

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXI
HEFTE 1
SIDE 1-83
1984

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXX
1983

Indhold

Artikler

- Baudou, Erik: Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark .. 261
- Christiansen, Palle Ove: Historie + antropologi = historisk antropologi ? Et etnologisk argument 1
- Dahlerup, Troels: Fæstet i breve og domme 280
- Ebbesen, Klaus: Fortidsminderegistreringen 173
- Feldbæk, Ole: De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden 27
- Holm, Rita: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie 191
- Jensen, Jørgen Steen: Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet? 19
- Kjærgaard, Thorkild: Om forudsætningerne for de europæiske samfunds økonomiske vækst siden 1500-tallet .. 89
- Pedersen, Frank: Frederik I's forordning af 14. maj 1523 – en kommentar til Benito Scocozza 97

Debat

- Christensen, Steen Ove: Indsamling og formidling i dagens Danmark – eller når man søger tilværelsens rødder i historien 116
- Degn, Ole: Socialrealistiske jeremiader – eller moderne socialhistorie 322
- Egeberg, Klaus: Om at analysere amts-historiske årbøger 46
- Frandsen, Karl-Erik: Amager-litteratur – en oversigt 230
- Graugaard, Esben: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803 220
- Hofmeister, Erik: Et senmiddelalderligt selvejerstavnband 216
- Johansson, Ketty: Spade – eller parade-skovl 225

- Kjærgaard, Thorkild: En bog om dansk økonomisk tænkning i 1700-tallet ... 43
- Kristiansen, Kristian: Populær arkæologi 302
- Matsen, Bjørn: Tilbage til naturen? ... 111
- Møller, Anders Monrad: Etatsjubilæum og toldhistorie 324
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Om udnyttelse af indsamlet materiale 43
- Thorborg, Karsten: Hvad er historie? II 207
- Wittendorf, Alex: Da al Ribe blev skrevet i mandtal 308

Anmeldelser

- Andersen, Lise: Siv og hør (Klaus Egeberg) 141
- Antikvariske studier 5 (Poul Otto Nielsen) 236
- Axelsen, Per og Hannelene Toft Jensen: Fabrikboliger i Danmark (Jens Christensen) 252
- Balle, Torsten: Tingbogsekstrakter fra Thy, bd. I–II (Jens Chr. V. Johansen) 256
- Barløse, Børge L.: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864 (Bodil K. Hansen) 85
- Barnets kulturhistorie i Norden (Mona Madsen) 121
- Berg, Hakon m.fl.: Sandhagen (Poul H. Moustgaard) 140
- Bjørn, Claus: Bonde Herremand Konge (Birgit Løgstrup) 69
- Bondesen, Peter: Skulptur i det fri i Randers (Margit Mogensen) 258
- Brøndegaard, V. J.: Folk og Flora (Holger Rasmussen) 125
- By og bygd (Flemming Just) 49
- Christensen, Erik: Arbejderpartiernes faglige politik 1970'erne (Jacob A. Buksti) 76
- Christensen, Ole H.: Storlandbrug under omformning (Lotte Dombornowsky) 237

Christensen-Dalsgaard, Ellen: Kilder til landejendommens historie i landsarkiverne (Margit Mogensen)	235	Jørgensen, Ove: Otonium (Lotte Dombernowsky)	137
Danmarks kirker, Holbæk amt, hft. 4–6 (Margit Mogensen)	61	Katz, Per: Jøderne i Danmark i det 17. århundrede (John T. Lauridsen)	64
Danmarks kirker, Holbæk amt, hft. 7 (Margit Mogensen)	251	Kjersgaard, Erik: Besættelsen 1940–45 (Helge Bjørn)	132
Danmarks kirker, Århus amt, hft. 21–22 (Margit Mogensen)	251	Korsgaard, Ove: Kampen om kroppen (Else Trangbæk)	249
Den andre nordiska lokalhistoriska konferensen i Viitasaari (Flemming Just)	49	Kristensen, H. K.: En dansk bondeskippers historie – Fra englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser (Thorkild Kjærgaard) . . .	125
Det grundtvigske bondemiljø (Bodil Rørdam Thomsen)	72	Kristensen, Laust og Jørgen Vindvad: Tårupgård. Fra adelsgård til kostskole (Klaus Egeberg)	258
Dombernowsky, Lotte: Fynsk Herregårdsliv (Ole H. Christensen)	253	Landsbyer på Stevns – før og nu. Hft. 1–2 (Klaus Egeberg)	252
Dübeck, Inger: Statsmagt og arkiver (Grethe Ilsøe)	233	Larsen, Helge: Avis, egn og folk (Niels Thomsen)	79
Et stykke Lyngby (Margit Mogensen) .	78	Larsen, Helge: Egnens avis i folkeeje (Niels Thomsen)	79
Fellows Jensen, Gillian: Scandinavian Settlement Names in East Midlands (Inge Skovgaard-Petersen)	129	Larsen, Leif: Borgerlige partisaner (Hans Kirchhoff)	75
Ferdinand, Ida F. og Bodil Thomsen: Byens børn (Hans Kruse Pedersen og Grete Rung)	142	Litteratur om Sydsjælland (Henning P. Nielsen)	53
Gleerup, Jørgen og Povl Schmidt: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660–1901 (Axel Bolvig) . .	244	Mathiesen, Chr.: Et bidrag til landbrugets historie i Vardeegnen (Jens Christensen)	259
Gleerup, Jørgen og Povl Schmidt: Livsrum og oplevelsesformer (Axel Bolvig)	244	Meier, Peter Uffe: Omkring de fire species (Erik Gøbel)	70
Gregersen, Hans: Karmeliterklostret i Sæby (Ketty Johansson)	255	Nancke-Krogh, Søren: Af jord er du kommet (Fridlev Skrubbeltrang)	245
Grothe Nielsen, Beth: Letfærdige Quindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker (Lotte Dombernowsky)	66	Nellemann, Georg: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere (Ellen Damgaard)	133
Hald, J. C.: Randers Amt (Claus Bjørn)	257	Nielsen, Jørgen: Alhedens Kongeskov (Fridlev Skrubbeltrang)	259
Hansen, Bodil K.: Hanne og Rasmus (Hans Kruse Pedersen og Grete Rung)	131	Nielsen, Laurits: Træk af Tjerring sogns historie (Klaus Egeberg)	83
Helsingør Stadsbog 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565 (Jens Chr. V. Johansen)	123	Nordens nære fortid (Flemming Just) . .	49
hikuin 7 (Niels Jørgen Poulsen)	63	Nye strømninger i dansk lokalhistorie (Arne Gammelgaard)	51
Holm, Rie: Dansk Kvindesamfund i Odense 1870–1900 (Bodil K. Hansen)	80	Nyholm, Asger: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850 (Johs. Lomholdt-Thomsen)	84
Jensen, Erik Bertram: Arbejderbevægelsen i Viborg 1916–1920 (Helge Stavnsbjerg)	143	Nørr, Erik: Latinskolen religionslærere 1853–1903 (Jette Kjærulff Tuxen og Ole Tuxen)	122
Jerk, Flemming: Herregårde i Danmark I–II (Margit Mogensen)	62	Nørregaard, Anker: Stettinergods – en pommersk kulturarv (Henrik Vensild)	248

Optegnelser fra Holevadgården (Inge Lise Pedersen)	254	Thestrup, Poul: Jernbanekommissari- aterne (Margit Mogensen)	235
Porsmose, Erland: Den regulerede landsby (Karl-Erik Frandsen)	136	Thomsen, Bodil: Se: Ferdinand, Ida F.	
Ravn, L. S.: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920 (Bodil K. Hansen)	85	Thrane-Olsen, Lise Marie: En selektiv bibliografi over dansk folkeminde- forskning (Susanne Rømeling)	53
Resens Atlas. Aalborg Stift (Ketty Jo- hansson)	256	Toft Jensen, Hannelene: Se: Axelsen, Per Uldall, F.: Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker (Poul Grinder-Hansen)	240
Riising, Anne: Guds frygt og oplysning (Knud Prange)	138	Vang Hansen, Jesper: Højreekstremister i Danmark 1922–1945 (Mona Mad- sen)	122
Risskov Sørensen, Kurt: Fredssagen i Danmark 1882–1914 (Claus Bjørn) ..	247	Vestergaard, Kristian: Vandmøller i gl. Skanderborg amt (Klaus Egeberg) ..	142
Romanske stenarbejder I (Margit Mo- gensen)	60	Viinholt-Nielsen, Lars: Nyborg–Ringe- Fåborg banen (Helle Askgaard)	81
Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48 (Jens Chr. V. Johansen) ...	124	Vindvad, Jørgen: Se: Kristensen, Laust Westergaard, Kai-Erik: Skrifttegn og Symboler (Erik Moltke)	55
Schmidt, Poul: Se: Gleerup, Jørgen		De lokalhistoriske bøger 1981. En over- sigt (Jørgen Dieckmann-Rasmussen)	156
Skovfoged, Anne Marie: Sten- og billed- huggerarbejder i Rathlousdals have (Margit Mogensen)	258	De lokalhistoriske bøger 1982. En over- sigt (Jørgen Dieckmann-Rasmussen)	329
Svensson, Poul: Frøslevskrinet (Tage E. Christiansen)	241	De kulturhistoriske museers årsskrifter 1981. En oversigt (Margit Mogensen)	167
Särilvik, Ingegerd: Paths Towards a Stratified Society (Lotte Hedeager) ..	126	De kulturhistoriske museers årsskrifter 1982. En oversigt (Margit Mogensen)	341
Søkelys på lokalhistoria (Flemming Just)	49	Årsmødet på Askov Højskole 1982	152
Tang Kristensen, Evald m.fl.: Gamle kildevæld (Fridlev Skrubbeltang) ...	246		

Redigeret af universitetslektor, mag.art. Claus Bjørn
under medvirken af Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen
og Kristian Kristiansen.

Kvindehistorie – kvinders historie:

En skitse i senmiddelalderlig ramme

Af Grethe Jacobsen

I. Hvad er det kvinder vil med Historien?

Dette spørgsmål, en omskrivning af Sigmund Freuds frustrerede udbrud (da kvinder ikke passede ind i hans teorier) svæver mer eller mindre uudtalt rundt i den hjemlige historikerverden. Hvad kvindehistorikere vil, er kort og godt at præsentere og forklare vore formødres historiske erfaring. For at kunne gøre det er det nødvendigt, at vi frigør os fra traditionel historie, der i høj grad har været – og er – domineret af mænd. Det er de store, og i de sidste årtier små, mænds historie, der hidtil har udgjort det, man(d) kalder Historie. Historikerne har beskæftiget sig med begivenheder og udviklinger, der har været af betydning for mænd uden tanke for, om disse milepæle og strømninger i historien betød noget for kvinder og i givet fald hvordan.

Kvinder har ikke været totalt udelukket fra historieskrivningen. De, der har spillet en rolle i det politiske liv, som Dronning Margrete, eller i kongers og andre store mænds liv (som Dyveke, Grevinde Danner), har været

genstand for forskning men ud fra betragtningen: hvad betød de for mænds historie. En undtagelse herfra er Johannes Steenstrups arbejder om kvinder, der på nogle punkter foregreb nyere kvindehistorisk forskning. Typisk nok har det imidlertid været den del af hans produktion, der indtil for nylig har været ignoreret.¹ Et af de få nyere forsøg på at få kvinder ind i historien er Skyum Niensens *Kvinde og Slave* (1971). Bogen omhandler ikke kvindehistorie, men inddrager et nyt aspekt i mænds historie, nemlig kvinders plads i samfundet. Bogen har fortrin og fejl, men rummer en stor fare, dén at gøre kvindehistorie til et tillæg til traditionel historie.²

Der er i øjeblikket en tendens til at sidestille kvindehistorie med socialhistorie, familiehistorie, økologihistorie, idehistorie og andre områder, der i disse år forskes i. Kvindehistorie er ikke et nyt område inden for traditionel historie, men et selvstændigt overordnet princip, der gør det muligt at anskue fortiden på en måde, der kan forklare hvorledes den ene halvdel af menneskeheden historie er forløbet.³ Det er et princip, der kræver en radikal

Grethe Jacobsen, f. 1945, Ph. D., kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet.

* De ideer og tanker, der præsenteret i artiklen, er resultatet af ti års arbejde med og forskning i kvindehistorie. Utallige kvindeforskere i USA og Danmark har bidraget med teoretiske overvejelser og konkrete kildehenvisninger gennem foredrag, samtaler, diskussioner, utrykte opgaver, jeg har fået lov at læse, og trykte afhandlinger. Det er umuligt at spore alle tanker, ideer og henvisninger tilbage til ophavskvinden eller -manden. Fodnoter vil give nogle konkrete henvisninger til forskning, der er trykt, men de kan ikke yde fuld retfærdighed til den udvikling, der sker inden for kvindehistorisk forskning. Det er forfatterens håb, at denne artikel vil udtrykke en dyb taknemmelighed over at have nydt godt af denne forskning.

1. Se indledningen af Thelma Jexlev til Johannes Steenstrup, *Den danske Kvindes Historie* . . . (København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1982), der er et genoptryk af Steenstrups værker om danske kvinder fra senmiddelalderen til 1917.
2. Se Thelma Jexlevs anmeldelse i *Hist. Tidsskr.*, 74 (1974), 398–405.
3. Den bedste samling af teoretiske essays er *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays*, ed. by Berenice A. Carroll (Chicago: University of Illinois Press, 1976); desuden kan henvises til Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past: Placing Women in History* (Oxford: Oxford University Press, 1979); Joan Kelly-Gadol, »The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History,« *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, I (1975/76) 809–823; Tinne Vammen, »Kvindeperspektiv på historie,« *Historievidenskab*, 16 (1978) 144–170; Nanna Damsholt, »Kvindesynsvinkel på historien«, *Når kvinder ser med egne øjne*, red. Lone Fatum og Karin Friis Plum (København: Arken, 1983) 74–91.

nytænkning og nyvurdering af den historiske udvikling. Traditionelle milepæle (regerings-skifter, krige, økonomiske og tekniske udviklinger) må anskues påny udfra det, nu klassiske, spørgsmål, formuleret af den amerikanske historiker Gerda Lerner: »Hvad betød det for kvinder?« Viser det sig, at de historiske begivenheder, der hidtil har været anset for vigtige, ikke har haft nogen indflydelse på kvinders liv, kan vi afskrive dem som uvæsentlige for kvindehistorie. I stedet må vi finde frem til nye milepæle i kvinders historie ved at stille spørgsmålet: »Hvad er væsentligt for en forståelse af kvinders historiske oplevelse?«

Dette enkle spørgsmål er mere kompliceret end man umiddelbart skulle tro. Historikere, kvindelige som mandlige, er jo uddannet i den traditionelle historie med dens begrebsverden og terminologi, med de faldgruber og farer dette indebærer. En oplagt faldgrube er at måle kvinder med mænd, altså at lægge vægt på ligestilling eller mangel på samme. Derved opnår man imidlertid kun at begrænse kvinders historie, idet sådan en forskning implicit understreger, at kvinder kun har historie, når de er som mænd, hvorfor vi kun behøver beskæftige os med kvinder, når de kæmper for og opnår ligestilling. Resultatet er, at store dele af kvinders historie skæres bort. En lignende faldgrube er fokuseringen på undertrykkelsen af kvinder, hvilket kan føre (og har ført) til konklusionen, at kvinder ikke har nogen historie, fordi de har været undertrykte. Erstatte man »kvinder« med »sorte i USA« eller »Sønderjyder 1864–1920« træder fordommen klart frem.

Hvor besnærende og derfor hvor farlig denne anskuelsesvinkel er, ses af følgende eksempler, fundet i to essays, udgivet i 1981 og skrevet af to anerkendte og intelligente histo-

rikere. Georges Duby argumenterer i sit essay om kvindehistorie, at kvinden i 1100-tallets Frankrig »kun opnår fuld værdi før puberteten og efter overgangsalderen . . . altså når hun er seksuelt uskadelig.«⁴ 'Værdi' er her forklaret som samfundets værdinorm, men han glemmer helt at tilføje at det er det mandlige samfunds normer, han bruger. Han stiller ikke et eneste øjeblik det spørgsmål, som må være det væsentlige i en artikel om kvindehistorie: »Havde kvinder samme opfattelse?« Mon de virkelig har anset perioden som hustruer, mødre og opdragere, en periode hvor deres livsform adskilte sig fra mændenes, for mindre værdifuld end de perioder før og efter, hvor deres livsform nærmede sig mændenes? Dubys artikel rummer også et ganske sigende eksempel på, hvorledes moderne fordomme kan snige sig ind hos en ellers kildekritisk historiker. Han beskriver, hvorledes enker i kraft af deres position opnår virkelig magt. De fastholder nemlig »en moralsk magt over deres ældste sønner, hvis første rådgivere de sædvanligvis er. Deres svigerdøtre dominerer de ganske enkelt.«⁵ Udsagnet er ikke støttet af kilder, ej heller gøres der rede for forskellen mellem »moral power« over sønner og »pure and simple dominance« over svigerdøtre. Alle ved jo, at svigermødre undertrykker deres svigerdøtre!

I Kai Hørby's artikel om dansk socialhistorie forårsager fokuseringen på mænd og analysen udfra traditionel begrebsverden det ganske absurde argument, at »forudsætningen at . . . kvinder altid var mindre socialt aktive end mænd, behøver ikke noget historisk vidnesbyrd for at blive alment accepteret . . . historikeren behøver ikke finde eksempler, der understøtter disse generelle forudsætninger.«⁶ Denne nedvurdering og dermed usynliggørelse af kvinders rolle i historien,

4. » . . . woman only attains her full value when she is either a *virgo* or a *virago* . . . that is to say, when she is sexually inoffensive,« Georges Duby, »The History of Women – An International Background: The aristocratic Woman in France in the Twelfth Century,« *Danish Medieval History – New Currents*, ed. by Niels Skyum-Nielsen and Niels Lund, (København: Museum Tusulanum, 1981) 67.

5. »They detain a moral power over their eldest sons, whose first councillors they normally are. Over their daughters in law they exercise pure and simple dominance,« *ibid.*

6. » . . . assumptions that . . . women [were] always less socially active than men, need no historical evidence to be generally accepted. . . . Finding examples of the validity of such general assumptions need not engage the historian.« Kai Hørby, »The Social History of Medieval Denmark,« *ibid.*, 50.

understreges yderligere af den følgende sætning, hvor historikeren opfordres til »at koncentrere sig om at vise hvorledes tidligere tiders samfund – hvadenten han [*sic*] har kilde materiale til sin disposition eller ej – var anderledes end man kunne forvente.«⁷ Kvindehistorikere kan kun være enige i det sidste. For at nå frem til en analyse af tidligere tiders samfund, som det formede sig både for mænd og for kvinder, er en af forudsætningerne netop, at man stiller spørgsmålstegn ved 'generelle forudsætninger'. Hvad menes der med at kvinder var mindre socialt aktive end mænd? Hvad med den for samfundet så vigtige funktion som reproduktion? Her kan man, om man vil følge tankegangen om at være mer eller mindre socialt aktiv, argumentere, at mænd var betydeligt mindre aktive end kvinder. Samleje, der førte til undfangelse, har vel næppe været mere end et par minutter. Graviditet varer og har også i tidligere tider været 40 uger, efterfulgt af fødsel, der strakte sig over adskillige timer, hvorunder den fødende havde hjælp af andre kvinder. Hvis barselskvinden overlevede, lå der forud flere måneders amning, afsluttet af adskillige års barnepasning og opdragelse, baseret på erfaringer høstet af kvinder og videregivet af kvinder.

Disse eksempler demonstrerer behovet for en radikal nytænkning, så kvinders historie kan skrives ud fra et kvindesynspunkt og frigjort fra den traditionelle begrebsverden og dens (for kvindehistorien) indskrænkende normer. Nogle begreber som 'klasse' kan bruges, idet kvinder som mænd var delt i klasser eller lag i samfundet med svingende økonomisk og politisk magt eller afmagt. Kvinders historie er som mændenes præget af uligheder. I lange perioder har nogle kvinder haft

temmelig meget, mens alt for mange har haft for lidt. En traditionel klassedeling kan dog tilsløre det faktum, at på visse områder havde alle kvinder fælles historiske oplevelser og at kvinderne i de enkelte klasser havde andre livsbetingelser end mændene i deres klasse.⁸

Disse livsbetingelser kunne og har i lange perioder været præget af undertrykkelse af kvinder såvel som kamp for lighed med mænd. Kvinders liv har været præget af mænds holdning til dem, og de har i perioder accepteret denne holdning. Derfor er disse faktorer vigtige for kvindehistorien, men ingen af dem udgør i sig selv kvindehistorie. De er dele af en helhed, der bliver stykket sammen af kvindehistorikere her og i udlandet. Det er et møjsommeligt arbejde, fordi vi må nedbryde så uendeligt meget, førend vi kan opbygge. Periodisering, for eksempel, er et ganske praktisk redskab med hvilket historikeren kan organisere fortiden i overskuelige blokke. Men kan vi tale om 'middelalder' eller om 'renæssance' for kvinder? Som den nyligt afdøde amerikanske historiker Joan Kelly fastslog, så eksisterede der ikke nogen renæssance for kvinder – i hvert tilfælde ikke i den periode (1400–1600) vi sædvanligvis hentyder til, når vi bruger ordet 'Renæssance'.⁹ Traditionel periodisering kan dog foreløbigt bruges i kvindehistorie, hvis vi udrydder alle værdiladede mærkater som 'mørke middelalder' og 'oplysningstiden'. I det følgende vil jeg fokusere på en periode, 1300–1600, traditionelt kaldet senmiddelalder og reformationstid, og belyse sider og udviklinger i samfundet (hovedsageligt det danske), der fik betydning for kvinder, for derigennem at anskueliggøre kvindehistorie, både Hvad og Hvordan.

-
7. »The historian ... ought to concentrate on demonstrating where societies in the past – whether evidence of direct nature is at his disposal or not – differed from what might be expected,« *ibid.*
 8. Forholdet mellem materialistisk og feministisk historieskrivning er diskuteret af Juliet Mitchell i »Four Structures in a Complex Unity,« *Liberating* (note 3), mellem marxisme og feminisme generelt i *Women and Revolution: A Discussion of »The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism,«* ed. by Lydia Sargent (London: Pluto Press, 1981).
 9. Joan Kelly-Gadol, »Did Women Have a Renaissance?« *Becoming Visible: Women in European History*, ed. by Renate Bridenthal [and] Claudia Koonz (Boston: Houghton Mifflin, 1977) 137–164.

II. »Jamen, er der kilder nok?«

Enhver dansk middelalderhistoriker med respekt for sig selv starter en analyse med højlydt at beklage sig over det sparsomme kildemateriale. Spørgsmålet om der er kilder nok til dansk kvindehistorie i middelalderen, er derfor tilsyneladende fordomsfrit. Tilsyneladende, for dybest set gemmer der sig en dobbeltmoral i spørgsmålet. Der skal åbenbart være et vist kvantum kilder, førend vi kan beskæftige os med kvinder. Den samme forsigtighed gør sig ikke gældende, når talen er om traditionel historie. Både kvantitativt og kvalitativt findes for middelalderen langt mere kildemateriale for perioden 1300–1600, end for perioden 800–1299. Dette har imidlertid ikke forhindret danske middelalderhistorikere i at kaste sig over sidstnævnte periode, hvor meget spændende forskning har set dagens lys i de senere årtier. Derimod er senmiddelalderen temmelig forsømt, bortset fra studier om politiske begivenheder, som Kalmarunionen, Blodbadet i Stockholm og Reformationens indførelse. Svaret på det i deloverskriften rejste spørgsmål må derfor blive, at hvad angår kvindehistorie i middelalderen, er der (i lighed med mænds historie) aldrig nok kilder, men der *er* kilder og ingen af disse er nye. Kvindehistorikere bruger såmænd det samme kildemateriale, der altid har været brugt til middelalderhistorie. Det kan ikke besvare alle de spørgsmål, vi stiller angående kvindehistorie, men det kan besvare utroligt mange af dem, blot vi kigger på kilderne med friske øjne. Det drejer sig derfor ikke *om* der er kilder nok til kvindehistorie, men om *hvordan* vi bruger de kilder, vi har.

Kildekritik er nødvendig, men også her er der brug for en god portion skepsis. Det er vigtigt at vide hvornår, hvordan, hvorfor og af hvem en kilde er produceret og i hvad stand, den er overleveret. Det er imidlertid ligeså vigtigt at gøre sig klart, at hidtil har kildekritikken hovedsageligt haft til formål at tjene

politisk historie. Vurderingen af en kildes brugbarhed gælder ikke nødvendigvis for dens anvendelse til kvindehistorie. Følgende citat er et godt eksempel på en implicit vurdering af, hvad der 'tæller' som kilder og hvad der ikke gør: »Kilderne viser tydeligt, i hvor høj grad der var tale om et mandssamfund. Det er næsten alene mænd, der optræder i kilderne, når vi ser bort fra skattelisternes mange enker og enlige kvinder, fattigregnskabernes talrige understøttede kvinder samt tingbøgernes referater af hekseprocesser, gældssager med kvinder som skyldnere, injuriersager med skældende kvinder og voldssager, hvor kvinder havde sparket eller revet i håret.«¹⁰ At samfundet (i dette tilfælde Ribe 1560–1660) var et mandssamfund turde vel betvivles. Det har i al sandsynlighed bestået af ca. 49% mænd og 51% kvinder. At det har været et *mandsdomineret* samfund, der ikke har tilbudt sine kvindelige medlemmer en dans på roser gennem livet, er højst tænkeligt. Men det kan ikke bevises ved at nedvurdere de kilder, hvori kvinder optræder. Man opnår kun at usynliggøre kvinder og dermed deres historie. Som i de ovennævnte eksempler af Duby og Hørby viser Degns citat tydeligt, at selv velmenende forsøg på at inddrage den halvdel af menneskeheden, der hidtil har været overset i historieskrivningen, er dømt til at mislykkes, indtil man frigører sig fra traditionel tænkning. Det er ikke kilderne, der skal bestemme, hvad kvindehistorie er, men kvindehistorisk analyse, der bestemmer hvad og hvordan historikeren bruger det kildemateriale, der er til rådighed.

Et overset aspekt af kildeanalysen er kildens publikum. Fokuseringen på ophavssituationen har bevirket, at der sjældent anstilles betragtninger over effekten. Anskuer vi for eksempel Saxos *Gesta Danorum*, må man som kvindehistoriker spørge, ikke blot hvordan Saxos kvindesyn er, men også om det har påvirket samfundets syn generelt og kvinders selvopfattelse specielt. Mit personlige syn på

10. Ole Degn, *Rig og fattig i Ribe: Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, (Aarhus: Universitetsforlaget, 1981) I, 342.

Saxo ligger nærmest det, der er udtrykt af Nanna Damsholt.¹¹ For at sige det mildt, er Saxo just ikke overvældende positivt stemt mod kvinder. Men – hvor mange læste Saxo? Han skrev på latin, et sprog, der kun beherskedes af en lille, uddannet elite, hovedsageligt gejstlige. Der har muligvis været danske nonner, der kunne læse latin. Men størstedelen af kvinderne kunne ikke og det samme gjaldt for lægmænd. En samtidig kilde, Anders Sunesøns synodalstatutter fra begyndelsen af 1200-tallet, må derimod have nået ud til en langt videre kreds.¹² Synodalstatutterne fastsatte kirkeboden for en række forseelser og forbrydelser; de har været gældende for hele landets befolkning og blev forklaret og håndhævet af lokale gejstlige. De korte paragraffer giver imidlertid et langt mere udtømmende billede af kvinders rolle og funktion i samfundet end Saxo med al sin store lærdom og indskrænkede kvindesyn kan. De fire første statutter handler om uagtsomt barnedrab og abort. Kvinder har ifølge disse hovedansvaret for børnene og idømmes derfor bod i tilfælde af, at et barn dør på grund af uagtsomhed, enten ved at det bliver ligget ihjel i sengen, drukner eller omkommer ved brand. Der gøres en undtagelse for nyfødte børn, der ligges ihjel, idet det her er faderen, der står som ansvarlig for barnet »indtil moderen er kommet sig af fødslen.« Gemt i denne paragraf ligger der en henstilling til faderen om ikke at sove i ægtesengen, førend moderen er rask efter barslen.

Er moderen således ansvarlig for små og halvvoksne børn og må lide straffen, hvis der tilstøder dem noget, tages der samtidig hensyn til hendes egne følelser, idet boden for uagtsomt barnedrab ved »ildebrand eller drukning« ikke bør være for streng, da »straffen kan være mere mærkbar for moderen ved den voldsomme smerte end ved følelsen af skyld.« Synodalstatutterne viser både

kvindens rettigheder (hvile efter barsel) og hendes pligter (barnepasning, herunder beskyttelse af dem i sengen om natten og i huset om dagen). De giver også udtryk for en erkendelse af vanskeligheden ved at holde øje med børnene samtidig med at arbejdet i huset og omkring gården skulle passes. Børn kunne falde i ildstedet eller drukne i en nærliggende brønd, sø eller å. Tolket ud fra kvindehistorisk synspunkt siger synodalstatutterne betydeligt mere om kvinders livssituation omkring 1200 end alle Saxos mer eller mindre træske dronninger og krigeriske møer.

Kvantitativt overskygger Saxo andre kilder fra Valdemarstiden, og *Gesta Danorum*'s betydning for politisk og officiel idehistorie retfærdiggør denne plads. Men netop områder som politik og akademisk lærdomsudvikling var kvinder i middelalderen som regel udelukket fra. Set fra et kvindehistorisk synspunkt kan Saxo derfor kun oplyse om enkelte sider af kvinders historie, nemlig den politisk og ideologisk herskende elites syn på kvinder. Dette har en berettiget men ikke central plads i kvinders historie, et faktum som kildens omfang ikke ændrer på. Kilder, som for eksempel Anders Sunesøns synodalstatutter, der kvantitativt ser ringe ud ved siden af, men som beskæftiger sig direkte med kvinders situation, må derfor være det første mål for kvindehistorikere.

III. En feministisk periode, 1300–1600

Når jeg betegner den i det følgende behandlede periode som feministisk er det, fordi man i kilderne mærker en bevidstgørelse af kvinder hvad angår deres kvindeidentitet, deres funktion i samfundet på egne præmisser og ikke mindst deres betydning for samfundet og for mændene. Det betyder ikke, at vi har at gøre

11. »Women in Latin Medieval Literature in Denmark e.g. Annals and Chronicles,« *Aspects of Female Existence: Proceedings from the St. Gertrud Symposium »Women in the Middle Ages« Copenhagen, September 1978* (København: Gyldendal, 1980) 58–68; »Saxo Grammaticus som kvindeskildrer,« kronik i *Politiken*, 17. november 1982; (anmeldelse af) »Birgit Strand: Kvinnor och män i Gesta Danorum, 1980,« *Fortid og Nutid*, 29 (1981–82) 512–513.

12. Trykt i *Diplomatarium Danicum* I:4, nr. 65.

med et kvindedomineret samfund, endsige et matriarkat. Det gælder for det senmiddelalderlige samfund som for næsten alle de samfund, hvori kvinders historie udspiller sig, at mændene dominerer kulturelt, ideologisk, politisk og økonomisk. Men i senmiddelalderen gør nogle kvinder oprør mod den mandlige ideologi og kultur, andre trænger ind i mændenes verden men beholder deres kvindeidentitet, mens størstedelen udfolder sig på egne betingelser indenfor de rammer, samfundet sætter for deres liv, og de gør deres tildelte pladser værdifulde for sig selv og for samfundet.

De kvinder, der optræder i idehistorien, i kirkehistorien og i politisk historie er exceptionelle i den forstand, at de ikke repræsenterer de historiske erfaringer, som størstedelen af kvinder har gjort. Men fra et kvindehistorisk synspunkt er deres historie vigtig, hvis man vel at mærke ikke anskuer dem som »women worthies« med Natalie Davis' pragtfulde og rammende definition, d.v.s. som undtagelser fra kvinder generelt og som pikante fodnoter til mandehistorien, totalt revet ud af deres kvindehistoriske sammenhæng.¹³

Idehistorie er, som nævnt, et område, hvor kvinder har været udelukket fra højmiddelalderen til vore dage. Idehistorikere har fokuseret på intellektuelle i universitetskredse. Da kvinder blev nægtet adgang til universiteterne betød det også, at de ikke kunne deltage i de officielle teologiske og filosofiske debatter. Endnu vigtigere i denne forbindelse er det, at redskaberne til at kunne deltage aktivt i lærdomsudviklingen i middelalderen og nyere tid, nemlig at kunne tale, skrive og læse latin, var forment kvinder. Det var et tilbageskridt fra tidlig middelalder, hvor lærdomsformidling foregik i munke- såvel som nonneklostre. Der var dog kvinder, der fik adgang til en uddannelse i senmiddelalderen og de efterfølgende århundreder, og enkelte er medtaget i traditionel historie. De er dog blevet betragtet som »Women worthies«, som undtagelser fra

reglen (retteligen fordømmen) om, at kvinder generelt ikke havde kapacitet for intellektuelle aktiviteter. Samtidig bekræfter den traditionelle analyse af disse kvinder, som af idehistorien generelt, en dybereliggende og ikke altid bevidstgjort fordom om, at intellektuel udvikling kun kan foregå på mænds præmisser, således at mandlig tankegang bliver identisk med idehistorie.

I perioden 1300–1600 finder vi i Europa, som nyligt påvist,¹⁴ en feministisk tænkning, der begynder med Christine de Pisan (1364–1430). Hun var en italiensk-født fransk forfatterinde, der havde fået en god uddannelse og som enke forsørgede sig selv, sine tre børn og sin moder ved at skrive. Hun var exceptionel, dels ved sin uddannelse, dels ved sin mangel på tilknytning til et universitet eller kloster. Christine gør i sit hovedværk, *La Cité des Dames* [Kvindernes by] (1404) op med traditionel tænkning, dets syn på kvinder og med det kvindehad, der gennemsyrede meget af denne tænkning, hvis farligste effekt var kvinders selvhad. I typisk middelalderstil, er det ikke Christine selv, der udtrykker dette. Hun får i sit studerekammer en dag besøg af tre allegoriske kvindeskikkelser, Fornuft, Retsskaffenhed og Retfærdighed, der forklarer hende, at lærde mænd ikke er objektive mennesker, der formulerer naturgivne regler og universelt gyldige meninger om kvindens væsen, men subjektive væsener, der er præget af deres køns forhold til og fordomme om kvinder.

Christine blev den første, der så klart udtrykte en bevidstgørelse og en feministisk tankegang, men hun var ikke den første, der i middelalderen protesterede mod mænds syn på kvinder. I 900-tallet skrev en nonne, Roswitha, nogle forbløffende, og forbløffende oversete, dramaer i protest mod den romerske digter, Terents, hvis stykker var meget populære på hendes tid. Roswitha gjorde oprør imod de bedrøvelige og passive kvindeskikkelser, den romerske digter fremstillede. Som

13. Natalie Zemon Davis, »Women's History in Transition: The European Case,« *Feminist Studies*, 3 nr. 3/4 (Spring–Summer, 1976) 83–106.

14. Joan Kelly, »Early Feminist Theory and the *Querelle des Femmes*, 1400–1789,« *Signs*, 8 nr. 1 (Autumn 1982) 4–28.

modvægt skabte hun en række stærke, helstøbte og dramaturgisk dominerende kvindeskikkelser.¹⁵ En anden slags opgør med den dominerende ideologi udtryktes af højmiddelalderens kvindelige mystikere, der beskrev Jesus og Gud med en kvindeorienteret terminologi i deres visioner.¹⁶

Hverken Roswitha eller de kvindelige mystikere formulerede så klart som Christine de Pisan en bevidstgørelse, der gjorde op med al mandlig tænkning. Men ved at sætte spørgsmålstegn ved kvindeforestillingen i en yndet genre (skuespil) eller ved at tillægge mandlige guddommelige figurer egenskaber der hvilke kvinder kunne identificere sig, blev grunden lagt til en alternativ tænkning, der begyndte i 1300-tallet. Den er fortsat mere eller mindre livskraftigt, til vore dage. Feministisk tænkning var dog indtil 1800-tallet forbeholdt exceptionelle kvinder. Selv i en periode hvor flere og flere lægpersoner kunne læse og skrive, var analfabetisme stadig mere udbredt blandt kvinder end blandt mænd, og det umuliggjorde en videre udbredelse af feministisk tankegang. Den måtte stadig udtrykkes i en lærdomsverden, der fungerede på mænds betingelser.¹⁷ Men derfor bør de tidlige lærde feminister ikke anskues som »women worthies« løsrivet fra deres kvindehistoriske sammenhæng, da det netop er denne sammenhæng,

der gør deres liv og arbejde væsentlige for kvindehistorie.

Både den senmiddelalderlige katolske kirke og 1500-tallets nye protestantiske kirker var ideologisk og praktisk domineret af mænd, ligesom traditionel kirkehistorie er det. I tidlig middelalder havde kvinder spillet en synlig rolle i den organiserede kirke, mens de i høj- og senmiddelalderen var næsten afskåret fra deltagelse i kirkeadministration og -politik. Kvinders rolle i den tidlige kirke blev anerkendt allerede i begyndelsen af den ny bølge af feministisk historieskrivning, ligesom den uheldige udvikling, der medførte kvinders eksklusion.¹⁸ Men fokuseringen på kirkestrukturen har bevirket, at man har overset den for kirkehistorien nok så vigtige fremvækst af læg fromhed, der fandt sted i senmiddelalderen, en bevægelse, der har haft stor betydning for lægkvinder som lægmænd.

Det er fornyligt påvist, at kvinder i høj grad har udnyttet denne bevægelse til at skabe rum for deres egen religiøse udfoldelse. Susan Bells studier har fremdraget eksempler på bibeloversættelser (før reformationen) og bønnebøger, bestilt, ejet og givet til kvinder, hvis indhold og i særlig grad illustrationer viser overklassekvindernes syn på og forhold til religiøse studier på privat plan.¹⁹

For kvinder, der ikke havde råd til at få

-
15. Hendes værker er trykt i *Hrotsvithae opera*, mit Einleitungen und Kommentar von H. Homeyer (München: F. Schöningh, 1970), i tysk oversættelse: *Hrotsvitha von Gandersheim, Werke*, in deutschen Übertragung . . . von H. Homeyer (München: F. Schöningh, 1973); skuespillene er oversat til engelsk i *The Plays of Roswitha*, tr. by Christopher St. John (New York: Cooper Square Publ., 1966, opr. udgivet i 1923).
 16. Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages* (Berkeley: University of California Press, 1982). Bynum påpeger, at det ikke specielt var kvinder, der skabte et moderbilledsprog i 1100- og 1200-tallet; men hun viser, at kvindelige mystikere brugte en særegen terminologi i deres mystiske visioner, at den høj- og senmiddelalderlige brug af Gud-Moder billedet afspejler en tendens til at gøre Gud mere tilnærmelig og mere menneskelig og endelig, at der i samme periode sker en »feminization of religious language« (pp. 135 ff), hvilket efter min mening har den væsentlige betydning, at kvinder fik både et sprog og en guddommelig bekræftelse af kvindelige værdier, der gav dem mulighed for og inspiration til at udtrykke sig religiøst på egne betingelser.
 17. Se for eksempel Susan Groag Bell, »Christine de Pizan: Humanism and the Problems of a Studious Woman,« *Feminist Studies* 3 nr. 3/4 (Spring-Summer, 1976) 173–184; Margaret King, »The Religious Retreat of Isotta Nogarola (1418–1466): Sexism and Its Consequences in the Fifteenth Century,« *Signs* 3 (1977/78) 807–822; foruden Kelly, »Early Feminist Theory« (note 14).
 18. JoAnn McNamara and Suzanne F. Wemple, »Sanctity and Power: The Dual Pursuit of Medieval Women,« *Becoming Visible* (note 9) 90–118.
 19. Susan Groag Bell, »Medieval Women Book Owners: Arbiters of Lay Piety and Ambassadors of Culture,« *Signs* 7 (1981/82) 742–768.

fremstillet bøger og som ikke kunne læse, var der andre måder at udtrykke deres religiøse behov. Pilgrimsrejser var yderst acceptable foretagender for kvinder og mænd i senmiddelalderen. Rejserne kunne være en chance for at bryde med sit hidtidige liv, præget af børn, mand og arbejde, for at søge efter et religiøst liv, som tilfældet var med den engelske mystiker, Margery Kempe.²⁰ For kvinder, der forblev fast forankret i det verdslige liv, var der trøst og religiøs inspiration at hente hos Jomfru Maria og de kvindelige helgener. Disse guddommelige figurer har kvinder vel følt sig mere fortrolige med end de mandlige guddomme. Dyrkelsen af Jomfru Maria i høj- og senmiddelalderen har været diskuteret fra et kvindesynspunkt, og den fremherskende konklusion er, at Marias ophøjelse stod i omvendt forhold til kvinders stilling.²¹ En alvorlig indvending mod denne tese er, at der fokuseres på Marias dominerende stilling i verdslige mænds verden og ledes efter jordiske kvinder med samme stilling. Det væsentlige for kvindehistorien må være spørgsmålet om Marias betydning for kvinder. Betød det noget for kvinder, at Jomfru Maria kunne præsidere over jordiske mænd som skytshelgen for gilder, lav og munkeordener, organisationer, hvortil kvinder havde mer eller mindre begrænset adgang, og hvor de aldrig kunne blive ledere? Eller var det vigtigere for kvinder, at Maria indtog en så dominerende plads i det guddommelige hierarki og derved blev en bekræftelse på kvindens værd?

Pilgrimsrejser, private bønnebøger, dyrkelsen af Jomfru Maria og de kvindelige helgener gav kvinder muligheder for at realisere sig

selv religiøst på deres egne betingelser – og disse muligheder og former for religiøs udfoldelse var godkendte af den mandsdominerede kirke. Kvinders kirkehistorie forløber altså anderledes end mænds, hvor den officielle kirkestruktur spiller en større rolle.

Det lykkedes dog enkelte kvinder i senmiddelalderen at trænge ind i den organiserede kirke og påvirke den. Af disse kvinder har Den hellige Birgitta særlig betydning for nordisk historie og for nordiske kvinders historie. Birgitta var, som Christine de Pisan, exceptionel for sin tid. Alligevel repræsenterer hun noget vigtigt for kvindehistorien, idet hun med sin orden indførte kvindelige værdier og udfoldelsesmuligheder i en mandsdomineret struktur.²² Som påpeget af Tore Nyberg var de birgittinske klostre ikke dobbeltklostre i traditionel (tidlig middelalderlig) forstand, d.v.s. klostre, hvor mænd og kvinder havde samme opgaver. I Birgittas orden havde kvinder og mænd forskellige funktioner. Der er her tale om en »adskilt men lige« stilling, hvor mændene fortsatte Birgittas opsøgende og udadvendte arbejde, rettet mod lægfolk, mens nonnerne fortsatte hendes opsøgende, men indadvendte arbejde rettet mod Maria, Jesus og Gud.

Som ansvarshavende for den udadrettede aktivitet stod generalkonfessoren, mens abbedissens arbejdsområde dækkede administration og daglig ledelse af klostret, en funktion der svarede til verdslige kvinders arbejdsområde i husholdningen. Denne arbejdsdeling har givet anledning til debat om birgittinerordenen var matriarkalsk eller ej. Dette spørgsmål overskygger imidlertid det

20. Anthony Goodman, »The Piety of John Brunham's Daughter, of Lynn,« *Medieval Women*, ed. Derek Baker (Oxford: Blackwell, 1978) 347–358.

21. Marina Warner, *Alone of All her Sex: The Myth and Cult of the Virgin Mary* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1976); Kathleen Casey, »The Cheshire Cat: Reconstructing the Experience of Medieval Women,« *Liberating* (note 3) 233.

22. Følgende er baseret på *Den hellige Birgitta: Kilderne til hendes Historie og Udvalg af hendes Skrifter*, ved Johanne Skovgaard (København: Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse, 1921); Tore Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters* (Lund: Gleerup, 1965); samme »De birgittinska ordensmännens uppgift,« *Kyrkohistorisk årsskrift*, 16 (1968) 22–37; samme »Kvinder og mænd i birgittinerordenen: en middelalderlig tolkning af opgavefordeling og æresfortrin,« *Middelalder, metode og medier: Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981* (København: Museum Tusulanum, 1981) 195–222; Beata Losman, »Heliga Birgitta som kvinnlig väckelsespredikant,« foredrag holdt på Skálholtsymposiet, 21–26. juni, 1981.

Illustrationen viser den betydning, private religiøse studier havde for kvinder, i hvert tilfælde dem, der kunne læse og som havde råd til at få fremstillet andagtsbøger til eget brug eller som brudegave. Jomfru Maria er helt opslugt af sin bog og har overladt barneplejen til Joseph. Afbildningen af den læsende Maria giver også en slags godkendelse af kvinders aktivitet på dette felt. SIGNS. Journal of Women in Culture and Society, Vol. 7, no. 4, 1982, opposite p. 766.

væsentlige i birgittinerordenen: at den ikke var tænkt som en kvinde- eller mandsdomineret orden, men som en orden hvor både kvinder og mænd kunne realisere Birgittas visioner inden for de grænser, den mandsdominerende kirkestruktur tillod. Mænd kunne blive præster, derfor fik de til opgave at sprede og forklare hendes visioner og åbenbaringer om et bedre samfund blandt lægfolk. Kvinder kunne blive nonner og gennem liturgien formidle bønner om frelse og dyrke Maria, Christus og Gud. Samtidig blev nonnestanden rehabiliteret derved, at Birgitta tildelte dem en rolle, der var værdifuld i sig selv og ikke blot et appendix til en mandsorganisation, som tilfældet var med de eksisterende nonneklostre, måske undtaget benediktinerne, hvis nonneklostre jo også havde en kvindelig grundlægger, St. Scholastica.

At så birgittinernonnernes rolle, symboliseret ved indskrænkningen af abbedissens effektive virkefelt, i løbet af 1400-tallet blev nedvurderet af mænd, reflekterer mere birgittinerordenens skæbne i mandehistorien end hendes betydning for kvinder og kvindehistorie. Var Birgitta en exceptionel kvinde og blev hendes orden trods alt en temmelig eksklusiv institution, fik hun som helgen betydning for mange kvinder. Hun var et forbillede (for Margery Kempe, for eksempel) og en guddommelig hjælper for kvinder i deres søgen efter frelse.

Politik tillod, som de to foregående områder, kun exceptionelle kvinder. Også her har feministisk historieskrivning set en forværring fra tidlig middelalder, hvor dronningen som bestyrer af den kongelige husholdning faktisk var finans-, indenrigs- og økonomiminister, mens kongen tog sig af sager vedrørende udenrigspolitik og militærvæsen.²³ I højmiddelalderen blev mange af dronningens arbejdsområder overtaget af et kancelli, bemandet (i ordets bogstaveligste forstand) af gejstlige embedsmænd, mens hendes aktive rolle indskrænkede til en ren reproduktiv funktion: hun skulle føde arvinger. Ellers var hun et passivt redskab til overførsel af magt, gods

eller pant i alliancer, knyttet blandt mænd. I modsætning til kvinder uden for den politiske verden, var hendes funktion som medhjælp uden betydning. Nogle dronninger tiltog sig politisk magt, men kun ved at overskride rammerne for deres rolle. Derimod kunne enkedronningens rolle reflektere den position, som enker i andre lag af samfundet nød, især hvis der var mindreårige sønner. Enker havde i deres giftermål høstet erfaringer som administrator og som medhjælp fået indsigt i mændenes funktion i samfundet. Desuden var det ofte nødvendigt at tildele enken rettigheder og forpligtelser, der svarede til en mands i de perioder, hvor hun skulle fungere som familiens overhoved. Kvinder fik, som følge af deres livsbetingelser og medfølgende erfaringer, i en vis periode betroet en funktion, der vel ikke var lig en mands, men som dog rakte ud over de grænser, der normalt sattes for kvinders virke.

Det er ud fra dette synspunkt, at vi må anskue en politisk »woman worthy«, Fru Margrete Valdemarsdatter, dronning af Norge og de nordiske rigers regent. Margretes liv fulgte i begyndelsen det traditionelle mønster for sin tids prinsesser. Hun var først et passivt symbol på og bekræftelse af mandlige politiske alliancer. At hun som ung dronning muligvis har deltaget i den norske statshusholdning siger mere om det underudviklede norske kancelli end om dronningerollen. Det var som moder for en mindreårig konge og især som enke, at hun kom til at spille en politisk rolle, men en rolle, der stadigt faldt inden for rammerne af kvinders funktion i samfundet. Det forventedes af hende, at hun trak sig tilbage, da sønnen nåede skelsår og alder. Som bekendt døde Oluf i 1387, 17 år gammel. Dermed bortfaldt Margretes grundlag for at fungere som regent. Den kvindehistoriske betydningsfulde begivenhed i 1387 er, at den mandlige politiske elite valgte at forlænge hendes funktionstid ved at udnævne hende til »Fuldmægtige frue og husbonde og rigets formynder.« Titlen viser, at Margrete ikke blev valgt som erstatning for en mand. Hun

23. Se note 18.

blev valgt til regent i kraft af de kvalifikationer, hun som kvinde fra de øverste lag i samfundet besad: indsigt i administration af personer og gods, kendskab til love og regler både for almindelige mennesker og for politikere, samt evnen til at begå sig i en mandsverden. Det var kvalifikationer hun, i kraft af sin personlighed, forstod at udnytte, ikke mindst til at overbevise mændene om disse kvalifikations værdi i den politiske situation i 1387. Derfor opnåede hun en position, ikke som en erstatning for en mand, men som kvinde i sfærer, der ellers var forbeholdt mænd. Det var en tidsbegrænset position, og Margrete var vel selv klar over, at hendes kvalifikationer som kvinde kun undtagelsesvis blev anset for en fordel i politiske kredse, ellers havde hun vel valgt Katarina og ikke Erik til sin efterfølger. Men hun har vel næppe kunnet forudse, at dette vellykkede eksperiment med at indføre kvindelige elementer i en mandssfære ikke blev gentaget. Det er symbolsk, at hun i eftertiden er blevet kendt som Dronning Margrete, en titel hun passivt erhvervede sig, da hun blev gift bort, og ikke som »Fru Margrete« eller »Fyrstinde og frue, Margrete kong Valdemarsdatter,« som hun var kendt af samtiden,²⁴ en titel, der peger på hendes aktive rolle i den politiske historie som i kvindehistorien.

De exceptionelle kvinder i de mandsdominerende sfærer i senmiddelalderen fik ikke etableret en precedens for deres kvindelige efterfølgere. Det lykkedes ikke at skabe rum for en alternativ tænkning ved universitetet eller en plads for kvinder i kirkeadministrationen og i den politiske verden. I begyndelsen af Reformationstiden så det ud til at nye muligheder blev åbnet for kvinder,²⁵ blandt andet på grund af humanisternes propaganda for uddannelse både af mænd og kvinder,

men i realiteten var disse muligheder kun for få udvalgte kvinder og hovedsagelig i den tidlige fase. Bogtryk, der er blevet hyldet som den store opfindelse, der bragte lærdom til al folket, var forbeholdt mandlig tankegang og ideologi. Nok blev enkelte feministiske værker trykt, men den nye teknik fik ikke den samme betydning for kvindelig ideologi, og dermed for kvinders idehistorie som for mandlig ideologi og mænds idehistorie, blandt andet fordi kvinder sjældent havde adgang til at benytte den.

Inden for kirkestrukturen finder vi ingen Birgitta eller Katarina af Siena i 1500-tallet. Derimod var der i den politiske verden en række kvinder, der kom til at spille en rolle i Europæisk politisk historie, men sjældent på deres egne præmisser. De to kvindelige regenter af Nederlandene i første halvdel af 1500-tallet, Margrete (regent 1507–1530) og hendes niece Maria (regent 1530–1555) fungerede som kvinder i en mandsverden. De var enker og godsbestyrere men kom på grund af den politiske betydning, deres 'gods' havde, til at spille en rolle i politik. Enkedronning Catarina af Frankrig (Catarina af Medici, 1519–1589) udnyttede sin position som enke og moder til mindreårige konger (fra 1559) til at deltage i de politiske begivenheder i anden halvdel af århundredet.

Dynastiske omstændigheder gjorde, at samme periode havde et usædvanligt stort antal kvindelige regenter, hvoraf de mest prominente var Mary Tudor, Mary Stuart og Elisabeth I. Ingen af disse kvinder opnåede imidlertid deres position, fordi de var kvinder, men fordi de tilfældigvis blev født ind i familier, der havde eneret på deres lands troner, og fordi samme familie ikke havde produceret en søn til at overtage tronen. Samtidigens mænd så ikke med blide øjne på disse

24. Se for eksempel Ida Pedersdatter Falks testamente fra 1398, trykt i Kristian Erslev, *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450* (København: Gyldendal, 1901) nr. 72, der side 170 omtaler »illustrissimam principem ac dominam, dominam Margaretam Woldemari Danorum regis filiam.«

25. Den foreløbig bedste metodiske behandling af kvinders forhold til Reformationen er Natalie Zemon Davis, »City Women and Religious Change,« i hendes *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1975) 65–95; om kvinder i Reformationstiden generelt se Sherrin Marshall Wyntjes »Women in the Reformation Era,« *Becoming Visible* (note 9) 165–191, der også omtaler kvindelige regenter.

kvindelige regenter. Blev de accepteret var det som pseudomænd, ikke som kvinder. Reformationstiden markerer således en overgang for kvinder, hvor muligheden for kvindelige elementer blev ringere for til sidst helt at afskaffes som følge af en stadig snævrere fortolkning af kvinders rolle og dermed nedvurdering af alt, hvad der havde med kvinder at gøre.

Vender vi os fra de exceptionelle kvinder i lærde kredse, i kirken og i politik til almindelige kvinder og til de områder i samfundet, hvor de udgjorde majoriteten, bliver kilder til kvinders bevidsthedshistorie færre. Hvad angår det danske samfund belyser det overlevede kildemateriale hovedsageligt kvinders daglige liv og virke inden for de rammer, samfundet satte, men næsten intet om hvad de tænkte. I analysen af dagliglivet spiller klassespørgsmålet en væsentlig rolle. Vi kan ikke tale om kvinder generelt men må skelne mellem kvinder fra forskellige lag i samfundet. Samtidig må man gøre sig klart, at kilderne fortæller betydeligt mere om kvinder fra samfundets øverste lag, som adel og højere borgerstand, end om landbokvinder og småborgerkvinder, for slet ikke at tale om proletariats kvinder, hvis liv vi kun hører indirekte om i forordninger angående fattigforsorg eller de prostitueredes klædedragt og tilholdssteder.

I det følgende vil jeg koncentrere mig om at belyse en enkelt gruppe, nemlig de, der tilhørte bysamfundets øvre og mellemste lag, købmandsstanden og håndværkerstanden, for derved at anskueliggøre kvinders historie, både som kvinder og som medlemmer af en social klasse.

Rammerne for disse og andre kvinders rolle i samfundet blev afstukket i lovene, der udgør en vigtig kilde til kvinders historie især i 1300- og 1400-tallet, hvor kildematerialet vedrørende retspraksis er magert. Det er, som ovenfor argumenteret, imidlertid nødvendigt at analysere lovmaterialet ud fra et kvindehi-

storisk synspunkt. Det er ikke nok at se på, hvad lovene siger om kvinder i forhold til mænd og konstatere, at kvinder ikke havde samme juridiske rettigheder og forpligtelser som mænd. Det er langt mere givtigt at undersøge, hvordan kilderne kan belyse kvinders liv, som Inger Margrete Jensen har gjort det i sin analyse af de gamle landskabslove.²⁶ Hun bruger lovmaterialet til at rekonstruere samfundets struktur, i særdeleshed husstanden, for derpå at bestemme hvad kvinders funktion var og dermed deres betydning for samfundet. At kvinders arbejdsområde var i privatssfæren kan vel ikke undre, men netop denne sfære var ikke i samme grad reguleret som den offentlige, hvorfor lovene ikke beskæftiger sig så meget med de personer, der hovedsageligt virkede inden for dette område. Lovene foreskrev regler for husstandens repræsentant udadtil og dennes forhold til andre husstandsoverhoveder. Derfor er de mænd, der fungerede som repræsentant for og havde juridisk ansvar for alle husstandens medlemmer, så dominerende i lovparagrafferne. Nogle mænd, tjenestekarle, svende, hjemmeboende sønner, var underlagt husbondens myndighed, som kvinder generelt var det. Undtagelsen var enker, der fungerede som husstandsoverhoved. Lovene kan fortælle en hel del om kvinders liv, men de kan ikke give nogen vurdering af deres aktivitet eller passivitet i forhold til mænd. Lovene beskriver ikke alle samfundets funktioner men regulerer nogle af dem, som oftest dem, der hovedsageligt blev udført af mænd.

Retshistorikeren, Inger Dübeck, har i sin banebrydende disputats anvist andre måder at anskue lovene på.²⁷ Hun stiller blandt andet spørgsmålet, om der er områder, hvor lovene ikke lægger restriktioner på kvinder. Det fører til en diskussion af det væsentlige punkt, om lovene udtrykker en generel umyndiggørelse af kvinder og dermed antyder en nedvurdering af kvinders kapacitet til at handle selvstændigt. Svaret er et nej, hvad angår

26. Inger Margrethe Jensen, *En analyse af kvindens stilling ud fra de danske landskabslove* (Ålborg: Ålborg Universitetscenter, Centraltrykkeriet, 1978).

27. Inger Dübeck, *Købekoner og konkurrence: Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling* (København: Juristforbundets Forlag, 1978).

middelalder og reformationstid. Voksne kvinder, både enlige og gifte, var principielt myndige, men deres juridiske handlekraft var på visse punkter begrænset. Derimod dukker ideen om kvinders generelle 'naturgivne' umyndighed op i »oplysningstiden«s retsvidenskabelige skrifter, omend en vis tøven spores hos tidens retslærde ved modsætningen mellem de ældre loves faktiske formulering og den ønskede retsfilosofi. I 1800-tallet er denne modsætning forsvundet, og doktrinen om kvinders 'historisk' begrundede principielle umyndighed slået så fast, at det har været svært at rokke ved den senere.

Anskuet ud fra Dübecks retningslinjer tildelel middelalderens love kvinder en betydelig mere aktiv rolle end hidtil antaget. Dette bekræftes af kildematerialet vedrørende retspraksis. Skødning af jord, for eksempel, skulle foregå på tinge, hvortil kun frie voksne, våbenføre og bosiddende mænd havde adgang. Imidlertid omtaler skøder og tingsvidner fra 1400-tallet mange kvinder, der optrådte selvstændigt på tinget. Mændenes rolle i kvinders forretningsanliggender blev en formalitet. Tingsvidnerne var mænd og selve skødningen blev foretaget af en kvalificeret mand, der fremsagde formularen, mens kvinden holdt på hans arm som tegn på sit samtykke. De formelle rammer var således håndhævet af mænd, men inden for disse rammer havde kvinder frit spil med hensyn til gods- og handelstransaktioner, der involverede personlig ejendom.²⁸

Det var især af betydning for kvinder i byerne, fordi byejeendom blev betragtet som løsøre eller købegods og derfor ikke belagt med de restriktioner, der gjaldt arvejorden på landet eller fælliget på land og i by. Det var vigtigt for kvinder at kunne disponere selvstændigt over likvide eller faste midler, hvis

de havde deres egen næring. Bysamfundet tilbød dets kvindelige medlemmer mange muligheder for et selvstændigt erhverv inden for lokal handel, som kræmmersker, høkersker, fiskerblødersker eller anden form for detailhandel. Det er derfor ikke underligt, at vi finder mange aktive kvinder i denne sektor af byøkonomien. Er den ikke så iøjnefaldende for senere generationer som storhandelen, har den lokale handel og kvinders funktion som handlende, været af umådelig betydning for samtiden. Da danske middelalderlove ikke som udenlandske generelt kender til begrebet »købekone«, er det omtalen af enkelte handelskvinder i lovene, kilder til retspraksis og de bevarede regnskaber, der dokumenterer denne side af kvinders aktivitet.²⁹

Kvinders rolle i håndværksproduktionen er mindre nem at måle, fordi kildematerialet er mere sparsomt.³⁰ I modsætning til handelen, der blev reguleret af byrådet, som også i rådstueretten hørte sager angående køb, salg og gæld, blev håndværksproduktionen reguleret af lavene og interne stridigheder afgjort af lavets domstol. Desværre findes for denne del af bysamfundets økonomi kun normative kilder i form af lavsskråer, og det er endda kun en del af de senmiddelalderlige skråer, der stadig eksisterer. Skråerne angiver, hvem der havde ret til at udøve et håndværk. De kan umiddelbart virke meget diskriminerende, idet de kun omtaler mænd som svende og mestre, altså håndværkere, der kan eller har opnået rettigheder som selvstændig næringsdrivende. Analyserer man skråerne med særligt henblik på kvinder, bliver det dog klart, at det mindre er et spørgsmål om diskrimination mod eller nedvurdering af kvinders evne til at udøve et håndværk end om en særlig funktion, kvinder havde i håndværksproduktionen. Kvinders rolle var medhjælperens, og det var en rolle,

28. Se for eksempel *Rep.* 2. række, nr. 260, nr. 1583, nr. 1618, nr. 1627, nr. 1759, nr. 2492.

29. En gennemgang af handelskvinder i danske byer findes i Grethe Jacobsen, »Women's Work and Women's Role: Ideology and Reality in Danish Urban Society,« *Scandinavian Economic History Review*, vol. 30: 1 (1983), 3–20.

30. Om håndværkskvinder i Danmark se Grethe Jacobsen, »Guilds in Medieval Denmark: The Social and Economic Role of Merchants and Artisans,« (Ph. D. diss., University of Wisconsin-Madison, 1980) chap 8; samme *Håndværkets Kulturhistorie I: Håndværket kommer til Danmark: Tiden før 1550* (København: Håndværksrådets Forlag, 1982) passim; samme »Women's Work,« (note 29).

Udsnit af kalkmaleri fra Brunby Kirke (Malmöhus Län) der forestiller St. Andreas under en prædiken for bygningshåndværkere. Bag murermesteren står en »murerarbejdskvinde«, der rører mørtel og er parat til at række ham en ny forsyning. Skriftlige kilder vedrørende ufaglærte kvinder på byggepladserne i middelalderen findes ikke fra Danmark men kilder fra udlandet omtaler disse kvinder. Nationalmuseet 2. afd.

der var både mere synlig og mere anset end i dag. Som det udtrykkes i Slesvig slagterlavs skrå fra 1421, så skulle der i slagterhåndværket i byen være »otte uberygtede, hæderlige mænd, ægtefødt som det er foreskrevet, deslige deres hæderlige, ægtefødte hustruer.«³¹ Også de mange påbud om at kvinder, der giftede sig med mestre, skulle være »faget værdigt« vidner om mesterkonens betydning for håndværksklassen.

Den ideelle arbejdsfordeling i værkstedet var, at mesteren ledede og fordelte arbejdet, samtidig med at han oplærte svende og lærlinge, mens mesterkonen bistod ved dele af arbejdsprocessen og forestod salget. Når en ægtefælle døde, blev denne situation forstyrret, men med forskellige konsekvenser for de to køn. Mændene fortsatte som mestre med samme økonomiske, juridiske og sociale status, men fik praktiske problemer, da deres betroede medhjælper manglede. Et nyt giftermål genoprettede ligevægten, og den nye

kone fik sin forgængers sæde i lavshuset som tegn på, at alt var som før.

For kvinder betød ægtefællens død, at de fik en ny status som selvstændige håndværkere, men en status der var usikker, da det ofte afhang af mestrenes velvilje, om de kunne beholde værkstedet. Enkeprivilegierne varierede fra lav til lav. Nogle tillod enker at føre værkstedet videre ved hjælp af en svend i en ubegrænset periode, mens andre kun gav dem et eller tre år at arbejde i, hvorefter de enten skulle gifte sig med en svend, der var mester-rangen værdig, eller finde andet erhverv. Kvinders rolle var underforstået i samfundet og i lavene. Derfor blev den ikke reguleret, så længe fordelingen fungerede. Problemer opstod derimod, når balancen blev forstyrret ved ægtefællens død, og enken måtte påtage sig nogle af mandens funktioner. Det skulle reguleres, og derfor er enker mere synlige i skråernes paragraffer end mesterkonerne.

Der var ikke tale om ligestilling inden for

31. *Danmarks Gilde- og Lavsskræer fra Middelalderen*, udg. C. Nyrop (København: Gad, 1895–1904, genoptr. 1977) II, 41 § 18.

håndværk, hvor kvinder arbejdede sammen med mænd. Kvinders og mænds arbejdsfunktioner og livsforløb var forskellige, selvom de tilhørte samme klasse. Det prægede deres forhold til arbejdet, som det præger de kilder, vi har angående håndværksproduktionen i senmiddelalder og reformationstid.

Kvinder havde mange karrierer,³² nogle af dem sideløbende, hvor mænd stort set var begrænset til én karriere. Kvinder blev som døtre opdraget til hustruens og medhjælperens rolle og fik samtidig en praktisk uddannelse i faderens fag, dog ikke en uddannelse, der var reguleret af skræver eller andre forordninger. Med giftermål indledtes to nye karrierer, en som husmoder, d.v.s. som den praktiske bestyrer af husholdningen, som madmoder for lærlinge og svende, som arbejdsgiver for tjenestepiger og som opdrager for parrets børn, og en som medhjælpende hustru i et fag, der kunne være et andet end faderens, og som hun skulle oplæres i. Hertil kom for nogle kvinders vedkommende en tredje karriere, hvis de havde selvstændigt bierhverv, f.eks. som handlende. Med enkestanden indtrådte de i en ny fase af deres livsforløb. De blev eneforsørgere og husstandsoverhoveder. Fortsatte de mandens værksted og altså blev i faget, foregik det på andre betingelser end før. De blev selvstændige, men med en usikkerhed de ikke havde haft som mesterkoner. En remmesniderenkes bønsskrift til kong Hans fra 1487³³ fortæller tydeligt om de problemer, en enke kunne stå overfor ved mandens død: økonomiske problemer med gæld og betaling af råmaterialer og praktiske problemer med at få kvalificeret hjælp. Samtidig viser bønsskriftet også, at kvinder havde løsninger og ikke tøvede med at få dem realiseret på den ene eller anden måde. Denne enke bad kongen om et lån, så hun kunne afvikle sin gæld til forskellige »godtfolk«, købe læder og rejse til Tyskland for dér at finde en erfaren og kvalificeret svend. Som argument for lånet

anførte hun, at hun havde en del ordrer på seletøj og sadler, og at den kongelige staldmester havde snakket om nye bestillinger og derved sagt god for hendes evner og muligheder til at føre værkstedet videre. Enkers andre muligheder for at opretholde livet var enten at skifte erhverv ved at gå ind i handel eller over til uorganiserede håndværk, eller ved at gifte sig med en anden mester og påny gå ind i rollen som husmoder og medhjælp i samme fag eller i et nyt håndværk.

Mændenes livsforløb var mere ensrettet og karrieren lagt fast den dag, de begyndte som lærlinge. Efter lærlingetiden fulgte svendeårene, der kulminerede ved mesterprøven. Ægteskab, som regel indgået på dette tidspunkt, betød for dem en bekræftelse af at deres karrieremål var nået. De blev selvstændige mestre og husstandsoverhoveder og opnåede en social og juridisk status i samfundet, de beholdt, så længe de arbejdede, uanset at deres ægteskabelige situation kunne forandres ved konens død og indgåelse af nyt ægteskab. For kvinder betød ægteskabet et skift i karrieren og en ny social og juridisk status, der kun varede så længe manden levede.

Der var fordele og ulemper ved begge køns livsbetingelser. Mænd var mindre fleksible med hensyn til arbejdsmuligheder, hvis de ville beholde deres økonomiske og sociale status. For danske håndværkeres vedkommende blev dette understreget i Erik af Pommerns forordning af 1422, der begrænsede deres muligheder for bierhverv, da forordningen forbød nogen håndværker at have mere end én næring af gangen.³⁴ Til gengæld kunne en mand, i kraft af sin formelle uddannelse og kvalifikationer, sikre sig en solid og stabil position i sit fag og især i dets organisation, lavet, hvis ledelse var forbeholdt mestrene. Psykologisk betød deres livsforløb, at de fik en stærk arbejdsidentitet både indadtil og udadtil, der yderligere bekræftedes af deres sociale status og organisationsmedlemskab.

32. Spørgsmålet om kvinders uddannelse, arbejdsidentitet og livsforløb er diskuteret i Natalie Zemon Davis, »Women in the Crafts in Sixteenth-Century Lyon,« *Feminist Studies*, 8 nr. 1 (Spring 1982) 46–80.

33. *Danske Magazin*, 4:1 (1864) 183.

34. *Danmarks gamle købstadlovgivning*, udg. af Erik Kroman (København: Rosenkilde og Bagger, 1951–61) III, 73–75.

Vævere afbildet i Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, 1555. Vævning var i Norden en hjemmeindustri, udført af kvinder, indtil slutningen af 1400-tallet, hvor mandlige vævere dukkede op i de danske byer. I 1550 blev det første væverlaug stiftet i København. Kvinder havde adgang til laugene som selvstændige vævere med eget værksted. Men billedet kan reflektere, at det i virkeligheden ikke var så enkelt. Mens kvinden væver et ensfarvet klæde, er manden i gang med et fint mønstret klæde, muligvis et gobelin, og de to vævere sigter på et forskelligt marked.

Kvinder havde ikke mulighed for på egen hånd at opnå en lignende sikkerhed og stabilitet. Deres uddannelse var uformel, og deres mange karrierer bevirkede, at de havde en svagere eller rettere, mindre veldefineret arbejdsidentitet. Deres sociale status og organisatoriske tilhørsforhold afhang i høj grad af ægtemandens arbejde. På den anden side var de betydeligt mere fleksible med hensyn til arbejdsmuligheder, da deres livsforløb gav dem flere færdigheder end mænd. Ydermere var disse færdigheder nødvendige for samfundet. En forordning, som den af 1422, betød ikke begrænsninger for deres virkefelt.³⁵ Senmiddelalderens bysamfund med dets forholdsvis åbne struktur havde plads både til kvinders og til mænds arbejde og arbejdsform.

Til gengæld stimulerede kvinders arbejdsforhold heller ikke til en fast organisation på linje med mændenes. Dette skulle vise sig at

være skæbnesvangert for bykvinder, da ændringer i de økonomiske og ideologiske rammer efterhånden underminerede det grundlag, hvorpå kvinders udfoldelsesmuligheder var funderet. Manglen på organisation blandt kvinder og dermed på kontrol over deres andele af bysamfundets økonomiske funktioner stillede dem svagt i kampen for at beholde disse andele. Fra at virke på deres betingelser, baseret på en livsform og funktion, der var anderledes end mænds, men ikke mindre væsentlig, kom kvinder til at fungere udelukkende på mændenes betingelser. De var stadig nødvendige for samfundets funktion men ikke længere anset som ligestillede og med en rolle, der var betydeligt mere indskrænket. En moderne historiker har stillet spørgsmålet, hvorfor kvinderne ikke benyttede sig af forholdene i senmiddelalderen til at videreudvikle deres felt istedet for at forblive i de traditionelle kvinderoller, der efterhånden førte

35. 1422-forordningen nævner ikke kvinder specielt; det gør derimod en tilsvarende engelsk forordning af 1363, der undtager kvinder fra reglen om, at man kun må udøve én næring. Forordningen er omtalt i Eileen Power *Medieval Women*, ed. by M. M. Postan (Cambridge: Cambridge University Press, 1975) 63–64.

til økonomisk og psykologisk undertrykkelse.³⁶ En hovedårsag må være, at kvinderne umuligt havde kunnet forudse faren ved deres position, ej heller at deres bidrag til samfundets funktioner ville blive nedvurderet i forhold til mænds.

Dette skete under en langsom process, der endnu ikke er helt klarlagt. En væsentlig faktor er den økonomiske nedtur, der ramte Danmark og store dele af Europa i 1600-tallet. Der blev mindre og mindre plads til en fleksibel arbejdsindsats uden for hjemmet. Det gjaldt om at sikre sig en plads i den økonomiske struktur, og det var lettest for dem, der var etablerede og organiserede, i første række håndværkstmestrene. Samtidig blev handelslivet organiseret og forbeholdt dem, der engagerede sig fuldtids i en karriere, ikke afbrudt af giftermål og perioder som medhjælp og husholderske. Organisationen af samfundets økonomiske aktiviteter begyndte i 1500-årene, men ramte for alvor kvinders arbejdsmuligheder i 1600-tallet.³⁷ De blev i stigende grad henvist til lavt betalt arbejde, der ikke nød nogen social anseelse og som tit kunne være på kant med loven.

Den ideologiske udvikling begyndte med Reformationen, hvor indførelsen af Luthers ideer betød, at den eneste respektable rolle for kvinden var som hustru og moder. Det var en rolle, der arbejdsmæssigt begrænsede hende til hjemmet og eventuelt til mandens værksted, og som slet ikke tog hensyn til enlige kvinder, der også skulle finde en levevej. Ideologien fik dog først slagkraft, da økonomiske omstændigheder gjorde det 'nødvendigt' at skubbe kvinder væk fra deres pladser uden for hjemmet. At mange kvinder fortsat var nødt til at arbejde ude forhindrede ikke, at andre funktioner end husmoderens blev nedvurderet, at kvinders arbejde blev lavere betalt end mænds, og til sidst, at kvinders arbejdsindsats både uden for hjemmet (lavt betalt) og i hjemmet (ubetalt) generelt blev nedvurderet.

Denne process afspejler sig i traditionel hi-

storieskrivning og dens usynliggørelse af kvinders liv og arbejde. Kvinders funktion i senmiddelalderens og reformationstidens samfund var væsensforskelligt fra mænds. Det er ud fra dette synspunkt, vi skal analysere det kildemateriale, der er til rådighed. Ikke ud fra en klart udtrykt eller underforstået værdinorm, i følge hvilken kun det ene køns arbejde tæller med i historien. Ikke alene fordrejer og undertrykker man kvinders historie, men man undlader også en væsentlig del af mænds historie.

En analyse af tidligere tiders samfund og deres økonomiske og sociale opbygning, kan kun belyses tilfredsstillende, hvis man inddrager begge køns funktioner og indbyrdes forhold. Kvindehistorie kan bidrage med analyser og forklaringer på kvinders særlige funktioner både i hjemmet og udenfor. Det betyder, at deres arbejde i husholdningen, herunder hjemmeproduktion af klæde, øl, vokslys, fiskegarn og andre varer både til eget forbrug og til salg, deres indsats med hensyn til pasning og plejning af en del af samfundets medlemmer (børn og gamle i familien, naboer og kvindelige slægtninge i barselsseng) må studeres sammen med deres aktiviteter uden for hjemmet enten som medhjælp i handel og håndværk eller som selvstændig næringsdrivende.

Ligeså vigtigt er de mere uhåndgribelige men ikke mindre spændende ideologiske og kulturelle sider af kvindehistorien. Hvorledes forholdt kvinder sig til den ideologiske opbygning og det officielle syn på kvindens »natur« og rolle? Så de nogen modsætning mellem dette syn og deres egen virkelighed? Hvordan løste de denne konflikt? Kan kilderne belyse en særlig kvindekultur og den udbredelse blandt kvinder, både socialt og geografisk? I hvor høj grad var sådan en kvindekultur del af den officielle kultur?

I den behandlede periode var den dominerende ideologi i Danmark indtil 1536 den katolske kirkes lære, der på mange måder støt-

36. Kathleen Casey, »The Cheshire Cat: Reconstructing the Experience of Medieval Women,« *Liberating* (note 3) 225–249.

37. Dübeck, *Købekoner* (note 27) 563 ff., 607, 338 f.

tede kvinders livsform, omend dette ikke var tilstræbt. Da kirken vurderede den enlige kvinde, ugift eller enke, der levede et kristent liv i afholdenhed, højere end den gifte kvinde,³⁸ var der for de kvinder, der frivilligt eller ufrivilligt valgte et liv som enlig en synlig plads, både ideologisk og økonomisk, i samfundet. Helgener, som Den hellige Birgitta, hvis liv rummede to vidt forskellige karrierer, en som hustru, moder og husholderske, og en som vækkelsesprædikant, symboliserede forskellige livsformer, der var åbne for kvinder, selvom mange af dem ikke havde chancer for at realisere alle muligheder. Denne mangfoldighed af livs- og arbejdsformer, kvinder kunne skabe inden for de ideologiske og økonomiske strukturer, mændene havde opbygget, har stimuleret mange kvinder til religiøs og/eller praktisk udfoldelse på deres egne betingelser og dermed givet dem en bekræftelse på deres eget værd. Denne bekræftelse opvejede de kvindejendske træk, der også var i kirken og i samfundet, og som har domineret historieskrivningen.

IV: »Hvad skal vi med kvindehistorie?«

Kvindehistorie skal først og fremmest rette op på den ensidige historie, der hidtil har været præsenteret. Kvindehistorie skal forklare og fortælle, hvordan kvinders fortid er forløbet, og dermed give os et grundlag for at forstå kvinders nutid og måske udpege retningslin-

jer for vores fremtid. Ved at forske i kvinders historie bliver det også klart, at fortiden ofte bliver præsenteret i en belysning, der fordrejer dens gang. For dansk middelalder gælder det, at historikeren må indse, at vi i høj grad er børn af Luther og opflasket med ideen om den »mørke« middelalder med dens »neurotiske« religionsdyrkelse.³⁹ Denne anskuelse har præget opfattelsen af et af de uhyggeligste kapitler i kvinders historie: hekseprocesserne. På trods af den megen forskning i emnet af historikere og etnologer er det stadig en udbredt »overtro«, at hekse hører den mørke middelalder til.⁴⁰ De første kendte hekseprocesser i Danmark fandt sted i 1540'erne og ikke i afsides liggende landsbyer, men i blomstrende handelsbyer som Køge og Malmø, der nok var 'med på noderne', hvad angik de sidste nye ideer. Hekseforfølgelserne kulminerede i 1600-tallet, lang tid efter »evangelii klare dag« var oprunden i Danmark.⁴¹ Det sætter unægtelig Reformationens store betydning i et noget andet skær, end det vi er vant til at se den i. Hekseforfølgelserne kan ikke forklares ved Reformationens komme alene, men for kvindehistorie må det være væsentligt, at de sættes ind i deres rette tidssammenhæng (at de hører til i den mere »oplyste« og »civiliserede« del af vort lands historie), og at de anskues ud fra grundspørgsmålet: »Hvad betød de for kvinder?« Hvordan kan vi forklare kvinders modsætningsfyldte roller både som anklagere og som anklagede i disse processer? Hvad har kvinders syn på hekse været sidenhen? Som en amerikansk forsker i hek-

38. Eleanor McLaughlin, »Equality of Souls, Inequality of Sexes: Women in Medieval Theology,« *Religion and Sexism: Images of Woman in the Jewish and Christian Traditions*, ed. Rosemary Radford Ruether (New York: Simon and Schuster, 1974) 213–266.

39. Et eksempel på en total mangel på forståelse af senmiddelalderens fromhedsliv er P. G. Lindhardt, »Det religiøse liv i senmiddelalderen,« *Den danske Kirkes Historie*, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup (København: Gyldendal, 1950–1966) III, 109–207.

40. Denne »overtro« kan udemærket være formidlet af værker som *Den danske Kirkes Historie*, hvor *Heksehammeren* og heksetro indgående omtales i Lindhardts afsnit om middelalderen (s. 112), hvorimod Bjørn Kornerup, hvis afsnit »Det lærde tidsrum, 1536–1670« (IV, 13–379) dækker hekseforfølgelsernes periode, kun kort refererer trolddomsforordningen af 1617 og slet ikke omtaler hekseprocesserne.

41. Om danske hekseprocesser se Karsten Sejr Jensen, *Trolddom i Danmark, 1500–1588* (København: Arken, 1982); Jens Christensen og Jens Chr. V. Johansen, »Men mon ikke de var skyldige . . . Om hekse og om amatør- og faghistorikere,« *Fortid og Nutid*, 29 (1981–82) 15–35; Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, »16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805,« *Fortid og Nutid*, 28 (1979–80) 240–279, spec. 251.

seprocesser har udtrykt det: »Hidtil har historikerne brugt en smule tid og energi på at forklare kvinders rolle i trolddommens historie, men de har ignoreret trolddommens rolle i kvinders historie.«⁴² Det er yderst beklageligt, at Margaret Murrays herostratisk berømte indsats i hekseforskningen åbenbart har skræmt kvindelige historikere fra at vælge dette emne som objekt for kvindehistorisk analyse. Det burde være et oplagt forskningsområde for en kvindehistoriker at sætte hekseprocesserne ind i kvindehistorisk sammenhæng, og muligt at gøre det for en kvindelig historiker, uden at blive mistænkt for at være for følelsesbetonet.

Hekseprocessernes begyndelse falder i anden halvdel af den periode, jeg – måske lidt optimistisk – har kaldt en »feministisk« periode, altså et tidsrum, hvor kvindelige egenskaber havde en selvstændig værdi og ikke

blot blev betragtet som mer eller mindre negative spejlbilleder af mandlige egenskaber. Sammenhængen mellem hekseprocessernes begyndelse og en fremadskridende nedvurdering af alt kvindeligt er ikke let at klarlægge. Er der en årsags- og effektsammenhæng, eller er de begge symptomer på en ny fase i kønnenes forhold til hinanden? Er der tale om en »kønnenes kamp« på psykologisk og ideologisk plan? Svaret eller svarene kan og bør findes ved hjælp af kvindehistorisk forskning, både for at belyse en del af kvinders historie og for at bidrage til den universale historie, der kun kan fremstå som en syntese af mænds og kvinders historie. For den i artiklen behandlede periode gælder det, at førend kvinders historie er udforsket kan vi ikke hævde, at vi kender mere end halvdelen af det afsnit i fortiden, der traditionelt kaldes senmiddelalder og reformationstid.

42. E. William Monter, »The Pedestal and the Stake: Courtly Love and Witchcraft,« *Becoming Visible* (note 9) 132–33: »Thus far, historians have spent a little time and energy explaining the role of women in the history of witchcraft but have paid no attention to the role of witchcraft in the history of women.«

Tunestenen. En omtydet norsk runesten fra urnordisk tid.

Af Erik Moltke

Inspirationen til denne artikel om en af Skandinaviens betydeligste og mest omdiskuterede runeindskrifter er en nyudkommet bog, der skal forsvares (eller er forsvaret) for retten til at bære en doktorhat (hvad den visselig fortjener): *Ottar Grønvik*: Runene på Tunestenen. Alfabet. Språkform. Budskap. Universitetsforlaget Oslo, Bergen, Tromsø 1981. 250 pp. XI plancher.

Forf., der er en sprænglærd og meget kyn- dig germanist, har mig bekendt to gange tid- ligere gjort sig bemærket inden for runologi- en. 1976 med en lille perle af en tydning af den norske *Setrekams* hidtil uforståelige ind- skrift (Gerd Høst: *Runer*, 1976, s. 68–71):

halmar mauna / alu na alu nana
Hall-mær má una / qllu ná, qllu nenna

d. e. Stein-møy må trives, oppnå alt, like alt – den bedste forklaring der endnu er givet.

Samme år havde Grønvik en afhandling i *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* om en runeindskrift på et bronzespænde (fra ca. 600) fra *Eikeland*, ligeledes Norge. Indskriften oversatte han: I Wi am Wiwjo's (and Wiwjo belongs together with Wi). I inscribe this binding formula for my beloved. – Trods en lang og lærd indledning, hvor læseren be- standig føres ind i forf.s værksted for at dele alle skruller, kvaler og argumenter med ham, virker denne tydning ikke overbevisende. Men selve afhandlingen er nævnt her, fordi den i sit anlæg og sin fantasi ligesom foregri- ber og på en måde er forudsætningen for bo- gen om Tunestenen.

Allerede forordet i denne bog gør læseren spændt. På første side hedder det forjættende: Ved å . . . presisere . . . at runen ng betegner et allofon og ikke et fonem . . . har jeg funnet grunnlag for å bestemme lydverdien av ru- ne(n) ↓. Bogen er ikke skrevet for Gud og

hvermand. Det er klart, at når en forfatter skal beskæftige sig med sprogvidenskab, må han bruge visse faste tekniske udtryk; men bortset fra de (mer eller mindre) nødvendige *termini technici*: fonem, allofon, fonologisk, isoglosser, difonematisk, generativ, sandhi- betinget, asyndetisk, topisk, hypotagme, allo- sem etc. etc. etc. er forf.s sprog så gennemvæ- vet af fremmedord, at den kommer til at stå som typisk for de akademikere, der kun synes at skrive for sig selv eller deres nærmeste 'frænder'. Helt unødvendige ord som stem- ma, cohærent, implicit, genuin, sexus, epo- nym, euhemerisk, agnatisk, epitheta etc. etc. etc. etc. At unge studenter skriver »lærd« og slynger om sig med »lærde« gloser for at virke lærde, er en kendt og til nød tilgivelig sag. Men når en moden videnskabsmand lader denne manér tage overhånd, hvad der ikke mindst gælder inden for sprogvidenskaben, viser de en god portion foragt for deres mere almindelige læsere. Ønsker G. ikke sin bog studeret af historikere og retshistorisk interes- serede jurister?

Jeg er overbevist om, at den, der bliver mest overrasket over denne kritik, er forf. selv. Han aner sikkert ikke, at han skriver et sådant volapyk-sprog; det er gået ham i den grad i blodet, at han nu snarere må lede efter et norsk end et fremmed udtryk. Sådant noget, hr. Grønvik, kan politikerne ikke lide – og det kan jeg heller ikke. I forordet til min rune- bog har jeg slået til lyd for, hvad jeg finder er den rette måde for en videnskabsmand at udtryk- ke sig på.

Men bortset fra disse »akademiske« unoder stiger læserens spænding igen allerede på side 2, hvor G. stiller i udsigt, at han vil klare de sidste års store stridsspørgsmål og påvise, at sproget i de nordiske runemindesmærker med den gamle 24tegn futhark ikke, som hævdet af nyere forskere, er nordvestgermansk, men

nordgermansk – urnordisk, som man sædvanligvis har kaldt det. Og til sidst vil G. fortælle os, hvad der virkelig står på Tunestenen, og hvorledes den illustrerer datidens familie- og samfundsforhold omkr. 400 e. Chr.

Efter et indledende kapitel med Tunestestens 'levnedsbeskrivelse' illustreret af stedse nøjagtigere tegninger op til de sidste dages fotografier gennemgår G. så at sige forløbet i hele runologiens prog- og skrifthistorie og viser – stadig på baggrund af Tunestenen –, hvorledes man fra Ole Worms tid (hans runeværk kom 1643) og op til vor egen gradvis finder ud af runernes lydverdi og alder (oprindeligt troede man, at vikingetidens 16tegners alfabet var ældre end 24tegners futharken).

Det første glimt af forfatterens nytænkning kommer allerede på s. 28, hvor han redegør for lydvedien af den nævnte ng-rune. Opfattelsen af den som et allofon giver forklaringen på den hidtil uforklarede anvendelse af denne rune i nogle indskrifter over for runerne n + g i andre. Til de nævnte eksempler på n + g kan nu føjes de nyfundne Illerup lansespidsers

ojingar

Den næste lille oprydning i lydverdierne gælder runen \mathfrak{J} (der er den 13. i Vadstenabrakteatens, men nr. 12 i Kylverstenens futhark). Den, der godtroende (som den der skriver disse linjer) har stolet på Wolfgang Krauses etymologi og har antaget, at i-runen betegnede i-lyden, mens \mathfrak{J} stod for oprindeligt *ei*, får nu en retledning. Med Brate-Bugge og Ingrid Sanness Johnsen bliver (allofonet) \mathfrak{c} d. e. en palatal spirant, en ich-lyd) inddraget i diskussionen. Men mens de to sidste forskere holder på, at lyden *i* er den oprindelige for runen \mathfrak{J} og lyden \mathfrak{c} sekundær, viser Grønvik med overbevisende grunde, at det er lige omvendt: \mathfrak{c} er \mathfrak{J} -runens primære værdi. Efter denne påvisning tilføjer G.: »Efter dette er det klart at det eldste runealfabet i sin helhed er nøye tilpasset fonem- og allofon-systemet i urnordisk i det 2.

årh. Det er intet som tyder på at futharken er opstået i en tidligere språkperiode og er særlig ældre enn de ældste runefunn«.

Ligeså spændende, de to første kapitler er, ligeså interessant og vægtigt er tredje afsnit: Språk og språktrinn: Urnordisk eller nordvestgermansk? – Først får vi en dækkende gennemgang af ældre, senere og nyere forskeres syn på sproget i de ældste runeindskrifter. Klassisk urnordisk defineres som en gammel form af nordisk karakteriseret ved bevarede temavokaler og overleveret i indskrifter (med de ældre runer) fra før 200 til omkr. 500. Indskrifter med disse karaktertræk kendes ikke syd for det sønderjyske område (se dog Thorsbjerg ndf.). Der er ikke sprogændringer inden for dette skriftområde fra ca. 140–500, og »denne språklige stabilitet reflekterer antagelig en tilsvarende politisk og social stabilitet i Norden i yngre romertid«.

Det må dog bemærkes, at arkæologerne Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup (udgraverne af bl.a. Illerup mose med de vigtige runefund) i en *efter* Grønviks bog udkommet artikel i Skalk (nr. 2 1982 s. 18ff.) [1] hævder, at de våben, der er opgravet af Thorsbjerg mose, har tilhørt et folk, der havde hjemme i egnen mellem Elben og Rhinen, altså i vestgermansk område. Hvis denne bestemmelse holder stik, betyder det, at man omkr. 150–200 i disse egne skrev et sprog, hvis skrift og udtryksmåde svarede til runeindskrifterne nord for Ejderen, dvs. Hans Kuhns teori (han regnede også Gallehus-indskriften for vestgermansk).

Hvad angår andre teorier om et nordvestgermansk fællessprog, hævder den udmærkede russiske forsker, E. A. Makaev, at runesproget – som han finder det i de ældste indskrifter – repræsenterer et overdialektisk skriftsprog, »a special runic koine, the first supradialectal literary variant in the history of the Germanic language«.

Den unge amerikaner, Elmer H. Antonsen (mod hvem G. flere gange ikke uden grund

1. J. Ilkjær og J. Lønstrup: Runefundene fra Illerup Ådal. En arkæologisk vurdering af vore ældste indskrifter, i Kuml, 1981, s. 49–65. jfr. Erik Moltke og Marie Stoklund: Runeindskrifterne fra Illerup mose, smst. s. 71ff. Jfr. Ilkjær og Lønstrup: Interpretation of the Great Votive Deposits of Iron Age Weapons, i Journal of Danish Archaeology I, 1982, s. 95–103.

langer ud) mener til gengæld, at runesproget repræsenterer det talte sprog i Norden i tiden 200–500. I disse årstal er der det rigtige, at det er vanskeligt for ikke at sige umuligt at datere en urnordisk runeindskrift inden for dette tidsområde ved hjælp af sproget alene. Det vil sige, at dersom vi kun kendte Gallehushornets indskrift og ikke hornet (som arkæologerne på deres grundlag kan datere til omkr. 400), ville runologen kun være i stand til at sige: denne indskrift kan tidsfæstes til tiden mellem de ældste runefund og brakteaterne, dvs. ca. 0 til ca. 4–500. Dette forhold viser en hartad utrolig konservatisme og stabilitet hos runerne som skrift- og lydtegn, en fasttømret skrifttradition gennem 4–500 år. Dog kan dette forhold ikke berettige G. (o.a.) til at antage, at også det talte sprog havde været uforanderligt i alle disse mange år. Det er en gammel kendsgerning, at tale- og skriftsprog ikke følges ad. Skriftsproget halter altid nogle hundrede år efter det talte sprog. I Danmark skriver vi endnu havde og sagde, mens vi i over 100 år har sagt hade og sa, og når eksplosionen i runeskriftsproget først kommer på Stentofte-Björketorp-stenenes tid, kan man roligt gå ud fra, at da var det talte sprogs udvikling blevet så forskellig fra skriftsproget, at der måtte en skriftreform til. Når Gørlevstenen fra omkr. 900 skriver *risþi stin* i stedet for samtidige (og yngres) *raisþi stain*, kan dette ikke forklares som en »manér« à la fx. Stentoftens *-lasar*, men er et for sprogforskeren – med eller mod hans vilje – ubetrageligt kendetegn på, at sproget i denne sjællandske egn på dette tidspunkt havde udviklet *ai > æi-lyden* således, at det lå nærmere at udtrykke den med en enkelt *i*-rune end med den traditionelle diftong *ai*. Men skrivemåden *ai* holdt sig ned til de yngste sten, ændredes i øvrigt til *ei*, uden at denne ændring havde andet end skrifttraditionel baggrund. På samme måde skriver Harald Blåtands Jellingsten fra 960'erne *þausi*, skønt allerede Gorm den Gamles en generation ældre indskrift har den monoftongiske stavemåde *þusi*. Man spørger sig, om stavemåden *fahido* for ældre *faihido* er en sprogændring, der pludselig sprang frem samtidig med brakteaterne? Og om *Υ*-runen først fik overgangen *z > r*

med Stentofte-Björketorp, blot fordi den først skriftligt slår igennem her? Naive spørgsmål!

Bestemmelsen af sproget i de ældste indskrifter som urnordisk og ikke nordvestgermansk baserer G. både på fonologiske, morfologiske og lexikalske data. Men her kolliderer G. atter med arkæologerne, når han inddrager Thorsbjergs *-marir* (*ē > ā*) som nordisk eksempel. Kun en videre diskussion arkæologerne imellem vil vise, om G. ender med at få ret.

Heller ikke Årstadstenens nederste indskrift, som G. gengiver *xxwinar* (tidligere læst *ungwinar*, af mig og Gerd Høst *engwinar*) og antager for genitiv af en *i*-stamme (urgerm. *-aiz > -ar*) kan med sikkerhed lægges i vægtskålen for den urnordiske tese, før vi præcis ved, hvad der står på den.

Derimod kan der næppe rejses tvingende indvendiger mod argumenterne for, at de maskuline *n*-stammers nom. sing. på *-a* (*gudija*, *hari-uha*, *fara-uisa*) er et nordisk træk. Ligeledes er Tunestenens *arbija* med betydningen *gravøl* if. G. et nordisk træk på samme måde som *wurkian* i betydningen *forfatte*.

Det er klart, at det er en såre vanskelig sag at sammenligne det gamle sprog i to områder, Skandinavien og Nordvesttyskland, hvis der kun er bevaret ældre runeindskrifter i det ene område. Men hvis Thorsbjergrunerne nu skal bestemmes som vestgermanske, så bliver det spændende spørgsmål: hvornår mistede vestgermansk ordenes stammevokaler (temavokaler)? De er væk i de indskrifter, der dateres til 4–500'rne; men det ville være en firkantet slutning, hvis man ville hævde, at disse indskrifter netop gav de ældste eksempler på bortfaldet – jfr. tilsvarende firkantede slutninger vedr. *z > r*.

Vi har nu set lidt på den teoretiske del af Grønviks bog, og uanset om man kan bifalde de resultater, han er nået til, må man glæde sig over den store lærdom, der bliver fremlagt med stringens og logisk sans både i det positive og i hans kritik af fagfæller. Hvordan er nu bogens praktiske afsnit, Tunestenens indskrift?

Afsnittet indledes med en fyldig og givtig

redegørelse for de talrige tidligere tolkninger af indskriften. Den viser, hvorledes man skridt for skridt når frem til den rette forståelse af de enkelte ord. Som de vigtigste landvindinger (se gengivelsen af indskriften nedenfor) peger G. på Otto v. Friesens påvisning, at *arbija*, vn. *erfi*, ikke betyder arving (*arfi*), men gravøl, at *dalidun* ikke har noget at gøre med *deila*, dele, men er en afledning af adj. *dæll*, behagelig, og endelig roses Marstrander for dobbeltlæsningen af a i *arbijasjoster* : *arbija asjoster*.

Så at sige alle store og små runologer og filologer er deltagere i denne medrivende diskussion, der samtidig illustrerer udviklingen inden for runologisk og sproghistorisk forskning.

Som indledning til en vurdering af G.s læsning og tolkning kunne det være passende at stille hans oversættelse sammen med den, der findes i Wolfgang Krauses Runeninschriften im älteren Futhark (1968), og som er repræsentativ for flere forskeres synspunkter (jfr. Ingrid Sanness Johnsens læsning s. 30 og E. M.s s. 31):

Krause:

A. Ich Wiw nach Wodurid dem Brotwart wirkte [die Runen]. B. [Mir] dem Wodurid bereitete den Stein drei Töchter, das Erbmal (aber) die vornehmsten (oder allenfalls: »die zum Erbe Nächstberechtigten«) der Erben.

Grønvik:

A. Jeg Wiw forfattede (nl. arvekvadet) for Wodurid Brødgiveren [og]
B. bestemte (viede) stenen for Wodurid. Tre døtre, de mest elskelige (elskværdige, kærlige) gjorde gravøllet hyggeligt.

Det fremgår heraf, at Krause lader hver af siderne repræsentere en helhed, mens Grønvik knytter den højre linje på side B til A-sidens indskrift.

Det ses endvidere, at Krauses tolkning forudsætter, at ordet 'runer' er gået tabt foroven på side A, mens Grønvik i stærke vendinger hævder, at der hverken er forsvundet sten eller runetegnet her.

Endelig supplerer Krause de 4–5 levnede

runestumper i side B.s første linje med M M Y , mens Grønvik indsætter verbet F F F N , idet han hævder, at han tydeligt ser h-runens tværstreg.

Er indskriften fuldstændig? spørger G., i hvilken rækkefølge skal linjerne læses? og har der været flere ristere om arbejdet? – Han roser risteren af side A. Han finder, at stenens gode proportioner skyldes en stenhuggers tildannelse (et synspunkt, der ikke virker særlig overbevisende, selv om to ældre geologer har udtalt, at den ene side af stenen efter deres skøn synes tildannet).

Indskriften er ristet *boustrofedon*, dvs. i plovfureorden \rightleftharpoons , og efter en længere redegørelse for boustrofedon-indskrifter i vikingetidens 3–400 år yngre runesten (det er vanskeligt at øjne sammenhængen) når G. til det resultat, at begge stenens sider skal betragtes, ikke som to enheder, men som een skriveflade, hvoraf den højre linje på side B hører nøje sammen med side A og danner en helhed over for side B.s to venstre-linjer. I denne opfattelse finder G. bekræftelse ved den omstændighed, at der er større afstand mellem side B.s første (højre) linje end mellem samme sides to sidste linjer.

Alle disse betragtninger og G.s bedømmelse af indskriften – den fine A-side, den sjukskede B-side –, linjeafstandene m.m. kan betragtes som nydelig skrivebordsstrategi (der let tilpasses de synspunkter, G. senere fremlægger); men en sådan vurdering af runerne står i nogen grad i modstrid med, hvad en mark-runolog får ud af samme indskrift. For ham fremtræder indskriften som et typisk frihåndsarbejde, udført med en spidshammer, hvis pik-pik ses tydeligere her end på nogen anden runesten. Og når runerne på side A (fig. 1) synes regelmæssigere end på side B (fig. 2), skyldes det simpelthen A-sidens smalle flade, der tvinger risteren til regelmæssighed. Men også her er der uregelmæssigheder. Det vigtigste parti: Jeg Wiw efter Woduride har (efter god gammel runeskik) fået de kraftigste runer, større jo mere plads, der er; så følger en 5–6 mærkeligt spinkle tegn, hvorefter de følgende runer atter får en kraftig bredhugning og fylder den plads ud, der er levnet dem.

Når side B ser mere uregelmæssig ud, skyl-

Fig. 1. Tunestenen. Side A med runemesterindskriften. Stenen, der beror i museet på Bygdøy, er fotograferet (med projektor) i liggende stilling. Fotografen er Norges førende runolog, Aslak Liestøl, som med enestående kollegial velvilje har stillet denne og de følgende nyoptagelser til rådighed for forf. af nærv. artikel. Varmt tak.

des det dels frihåndshugningen, dels – og først og fremmest – sidens bredde, og den store afstand mellem højre linje og midtlinjen skyldes næppe, at risteren har villet markere et nyt afsnit her. Det er ikke den måde, risterne

Fig. 2. Tunestenen. Side B med rejser- og gravølsindskriften. Aslak Liestøl fot. 1982.

markerer på; langt snarere kunne man slutte, at da risteren havde hugget højre linje – hvis denne er den første – har han en god, bred flade til resten af indskriften. Han placerer da ganske enkelt næste linje *midt på fladen* og lader sidste linje om at få den plads, der bliver tilbage – en god parallel til dette er Kjøllevikstenen, hvor Hadulaikars navn er puttet ind

på levnet plads. Dette er den praktiske fremgangsmåde, man kan læse ud af datidens indskrifter. Det eneste, der er fastlagt, når risten tager fat på runehugningen, er, hvor langt stenen skal i jorden, og det er det forhold, der bestemmer indskrifternes afslutning nedadtil og hverken boustrofedon eller andet. Jeg tillader mig at henvise til min udførlige redegørelse for rune- og billedristernes fremgangsmåde og »æstetik« i urnordisk og følgende tid, således som disse forhold kan belyses ud fra den svenske Järsbergsten og de gotlandske billedsten (Fornv. 1981).

Hvad runerne angår, finder jeg Marstrandens opfattelse: hvis ikke samme mester, så i alt fald samme skole lidt for »kunsthistorisk«. Der er næppe nogen grund til at fordele de timers arbejde, det har taget at hugge Tuneindskriften, på mere end een mand – hvad en nærlæsning af de enkelte runer synes mig at bekræfte (A-siden har foruden de kantede w-runer også en rund, B-siden har en kantet o-rune etc.).

For tolkningen af Tuneindskriften er det naturligvis af den største betydning, om den er fuldstændig. Det vil for side A.s vedkommende sige, om der er gået noget (eventuelt ordet runOR) tabt efter worahto; det vil atter sige, om den fure, der ses på alle fotografier, og som i NoIæR anses for en runerest, om den virkelig tør betragtes som en sådan. Herom skriver G. (det skal nu vise sig, om teoretikeren også er praktiker eller om han, som det ikke er ualmindeligt, læser det, han synes, der bør stå): »For enhver noenlunde nøktern betrakter vil det være klart at denne vagt avgrænsede fordypning ikke behøver å være en runerest og dermed bevis for et avslått topstykke«.

At G. lægger den største vægt på denne sag, forstår man, når man opdager, at hele hans tolkning står og falder med det *eventuelt* forsvundne topstykke.

Afvisningen af den formodede runerest er imidlertid ikke G.s eneste argument for, at side A er bevaret i sin helhed. Nej, skriver han: når man tager sætningen *ek WiwaR aftir Woduride witandah^alaiban wor^ahto* er det klart, at »dette bare kan være en type setning med verbum finitum på siste plass« – »skulle ver-

bet wor^ahto ha hatt en objektutfylling, måtte denne ha stått foran verbet«.

Det er dristigt at ville skabe snævre regler for verbets og objektets plads i de urnordiske indskrifter, af hvilke så mange kun er ufuldstændige. Men den syntaktiske frihed, illustreres af følgende eksempler:

Gallehus: *ek hlewagastir holtijar horna tawido* d.e. Jeg Lægæst, Holtes søn, horn gjorde.

Järsberg: *ek erilar ubar h[a]ite harabanaR haite runOR waritu*, d.e. Jeg erilen stridbar kaldes, Ravn jeg hedder, runer jeg skriver.

Ellestad: *eka sigimaraR . . . raisidoka stainaR* d.e. Jeg Sigmar . . . rejste stene.

By: *ek trilar hrorar hrorer orte þat*, d.e. Jeg erilen Ror, Rors søn, virkede dette.

Kjølevik: *ek hagustadar hlaawido magu minino*, d.e. Jeg Hågsta(1)d højlagde sønnen min.

Rö: *ek hraraR satido stain . . .*, d.e. Jeg Rar satte sten.

Stentofte: *niuha-borumR, niuha-gestumR hapuwulafR gaf j(ara)*, d.e. til Niuha-boerne og Niuha-gæsterne Hådulv gav godår.

Istaby: *afatR Hariwulafa HapuwulafR HæruwulafR warait runaR þaiar*, d.e. Efter Hæruwulv Hådulv Hæruwulv søn skrev runer disse.

Tjurkö brakteat: *wurte runOR an walhakarne heldar kunimudiu*, d.e. Virkede runer på vælskorn Hjalld for Kunmund.

Vi må da konstatere, at med hensyn til spørgsmålene om side A.s fuldstændighed og et eventuelt forsvundet objekt er det ikke lykkedes G. at sandsynliggøre, endsige bevise, at der ingen runer er forsvundet efter worahto.

Men det er heller ikke nogen let sag, G. har påtaget sig at forsvare. Kendsgerningen er nemlig, at 'denne vagt avgrænsede fordypning' efter worahto er en sikker runerest, så sikker at dens existens kan dokumenteres fotografisk (fig. 3). På flere fotografier af det pågældende sted af stenen, taget af Aslak Liestøl og med kollegial ædelmodighed stillet til min rådighed, ses runesporet som en bredhugget vinkel med spidshammerens karakteristiske punkter i bunden (fig. 3). I et medfølgende brev redegør Liestøl for de forskellige læsemuligheder, nemlig de runer, fra hvis hovedstavs top, der udgår en bistav til venstre; blandt disse er r-runen, og med Tjurkö-indskriften in mente er det naturligt at supplere det tabte ord som

Fig. 3. Tunestenen. A-sidens top. Fotografiet – med skrålys – viser brudfladen efter det forsvundne topstykke samt den sikre runerest efter o-runen og skillepunktet. Tilstedeværelsen af skillepunktet antyder i øvrigt, at indskriften ikke slutter med o-runen. Jfr. skillepunktet efter staina på side B fig. 2. Aslak Liestøl fot. 1982.

runor og opfatte det som objekt for worahto. Første linje betyder da: Jeg Wiw efter Wodurid brødgiveren virkede runer.

Men hvad betyder *wurkian*? Efter søgen i nord- og vestgermansk, efter gennemgang af alle ordbøger, trykte og utrykte seddelsamlinger finder G. at *wurkian* i urnordisk har betydningen digte, forfatte, et synspunkt som tidligere er fremsat [2]. Dvs. at Tjurkö-indskriften betyder: Hjald forfattede runerne (d.e. indskriften) for Kunmund. Hjald er runemesteren, der ikke er identisk med braket-guldsmeden.

Blandt urnordiske runeindskrifter forekommer *wurkian* ud over Tune og Tjurkö to gange, nl. på den ovenfor nævnte Bysten og på den blekingske *Sölvesborgsten* (omkr. 7–800), her brugt absolut (uden objekt): *orti*

Wap̄i aft Asmund sunu sin d. e. Wade forfattede [nl. indskriften] efter sin søn Asmund. Hertil kommer, efter min opfattelse, det svenske *Etelhemspende*, hvis indskrift guldsmeden har fordærvet til *mkmrlawrta* fra *ek er[i]la[r]* *w[u]rt(o)*, d. e. Jeg erilen forfattede [nl. indskriften].

Da G. hævder, at der ikke er gået runer tabt efter worahto, opfatter han verbet som absolut, svarende til Sölvesborg (og Etelhem). Og hvilket genstandsled mener han da er underforstået? Hvad var det Wiw og Sölvesborgs Wade forfattede, digtede? Og nu begynder G. selv at digte. I stedet for at følge den anvisning, der ligger i Tjurkö-indskriften, skriver han: »Det afgjørende blir da om vi kan bestemme arten og innholdet av den diktning som omtales på Sölvesborg- og Tunesteinen«.

2. Jfr. K. M. Nielsen, i *Årb. f. nord. oldk.*, 1954, s. 255. E. Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, 1976, s. 70, 94.

Og hans udgangspunkt bliver det nordiske *yrkja erfikvæði eptir e-n* (Egils saga kap. 78); *yrkja eptir e-n* oversætter G. ved 'dikte og forrette (ved gravølet) etter en', og indholdet i Sölvesborg bliver da – stadig ifølge G. – 'Vaði diktet og forrettet (ved gravølet) etter Asmund, sønnen sin'. Og den omstændighed, at faderen her omtales i 3. person røber for G. at det tydeligvis ikke er ham selv, der har hugget indskriften ligesom det viser ham, at det ikke var selve runeristningen der var det væsentlige, »men den kulthandling den vitner om«. Det bliver vanskeligere og vanskeligere at følge med.

Og nu ved G. også om persongalleriet på Tunestenen, at »Den viktige symbolske handling var, at Wiw digtet etter Wodurid« og dermed var den som forestod det seremonielle ved gravølet. Det viser at han var hovedarvingen«.

Og samtidig er spørgsmålet om *witandah^a-laiban* afgjort: hovedarvingen ville ikke omtale Wodurid »som sin »Broherr« og dermed plassere sig selv som en underordnet; han er Wodurids jevnbyrdige«. Deraf fremgår, at den karakteriserende betegnelse »den som skaffet, sørget for brød« først blev tillagt Wodurid »i det kvæde som Wiw fremførte i gravølet«.

Spiren til denne Grønviks digteriske kraft finder vi allerede i hans lille afhandling om Eikelandspændet; og man tør sige, at han også i den henseende viser sig som en værdig efterfølger af sin store forgænger, Magnus Olsen. Men når vi har gennemgået indskriften på side B, skal vi vende tilbage til G.s tolkning af side A, der dog allerede har fået et grundskud af den bevarede runerest efter worahto.

I side B's linje 1 (som G. betragter som en integrerende del af side A – vi skal snart se hvorfor):

xxxxx woduride staina ·

udfylder G. de fire bevarede runestumper i linjens begyndelse

ƿ ʀ ʀ ʀ woduride staina ·

dvs. falh, datid af *fela*, der betyder overlade en person til en anden eller bestemme en ting for en eller anden. I overensstemmelse hermed oversætter G. højre linje på side B (idet han henter ek wiwaR som subjekt fra side A):

falh Woduride staina

d. e. Jeg Wiw forfattede (gravølsdigtet) [og] bestemte (denne) sten for Wodurid.

En lidt ubehagelig indvending mod denne tolkning er nu den fotografiske demonstration af et objekt (runer) for worahto, og påfaldende er det manglende bindeord (og) mellem de to sætninger. I øvrigt bliver det store spørgsmål også her: er højre linje på side B fuldstændig? Kan der være forsvundet et stykke sten i toppen også på denne side og med det nogle runer? Men inden vi går nærmere ind på denne linjes problemer, må vi høre G.s opfattelse af de to andre linjer på denne side.

Ved tolkningen af dem optager G. Marstrand's dobbeltlæsning af det sidste a i arbija, hvorved det følgende ord læses ikke sijo-ster, men asijoster, som G. forklarer ud fra Eikelandspændets asni, og *asijoster arbijano*, der »betegner døtrene i deres kultiske funktion, som gravølsarrangører« (s. 184), betyder da: de elskeligste af arvingerne, og hele sætningen får det overraskende familiære indhold: Tre døtre gjorde gravølet hyggelig (lagde til et hyggelig gravøl), de mest elskelige (d. e. elskverdige eller kjerlige) av arvingerne.

For at retfærdiggøre så forbløffende et indhold i en urnordisk runestensindskrift hævder G., at man dengang ikke havde den frygt for de døde og for gengangere, som senere indskrifter viser. De levendes kærlige holdning over for den døde kommer klart til udtryk i indskriften, skriver G.

Men hvilket slægtsskabsforhold finder G. mellem Wiw og de tre døtre? Jo, da Wiw og døtrene står arveretligt lige, men Wiw som den der rejser stenen må være hovedarvingen, er det klart, at Wiw er sønnesøn af Wodurid. »Overensstemmelsen er så perfekt at vi må ha lov å ta Tuneinnskriften som bevis for at det gjaldt de samme lover om første og annen

arvegang her i Østfold omkring 400 som i senere historisk tid«.

Indskriften viser også, at der allerede dengang fandtes en profan og sakral digtning af allittererende type; det afspejler sig i Tuneindskriftens form. Jeg foretrækker imidlertid, at slutte mig til G.s udtalelser s. 216, at »Det blir da til syvende og sist et definisjonsspørsmål om Tuneinnskriften skal beskrives som rytmisk-allittererende høyprosa (sammensatt av bestemte metriske grunnheter) eller som en friere strofeform« – og tilføje: runeindskriftene, det gjelder både de urnordiske og vikingetidens, uttrykker sig ikke i talesprog, men i et *skriftsprog*, der benytter alle skriftsprogets til alle tider gældende figurer, bogstavrim, omvendte ordstillinger, højtidelige ord, rytmer etc. Men ofte slår vikingetidens indskrifter over i let genkendelig poesi.

Tager vi nu Grønviks tolkning af Tuneindskriften i nærmere øjesyn, må man imponeres af den geniale dristighed der lyser ud af helhed og enkeltheder, hans kompetance i det sproglige og hans naivitet i det praktiske, jeg taler om hans forhold til runestenen som sten og genstand. Man undrer sig over hans stensikre (men forkerte) dom om runen efter worahto og beundrer (først) hans besnærende rekonstruktion af falh på side B. Man hæver forbløffet øjnebrynene over redegørelsen for sten-personernes indbyrdes familieforhold; men først og sidst undrer man sig over den næsten Ingemannske idyl, der præger helhedstolkningen.

Denne helhedstolkning står og falder med G.s tolkning af wurkian = udføre et gravølsdigt; men Liestøls og Johnsens undersøgelser og Liestøls fotografier (fig. 3) viser, at dette tænkte objekt for worahto må erstattes af et faktisk, som Tjurkö-brakteatens wurte runør – med en til visshed grænsende sandsynlighed giver anvisning på. Vi får da en ganske »normal« runeindskrift frem på side A:

Jeg Wiw skrev runer efter Wodurid brødgiveren.

Og det betyder igen, ikke at Wiw har ristet runerne, men at han har leveret forskriften, »forfattet« indskriften som forlæg for en rister, vi ikke kender (ganske ligesom Wade på Söl-

vesborg, Hjald på Tjurkö, sikkert Ror på By og erilen på Etelhem).

Sønnesønnen forsvinder også ud af billedet, for der antydes intet om noget familieforhold mellem Wiw og Wodurid.

På *side B* læste Marstander m. fl. runesporene i højre linjes første ord (jfr. fig. 4–5) som mer 'for mig'. De indfører hermed den døde som talende, hvilket i urnordiske (og vikingetids) indskrifter er ligeså umuligt som at lade genstanden, stenen, tale; den slags sker først i middelalderen, og det er derfor, man med sindsro kan kassere den gængse tolkning af Etelhemspændets indskrift: mich stellte(w(o)rta Merila her (Krause s. 40) og læse ek er(i)la(R) worte.

G.s rekonstruktion af de fem runestumper nederst i B-sidens højre linje er, som nævnt, falh, idet han hævder, at den sidste rune ikke er Υ , men \mathbb{H} ; men denne rekonstruktion rummer et par påfaldende træk, både epigrafisk og sprogligt, og G.s rekonstruktionstegning (s. 170) er behæftet med temmelig grove fejl.

Lad os imidlertid først høre, hvad Aslak Liestøl og Ingrid Sanness Johnsen siger om læsningen \mathbb{H} kontra Υ . »Vi vet i grunden ikke hva vi skal si om problemet om **h** eller **R**, begge er mulige«, skriver Liestøl. »Etter min mening er det mest sannsynlig at »prosjektøren« er spor etter øvre punkt i et skilletegn :. Mesteparten av skilletegnet er forsvunnet ved en avspaltning (Grønviks »en gammel fordypning i steinflaten«, s. 172), men bunnen av nedre punkt er tydelig. Spørsmålet er i grunden om skilletegnet har ett eller to punkt«.

Med andre ord, disse to erfarne runeforskere – og Liestøl som en veltrænet markrunolog – tør på grund af det af forvitring og vold medtagne stenparti ikke tage sikker stilling. Så vidt stenundersøgelsen, nu til ræsonnementerne: Såvel den supponerede h-runes form som G.s egen rekonstruktionstegning taler mod en læsning af de sidste to stave som en h-rune. Selv i en så individuel indskrift som Tunestenen virker en h-rune med så ulige lange hovedstave – en lille, bred h-rune

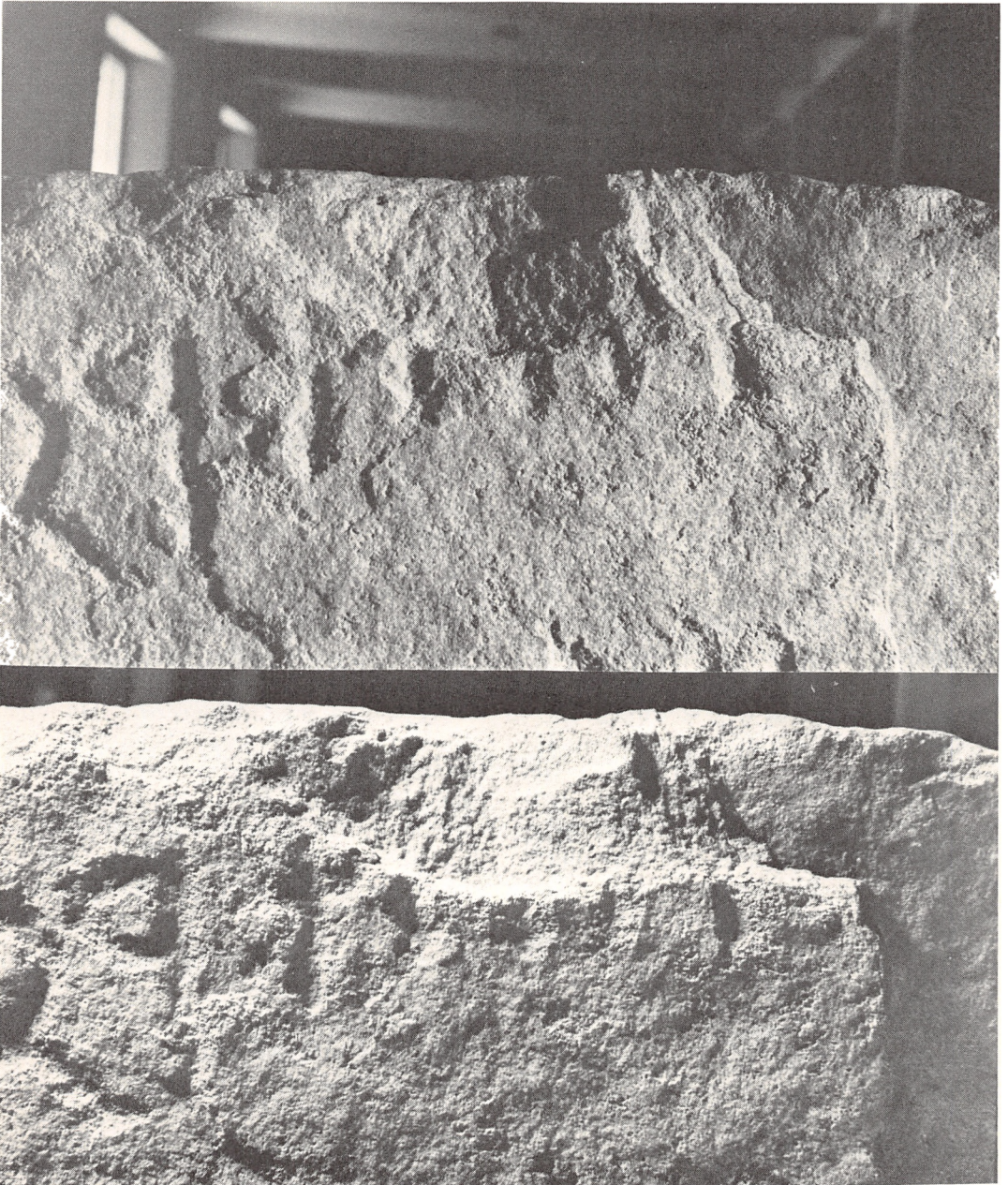

Fig. 4–5. Tunestenen. Side B. To fotografier – med lys henholdsvis fra højre og fra oven – af runeresterne i højre linjes begyndelse, foran woduride. Den sidste rune (foran w i woduride), som man tidligere har læst som Υ , vil Grønvik læse som \mathbb{N} . Liestøl er mest tilbøjelig til at anse den venstre bistav i det formodede Υ for et øvre skillepunkt. Aslak Liestøl fot. 1982.

påfaldende. Desuden ville toppen af en sådan h-rune komme til at rage et godt stykke op over det følgende woduride og ødelægge rytmen i denne linje.

G.s rekonstruktionstegning (s. 170) er

urigtig på to punkter: dels er de bevarede stavstumper hverken lodrette eller parallelle – fx. konvergerer stav 2 og 3 fra højre – dels er runerne – *mod stenens princip* – tegnet helt ud til stenkanten og derfor gjort alt for høje.

Skal man dømme efter den manér, der er gennemgående på stenen, hvor linjerne (undtagen side A linje 2) begynder med små runer, kan der næppe være gået meget tabt af den femte runestav fra højre (den der tidligere læstes som Y). Dette taler ikke til gunst for læsningen h, men for at beholde den tidligere læsning R; samtidig bør de øvrige runestumper tænkes afsluttet et godt stykke fra selve stenkanten – som linjens øvrige runer. Om dette vil vanskeliggøre rekonstruktionen af den første rune som f, må et forsøg på selve stenen afgøre. I alt fald ville bistavene blive temmelig sammenklemt.

Sprogligt er der mange indvendinger at gøre mod den betydning, G. ender med at tillægge verbet *fela*. Som G. selv fremhæver, betyder *fela* (foruden: at skjule): at overlade en person til en anden, bestemme. Det er denne sidste G. vælger: Jeg Wiw . . . bestemte (denne) sten for Wodurid, og så kommer der igen et lille digt, der i betænkelig grad udvider betydningsindholdet af *fela*: Og det må vi tro skjedde ved en rituel handling, der han bestemte = reserverte og viet steinen som grav eller kultstein for Wodurid. Nogen støtte for sin oversættelse kan G. i alt fald ikke finde i de to tilfælde, hvor verbet ellers er belagt i runeindskrifterne (de blekingske Björketorp og Stentofen). Hertil kommer, at hele sætningskonstruktionen – især efter at objektet 'runer' for worahto er sandsynliggjort – virker både søgt og kunstlet; ja, usandsynligt: Jeg Wiw skrev (runer) . . . indviede sten.

Jeg skal undlade at komme nærmere ind på G.s ligeså usandsynlige som verdensfjerne tolkning af slutningen med de kærlige og elskværdige døtre. Uanset om man etymologisk kan forklare de enkelte ord eller ej, må den naturligste læsning være:

þrijor dohtriR dalidun arbija sijoster arbija-no

Alle andre er og bliver nødløsninger.

Tilbage bliver da kun den mulighed, at der i højre linje ikke har stået mer, ikke falh, men et substantiv, der på grund af de sidste to runestumpers nærhed ved hinanden ender på -iR, ligesom det på grund af afstanden mellem rune 1 og 2 må begynde med en rune, der har bistav(e) på venstre side: þaliR, ariR, wiliR,

wiwir etc. er nogle af de palæografiske muligheder; men grundlaget er for usikkert til at man tør lægge sig fast på en rekonstruktion.

Det kunne naturligvis også være fristende at indsætte plur. nom. mask. ell. fem. af det demonstrative pronomen – især hvis denne linje er den sidst huggede; men de levnedehovedstave tillader ikke en sådan rekonstruktion.

Ingrid Sanness Johnsens udfyldning þriR er faktisk ideel, hvad de levnedes spor angår; men indholdsmæssigt knap så god, fordi det enligtstående talord, selv om det står i maskulinum – næppe kan siges at give en tilfredsstillende oplysning om rejserne, der med eller uden navns nævnelse altid er veldefinerede. Men der er andre ting i Sanness Johnsens tolkning – som Grønvik kun har ironisk hån tilovers for – der er værd at se på: Samtidig med forslaget om at udfylde runestumperne i side B's højre linje med þriR (Arkiv-NFil, 1969, s. 39ff.) supplerede hun verbet satidun efter staina i samme linje, regnede altså med, at der også her var forsvundet et stykke af toppen; på side A supplerede hun ordet runor efter worahto, hun beholdt den gamle læsning dailidun, si(b)joster og tolkede arbija som enten gravøl eller arv (meningen bliver den samme); men *hun ændrede læsefølgen af linjerne* på side B (som allerede Finnur Jónsson havde gjort), således at resultatet blev dette:

A: ek wiwAR after woduride witanda-hlaiban worhto [runor]

B: þrijor dohtriR dailidun
arbija si[b]joster arbijano
(þriR) woduride staina [satidun]

Jeg Wiw skrev runer efter Wodurid, brødtryggeren.

Tre døtre delte, rådede for arveøllet.

Arvingernes tre nærmeste mandlige slægtninge (måske døtrenes ægtemænd) rejste stenen.

For ret at vurdere denne tolkning, er der to spørgsmål, som først må klares: Er det muligt eller sandsynligt, at der har stået runer efter staina i side B.s højre linje, runer som er forsvundet med et afslået topstykke (som på side A)? Kan læsningen af side B.s midtlinje (þri-

JOR dohtrir etc.) som første linje begrundes af god runemesterskik og brug?

Til besvarelse af det første spørgsmål vender vi os atter til Liestøls allerede citerede brev om hans og Ingrid Sanness Johnsens undersøgelse af stenen: Jeg havde spurgt, om det kunne fastslås, at punktet efter staina var et hugget og ikke et tilfældigt punkt (da jeg havde en idé om at læse staina[R]. »Punktet etter staina«, skriver Liestøl, »er et hugget punkt. Om det har fulgt en rune etter, så har den i alle fall ikke etterladt noe tydelig spor. Man kan likevel ikke utelukke at noe er blitt borte ved at et stykke er slått vekk her, evt. samtidig med avslaget på side A. De bevarte runene står mistenkelig nær kanten, og skilletegnet kunne tyde på en fortsettelse i samme linje«.

Dette responsum – ikke mindst henvisningen til skilletegnet – giver fuld dækning for at supplere side B.s højre linje med et verbum for staina (i akkusativ), fx. satte, rejste.

Svaret på det andet spørgsmål har jeg allerede givet i min beskrivelse af runerne på B-siden og deres placering (s. 24f). Runemestrenes »æstetiske« syn på indskrifter (og billeder) var anderledes end vort. Regelmæssighed og lineal var ikke deres sag: Det, der var vigtigst, fik den bedste plads, så måtte resten klare sig, som den kunne.

Sanness Johnsens tolkning deler logisk indskriften i tre dele: runeristningen, arvedelingen, stenrejsningen. Den regner ligeså logisk med, at midtlinjen er ristet først: den breder sig på den bedste plads, og den begynder ligesom side A.s første linje ved toppen.

Sådanne logiske opdelinger er ikke ukendt fra andre indskrifter, fx. den ligeledes norske (og urnordiske) *Vettelandssten*:

... flagda faikinar ist
... magor minas staina
... dar faihido

Læst fra neden og opefter (dvs. på stenen fra venstre mod højre): Jeg X skrev (runeristningen). Jeg Y satte min søns sten (stenrejsningen). [Gravbryderen] er truet af flagd (forbandelsen, beskyttelsen).

Også den svenske (urnordiske) *Rösten* har været treleddet: 1. Runeristning. 2. Beskyttel-

se(?), 3. stenrejsning. Og man kan jævnføre den betydelig yngre, men stadig hedenske danske *Gørlevsten*:

1. Stenrejsning. 2. Beskyttelse (fuparken). 3. Forbandelse (pmk etc.).

Hvis vi nu supplerer de bevarede runespor på side A efter worahto med (r)[unor], indsætter et *personnavn* i runestumperne i begyndelsen af sides B.s højre linje, fx. (þalir)? og – med god grund – regner med et forsvundet *verbum* (fx. satide) i samme linje efter staina, hvis vi samtidig undlader at gøre vold på indskriften med mer eller mindre fortvivlede nødløsninger og ikke læser þuijor, men þrijor, ikke dailidun, men dalidun, ikke arjoster, asijoster eller sibjoster, men sijoster, fremkommer følgende smukke og naturlige læsning:

A: ek wiwar after woduri
de witada halaiban : worahto (r)[unor]
B: þrijor dohtrir dalidun
arbija sijoster arbijano
(þalir) · woduride staina · [satide]

Jeg Wiw efter brødgiveren Wodurid skrev runer. Tre døtre, de nærmeste af arvingerne, forrettede gravøllet (dvs. ordnede begravelsen). Thalir for Wodurid sten satte.

Vi erkender, at vi ikke kan klare etymologien af sijoster – men det er vi ikke ene om –; betydningen af denne superlativ er imidlertid indlysende klar.

Men, må man spørge, gør indsættelsen af personnavnet forrest i side B's højre linje ikke diskussionen om, hvorvidt denne linje eller midtlinjen (þrijor dohtrir etc.) er ristet først temmelig akademisk? Hverken dispositions-mæssigt, meningsmæssigt eller »æstetisk« kan dette afgøres i stenens nuværende tilstand. Dog, hvis vi prøver – som i fig 6 – at sætte toppen på stenen igen og riste satide (eller raiside) på den, vil vi få en sandsynlig bekræftelse på, at *midtlinjen er den først ristede*. På grund af konvergeringen af de to runelinjer bliver der ikke plads til mange runer foran þrijor, måske et bindeord 'men' – og i så tilfælde er højre linje naturligvis ristet først. Mod denne disposition taler stadig, at midtlinjen ligesom side A's første linje begynder ved stenens top. Og mon ikke rekonstrukti-

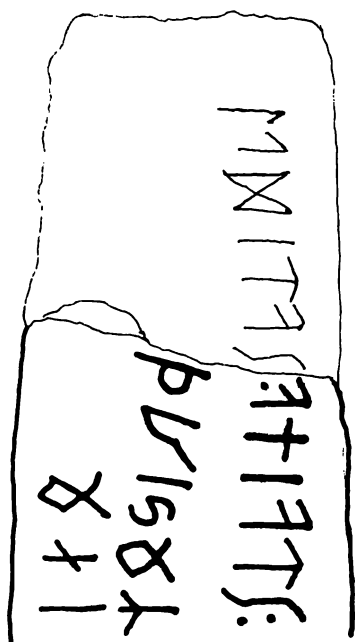

Fig. 6. Tunestenen. Side B. Toppen i forf.s rekonstruktionsforsøg, der skal belyse spørgsmålet: hvilken runelinje er hugget først? den højre? den midterste?

nen understreger, at midtlinjen på side B og førstelinjen på side A *starter* i omtrent samme højde på stenen, mens de andre linjer, både på side A og på side B, får lov til at få den længde, indskriften tilsiger dem: B's venstre linje *når ikke* midtlinjens startpunkt, linje 2 på side A og højre linje på side B løber forbi

startpunkterne. Som tingene nu ligger, forekommer den Jónsson-Johnsenske læsning den naturligste: A skrev efter B – døtre gjorde gravøl – C satte efter B.

Den historie og den begivenhed, indskriften opruller, er da følgende: En storbonde – en høvding om man vil – er død. Hans navn fortæller os (ligesålidt som fx. Thorsten) inretsomhelst om hans forhold til Odin eller andre guder; måske skal hans tilnavn fremhæve hans gæstfrihed, fortælle at han var gavmild med mad, som det hedder på en dansk runesten. Man (de nærmeste, vennerne, familien) hidkalder en runekyndig ved navn Wiw til at forfatte den indskrift på en sten, som Thalir(?) vil rejse efter den døde. Wiw kan være hidkaldt langvejsfra, han kan også være fra bygden; men han har næppe stået i familie- eller tjenestemandshold til Wodurid. Teoretisk kunne han være hans thewar eller hans erilar; men så ville han næppe have undladt at meddele det. Det eneste, vi véd om ham, er, at han var – runemester. Hvem den formodede Thalir, som rejser stenen, er, véd vi ikke – men det har enhver vel vidst dengang. Der må have været et venskabs- eller et »politisk« forhold mellem ham og Wodurid. Wodurid efterlod sig ingen hustru og ingen sønner, siden det er døtrene, der (som de nærmeste arvinger) ordner gravøllet, dvs. sørger for begravelsen med alt hvad dertil hører. Herom siger Grønvik mange gode ord.

Anders Bøgh: Mere om selvejerne i senmiddelalderen

Erik Hofmeister har i nærværende tidsskrift bd. XXX s. 216 ff. bæret mig (og Michael Hertz) med at polemisere mod nogle ting, vi skrev for nogle år siden. Dette har sammen med mange frugtbare diskussioner med min »chef« Erik Ulsig samt tanker, jeg har tænkt, siden mit lille indlæg blev trykt,¹ foranlediget mig til nedenstående betragtninger over indskrænkningerne i selvejerbøndernes personlige frihed i senmiddelalderen.

Alle er enige om, at der skete nogle alvorlige indskrænkninger i selvejerbøndernes dispositionsfrihed i senmiddelalderen. Det, der er til debat, er, hvorledes man retteligst bør karakterisere disse indskrænkninger, samt hvilket retsgrundlag de hvilede på. Jeg skal nedenfor forsøge at vende om på den rækkefølge, hvori disse problemer vanligvis behandles: Ved nogle forhåbentlig uddybende betragtninger over retsgrundlag, retsindhold og retsudvikling, vil jeg søge at nå frem til spørgsmålet om, hvad denne retstilstand skal kaldes. Jeg skal dog forudskikke, at jeg ikke anser det for realistisk at behandle retsprin-

cipper og deres virkninger uden hensyntagen til deres samspil med den sociale og økonomiske udvikling. Jeg skal i øvrigt holde mig til to hovedaspekter af sagen: 1) Selvejernes muligheder for at disponere over deres egen person, og 2) oprindelsen til forbudet mod, at selvejerne solgte deres jord til privilegerede godsejere.²

Kr. Erslev, jeg og Erik Hofmeister var enige om, at retsgrundlaget for indskrænkningerne i selvejernes dispositionsfrihed over deres egen person skulle søges i Dronning Margrethes Forordning af 1396 § 6. Erik Ulsig har imidlertid udtrykt en vis tvivl overfor dette. § 6 siger, at selvejerbønder, som har forladt kronen siden 1368 skal betale deres landgilde for 1396 til deres nuværende herrer samt 3 mark i førlov/flytteafgift og så vende tilbage til kronen. Dette gælder jo imidlertid åbenbart kun for (evt. forhenværende) selvejere, som har fundet beskæftigelse som fæstebønder hos godsejere. Dertil kommer, at bestemmelsen udelukkende retter sig mod fortiden. Meningen med § 6 var altså snarest at sætte »et plaster på såret« hos de godsejere, der således måtte afgive værdifuld arbejdskraft.³ Nu kan man sige, at det er så heldigt, at også § 4 1396 taler om, at selvejerbønder

1. E. Hofmeister: Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?. Fortid og Nutid bd. 30, 1983 s. 216–220; A. Bøgh: Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523, Fortid og Nutid bd. 28, 1979 s. 285–89; M. Hertz: »Beskeden Mand«. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse, Bol og By 2,2, 1978 s. 77–106; jvf. også Erik Ulsig: Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset 1241–1396, Sv. E. Green-Pedersen m.fl. (red.): Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance, Festskrift til Poul Enemark, 1983.
2. For øvrige aspekter af selvejernes dispositionsmuligheder i senmiddelalderen kan henvises til Erik Hofmeisters artikel »Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder. Nogle hovedaspekter«, som vil blive trykt i det (i skrivende stund) kommende nummer af tidsskriftet Historie. Denne artikel har Erik Hofmeister velvilligst stillet til min rådighed i manuskript.
3. Ulsig (n. 1) s. 214f; E. Kroman (ed.): Den Danske Rigslovgivning til 1400, 1971, s. 337, 341f (herefter kaldt: DRL 1400), jvf. også Erslev i HT 8, II, 1909–10 s. 72. Meningen med den tilsvarende bestemmelse i Lollands Vilkår § 12 (AAG V s. 64) må så være præcis den samme: At indskærpe, at godsejerne skulle have dette plaster også i 1446 – samt at fremadrette bestemmelsen (forsåvidt som man har anset dette for nødvendigt).

(og selvejerjord), som har forladt kronen siden 1368, skal komme tilbage. Men denne bestemmelse retter sig jo også mod fortiden samtidig med, at der for selvejerjordens vedkommende træffes foranstaltninger til at rette bestemmelsen fremad i § 5. Imidlertid beskæftiger også forordningens § 11 sig med den her behandlede problematik: »engen tagæ bønder eller køpmen till synæ swænæ eller fordawtingæ, men lade them bliffue vndher kronen og koningen, som them bør at vare«. ⁴ Forordningen vil altså hævde, at der består den almene retstilstand, at selvejere (og købmænd) hører til under kronen og ikke må forlade denne.

Men hvad vil det nu mere præcist sige at »blive under kronen«? Den juridiske kerne i dette er givetvis det feudale tjeneste/kontraktforhold: tjeneste mod beskyttelse. Eller mere prosaisk: afgifter mod værn/forsvar/tutitio. ⁵ Så længe man er selvejer (dvs. også når man bliver det ved arv) skal man blive under kronens værn og tjeneste og dermed svare de afgifter, der er forbundet med den stilling, hvori man befinder sig. Man må altså ikke begive sig ind under anden mands værn og tjeneste. Men man kan naturligvis forlade tjeneste-/værnforholdet til kronen, hvis man holder op med at være selvejer, dvs. sælger sin jord. ⁶

Imidlertid virker det ikke som om Forordningen af 1396 anser den i § 11 udtrykte retsnorm for at være en nyhed. Tværtimod anser den jo i § 4 og § 6 denne retsnorm for at have været gældende i hvert tilfælde siden 1368.

Det er da også muligt at følge den længere tilbage. I den såkaldte Landefred 1360 kap. II, 11 opregnes først de grupper, som ikke har anden lovlig værge/forsvarer/tutor. Dem skal kongen værne. Og dernæst opregnes de grupper, for hvilke kongen »respondere habet et tenetur«, nemlig »uillani, civitatenses, bondones, mercatores, hospites, rustici, homines trium marcharum, tota familia regis«. Købstadsboere, købmænd (hjemlige og udenlandske), selvejerbønder (kronens) fæstebønder var eller blev altså fuldstændig på linie med kongens husstand/hoffet underkastet kongens værn. ⁷ Landefreden 1360 betegner slutstenen i udviklingen frem mod, at alle grupper i det danske samfund blev underkastet det feudale værn-/tjenesteforhold. Og selvejerne kom netop med ved denne lejlighed. Tidligere var de normalt deres egne værger. ⁸ Men hermed var deres skæbne også – i hvert tilfælde på længere sigt – beseglet.

Der indtrådte imidlertid en art mellemstil med kong Olavs Håndfæstning af 3. maj 1376 § 21, hvor det tillodes selvejere at tage tjeneste som bryder hos andre, når blot de svarede kronen afgifter af deres eget. ⁹ Selvejerne fik altså tilladelse til at indgå i to forskellige tjeneste-/værnforhold til to forskellige herrer. Men denne tilladelse blev, som vi har set, ophævet i 1396 – vistnok også med tilbagevirkende kraft. ¹⁰ Risikoen for at den ene rettigehedshavers fordringer i sådanne tilfælde blev uerholdelig eller meget vanskelig at erholde var naturligvis også stor.

De ovenfor behandlede retslige forhold af-

4. DRL 1400 s. 337 m. min understregning.

5. Jvf. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1945/68/74 s. 136–43 samt O. Bernild & H. Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800 I, 1978 s. 126ff. Det er således ikke så mærkeligt, at nogle fynske selvejerbønder i 1466 betegnes som »kronens vornede« (Dipl. Chr. I nr. 133, jvf. Hertz (n. 1) s. 91 og Steenstrup i HT 5, VI, 1886–87 s. 343).

6. Jvf. Hofmeister (n. 1) s. 218 ff.

7. DRL 1400 s. 247. Jeg følger her i det store og hele Aksel E. Christensens tolkning i »Ret og Magt i dansk middelalder« (1978, s. 53f), som langt er at foretrække for hans fortolkning af samme § (og de vidtgående slutninger der drages af denne) i »Kongemagt og Aristokrati« (1945 s. 201f), jvf. også Arup: Danmarks Historie II, 1932 s. 177f.

8. Jvf. Hofmeisters i n. 2 nævnte arbejde.

9. DRL 1400 s. 281. Vedr. den historiske baggrund for denne bestemmelse se Ulsig (n. 1) s. 206.

10. Wm. Christensen har ganske vist fundet et eksempel fra 1492 på en selvejer, der både var bonde og bryde (Dansk Statsforvaltning i det 15. årh., 1903/74 s. 513 n. 2, jvf. s. 423 n. 1). Ifl. T. Jexlev (Lensregnskaber og skattemandtal o. 1500, Arkiv 5, 1975 s. 141) er det pågældende regnskab »den ældste lensjordebog fra kongeriget« og indeholder de visse indtægter af bønderne under Københavns len. Deraf tør sluttes, at den pågældende selvejers brydeforhold (også) var indgået i forhold til kronen.

spejler givetvis overklassens kamp om den tilbageværende arbejdskraft under den senmiddelalderlige krise. Men der stod også en kamp om jorden (som vel var af sekundær betydning i forhold til kampen om arbejdskraften, men med jord fulgte ofte arbejdskraft og dermed indtægter/afgifter). Denne kamp vedrørte ikke mindst selvejernes jord.

Det er den almindelige opfattelse, at Valdemar Atterdag (foreløbig) standsede overgangen fra selveje til fæste, eller mao. de privilegerede godsejeres opkøb af selvejerjord, -arbejdskraft og -afgifter på kronens bekostning.¹¹

Denne opfattelse lader sig yderligere underbygge. I det udaterede Responsum fra rigsråd til retterting fra kong Olavs tid § 13 spørges der om »bonis bundonum emptis ante quindecim annos et iam repetuntur«, altså om hvorledes der skal forholdes med selvejergods, der er købt (af godsejere) indenfor de sidste 15 år, og som nu tilbagesøges (på kronens vegne). Hertil svares der, at de salg, der er sket før den dag, hvor Olav blev valgt, skal forblive i kraft, mens de, der er sket siden, skal gå tilbage.¹² Spørgerne mener altså, at der for 15 år siden er etableret en (tvivlsom) retsnorm, der siger, at godsejere ikke må købe selvejerjord, mens svarerne underkender denne retsnorm, for så vidt angår tiden forud for Olavs valg, og for tiden efter (implicit) henviser til det i § 10 i samme responsum registrerede frivillige løfte om, at herremænd ville afholde sig fra at købe selvejergods. Uanset hvilke af de foreslåede dateringer af responsum'et man måtte gå ind for, fremgår det altså, at Valdemar Atterdag ikke alene rent faktisk har forsøgt at standse overgangen fra selveje til fæste, men at han også har (i det mindste) forsøgt at etablere en retsnorm, der sagde, at godsejere ikke måtte købe selvejergods. En nærmere indkredsning af, hvornår Valdemar har gjort det, kræver en længere diskussion af dateringen af responsum'et som jeg har henskudt til en excurs nedenfor. Af denne skulle det imidlertid gerne fremgå, at det er sket relativt hurtigt efter den magtkon-

solidering, som Landefreden 1360 er udtryk for, og med en til vished grænsende sandsynlighed på det Danehof, som blev afholdt i Kalundborg i august 1362.

Valdemars retsnorm led altså den skæbne at blive underkendt, men senere blev den ikke desto mindre anerkendt med tilbagevirkende kraft. Margrethes valg af skæringsåret 1368 for tilbagesøgningen af selvejere og selvejerjord, som havde forladt kronen, indicerer, at hun har regnet med, at Valdemar havde holdt situationen under kontrol, indtil han forlod riget i 1368. Men det viser jo også, at hun har ment, at det var muligt at hævde, at der havde eksisteret en gældende retsnorm i 1368 og senere. Det retslige grundlag for et forbud mod privilegeredes køb af selvejerjord var og blev dog et kildent problem, således som det fremgår af, at man gentagne gange og altså også i 1396 fandt det mest opportunt at holde sig til (i hvert tilfælde formelt) frivillige løfter fra de privilegerede om, at de ikke ville købe selvejerjord foreløbig.

Situationen var altså efter 1396 endeligt fastlåst således, at selvejerbønderne var underkastet et kongeligt tjeneste-/værnforhold, som de (generelt) ikke kunne frigøre sig fra med mindre de fik solgt deres jord. Men samtidig var de afskåret fra at afstå deres jord til de grupper i samfundet, der kunne have mest glæde af den (og af selvejernes arbejdskraft), og som havde kapital at købe for: de privilegerede godsejere. Spørgsmålet er så, hvor mange andre i samfundet, der kunne have interesse i at købe jord uden dyrkere på dette tidspunkt. Muligvis en enkelt fra selvejerbøndernes toplag i ny og næ, som kunne se sin chance til at afrunde og/eller rationalisere driften af sine besiddelser ved at købe en naboselvejergård for en billig penge. Men generelt er det min opfattelse, at de nævnte retsnormer betød en meget alvorlig indskrænkning i selvejerbøndernes personlige frihed, og mere kontant betød det, at de (generelt) blev afskåret fra på linie med de andre grupper af umiddelbare producenter i landbruget at høste frugterne af mangelen på arbejdskraft un-

11. Herom senest Ulsig (n. 1) s. 211f.

12. DRL 1400 s. 332.

der krisen.¹³ Imidlertid var dette jo også lige præcis meningen med de nævnte retsfor skrifter.

I 1410 ser vi da også et meget klart eksempel på konsekvenserne af disse retsnormer, da Fader og Jacob Neb blir dømt til at forlade henholdsvis Ålborg og Randers for at »bygge oc boo« på noget selvejerjord, som de havde arvet efter deres oldefar.¹⁴ Fader og Jacob blir altså delt til stavns, som det (i hvert tilfælde senere) hed.¹⁵ I et privilegiebrev for borgerne i Århus givet af Christian I i 1466 ser vi, at den samme retstilstand stadig principielt var gældende. Borgerne i Århus får kgl. tilladelse til, at de ikke »skal deles nogen stædtz til bonde godtz paa Landet«, når blot de svarer fuldt (af det) i Århus. En selvejer eller (fra senest 1466) én af arvingerne til en selvejergård var/blev normalt tvunget til at bo på selvejergården.¹⁶

Imidlertid har Erik Ulsig hævdet,¹⁷ at selvejerne havde endnu en mulighed, udover at de evt. kunne sælge, for at slippe væk fra stavnen: De kunne bortfæste gården. Så vidt jeg kan se, er det netop det, borgerne i Århus får lov til i 1466 som en særlig kongelig gunstbevisning, for hvorledes skulle de ellers (normalt) være i stand til at svare fuldt af en selvejergård?

Alligevel er det ikke så vanskeligt at finde selvejere, som havde bortfæstede gårde. Men – med en enkelt undtagelse, som jeg skal vende tilbage til – drejer det sig i alle de tilfælde, jeg kender til, om selvejere, som ejede flere gårde. I sådanne tilfælde var det jo imidlertid en uomgængelig nødvendighed, at de gårde, som ejeren ikke selv boede i, blev bortfæstet, hvis det da overhovedet kunne lade sig gøre – ellers kunne de jo ikke svare afgifterne. Endnu i slutningen af 1400-tallet kunne det dog have

13. Man skal dog næppe gøre sig alt for lyserøde forestillinger om de andres muligheder i så henseende. Kong Olavs Hdf. 1376 § 23 og det omtalte Responsum § 9 viser, at der har været stærke kræfter i gang for at få bundet fæsterne til jorden (DRL 1400 s. 281, 332). Uanset, at disse bestræbelser blev underkendt på det (mest) officielle plan, viser andet materiale, at de har været højst virksomme på det faktiske plan. Der findes således kildemateriale, der viser, at godsejere har ment sig i stand til at disponere så sikkert over deres undergivnes arbejdskraft, at man har kunnet love at levere både p.t. øde og besat jord straks eller på et senere tidspunkt *med* den fornødne arbejdskraft (Rep. 4317 (1400), 5102 (1410); A. Thiset (udg.): Fr. E. Gøyes Jordebog, 1892 s. 120 (1397), 96 (1395)). De to sidste steder – og især det næstsidste – viser ovenikøbet, at der kunne blive betalt for at få øde gods leveret tilbage forsynet med arbejdskraft. Mao. godsejerne kunne købe arbejdskraft af hinanden. Indførelsen af den såkaldte »fôrlov« (flytteafgift) i senest 1396 på godt 1/2 års landgilde af en normalgård (Erslev, HT 8. II, 1909–10 s. 71f) har givetvis også noget at gøre med disse bestræbelser.

Godsejerne kunne (selvfølgelig) udnytte deres faktiske magt over deres vornede i et forsøg på at begrænse krisens virkninger. Imidlertid viser den generelle udvikling under krisen, at fæsterne på langt sigt formåede at kæmpe sig fri af sådanne forsøg på at forhindre dem i at få glæde af konjunkturerne.

14. Steenstrup, HT 5, VI 1886–87 s. 372. Jeg må medgive Erik Hofmeister (n. 1 s. 219), at tingsvidnet nævner muligheden af, at de kunne have solgt jorden, men som sagt anser jeg dette for en i det store og hele teoretisk mulighed på dette tidspunkt, og det er i det konkrete tilfælde vanskeligt at forestille sig, at de ikke havde gjort det, hvis det havde været muligt. Det forekommer mig i øvrigt at være egnet til at vække en vis eftertanke om den *faktiske* (modsat den formelt juridiske) situation, når E. Hofmeister har fundet nogle eksempler på, at selvejere har spurgt fogeden om lov til at bortskøde deres jord (til andre selvejere) o. 1500 (i det i n. 2 anf. arb.).

15. Andre slap nådigere: I 1406 hører vi om et eksempel på, at noget bondegods, som en selvejer havde solgt til et par adelsmænd, i overensstemmelse med 1396 § 4 er blevet dømt i »bonda ritzel« og i kronens væрге. Her slipper arvingen med at fraskrive sig enhver ret til godset, men han var ganske vist også præst (Molbech & Pingsen: Udvalg af. . . Dipl. nr. 169).

16. Hübertz: Aktstykker . . . Aarhus I, 1845 nr. 29, AAG V s. 68, Dipl. Chr. I nr. 133, ÆA II s. 170 (1424), Hofmeister (n. 1) s. 219f.

17. Tydeligst i vore mundtlige diskussioner, men se også (n. 1) s. 214 m. henvisning til P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 480.

sine store vanskeligheder at få sådanne gårde bortfæstede på en måde, så de var i stand til at yde alle afgifter fuldtud.¹⁸

Den omtalte undtagelse udgøres af en rådmænd i Slagelse, som Erik Ulsig har fundet frem. Ved at sammenholde de to bevarede breve sagen vedrørende,¹⁹ kan man nå frem til følgende billede af situationen: Mads Madsen og hans søster Kirstine havde arvet en selvejergård efter deres fader. I 1434 var den pantsat til Kundby Kirke i Tuse herred, da Mads Madsen skødede (sin andel af) den til søsterens mand, Per Jensen Skipper i Slagelse mod at Per Skipper indløste den fra Kundby Kirke. I 1449 skænker Per Skipper, som nu er rådmænd i Slagelse, gården/jorden, som nu betegnes som hans hustrus fædre arv, til Roskilde Claræ Kloster, mod at hans datter i klosteret må nyde landgilden i sine levedage. Der nævnes en fæster/lejer ved navn (men intet om hvorvidt de »2 hvide penninge i ledingspenge« fortsat skal betales).

For mig lugter dette langt væk af, at Mads Madsen ikke ønskede at bo på og dyrke den beskedne gård. Han (eller allerede faderen) forsøger sig så med en pantsætning til Kundby Kirke, men dette er ulovligt eller i bedste fald af tvivlsom legalitet.²⁰ Mads slipper så ud af klemmen ved at overlade gården til svogeren. Denne kan så unddrage sig pligten til at bo på og dyrke jorden enten ved en fiffig henvisning til, at det er hans kones jord (og ligeså vel som vornedskabet ikke gjaldt fæstebondedøtre, gjaldt den personlige dyrknings-

pligt selvfølgelig ikke for selvejerdøtre), eller også har han i kraft af sin stilling kunnet opnå speciel kongelig tilladelse til at bortfæste gården og undlade at bosætte sig på den selv – evt. mod betaling.²¹

Denne tolkning er (isoleret set) naturligvis ikke skud- og vandsikker, men den har den fordel, at den kan bringe dette (foreløbig) enkeltstående tilfælde i harmoni med det ovenfor refererede for mig at se »stærkere« kildemateriale – stærkere fordi det åbenbart refererer til underliggende generelle normer.

Uanset dette, må jeg mene, at Per Skipper har været heldig, når han har kunnet finde en person, som ville dyrke hans jord mod betaling. Det normale i begyndelsen af 1400-tallet må have været, at det p.gr. af mangelen på arbejdskraft har været noget nær umuligt for en mindre selvejer at finde nogen, der ville tage hans jord i fæste – også selvom det havde været tilladt.

Nu kunne man forestille sig, at tingene lettede for selvejerne, efterhånden som mangelen på jorddyrkere aftog i slutningen af det 15. århundrede og begyndelsen af det næste. Alt andet lige skulle det jo føre til, at det måtte blive lettere at sælge en selvejergård og/eller at få tilladelse til at bortfæste den – og dermed slippe væk fra stavnen. Der er imidlertid ikke meget der tyder på, at det gik sådan – nok snarere tvært imod.

Wm. Christensen må trods ihærdige anstrengelser opgive at finde noget konsekvent system i selvejernes afgifter i det 15. århund-

18. Lundenæs Slots Jordebog 1498 (O. Nielsen: Harsyssels Dipl. S. 82ff); Rep. II nr. 4821; A. Heise: Hemmestrup gaard og gods i det 16. og 17. årh., Saml. t. Jy. Hist. o. Top. II, 1868–69 s. 325, 379; H. Larsen: Ejendomsforholdene i Salling 1524, Jy. Saml. 5, V, 1941–42 s. 5f (De to sidste henvisninger har jeg fundet hos E. Hofmeister (n. 2)); Wm. Christensen (n. 10) s. 515f. Den p.t. så omdebatterede såkaldte »Livsfæsteforordning 1523« (Kg. Fr. I da. Reg. s. 4) har også en vis interesse i denne sammenhæng. I denne tilstræbes åbenbart en fuldstændig opregning af de grupper, der kunne tænkes at bortfæste gårde. Herunder omtales »bwndenn«, men ikke andre uprivilegerede jordejere. Der må da formodes at være tale om selvejere, som ejede flere gårde.

19. Rep. 6680, 7880.

20. Hofmeister (n. 2).

21. Kongen eller hans embedsmænd kunne naturligvis give sådanne individuelle tilladelser/dispensationer, således som vi så det gjort for århusborgernes vedkommende. Jvf. også et af de såkaldte »evighedsbreve«, hvor kongen sælger en af sine gårde til at være »en fri Bondegaard« for køberen og dennes arvinger. I det pågældende fastslås det, at den nyslåede selvejer ikke skal »paa Leje lade nogen den Jord, som ligger til forskrevne Gaard, uden han har det i vor Tilladelse« (Rep. II 10652 m. min understregning); E. Porsmose: Bønder, bryder og tjenere, 1983 s. 24ff; jvf. også nedenfor om frikøb for bo- og dyrkningspligten for selvejere.

rede, men mener, at de er klart stigende frem mod år 1500. P. Rønn Christensen mener derimod at kunne rekonstruere et skattelægdssystem for selvejere, som han er tilbøjelig til at finde oprindelsen til i Valdemar Atterdags genopbygning af kongemagtens indtægter.²² Begge kan meget vel have ret, sådan at forstå, at en »skattereform« under Valdemar Atterdag med tiden blev fulgt op med pålæg af stadig nye eller forøgede herlighedsafgifter (ligesom det efterhånden blev tilfældet for fæstebøndernes vedkommende). I Christian II's Landlov (§ 102) var man klar over, at »ligningssystemet« for selvejernes afgifter var højst uretfærdigt, og F. Skrubbeltrang nævner, at det i det 16. århundrede ofte kunne være en fordel for en selvejer at afstå sine ejerrettigheder til kronen og i stedet betale de afgifter, som skulle svares af en tilsvarende fæstegård.²³ Selvom mere forskning på dette område synes tiltrængt, er der således meget der tyder på, at det gik, som man også måtte vente, at tvangsbåndene på selvejerne blev udnyttet til en kraftig forøgelse af deres afgifter.

Imidlertid er der grund til at tro, at den summariske påligning af nye afgifter har ført til, at mindre selvejergårde er blevet ramt betydeligt hårdere end de større og store. Her har vi vel forklaringen på det tilsyneladende paradoks, som Erland Porsmose finder blandt selvejerarvinger på Næsbyhoved Len i årene efter 1500: at nogle førte proces om arveretten til selvejergårde, mens andre betalte sig fra pligten til at overtage sådanne.²⁴

Selvejerbondetategorien var langt fra nogen homogen social gruppe. Den strakte sig fra smågodsejere på en flydende grænse til lavadel til folk, der sad med små arvedelte gårde, der var overbebyrdede med afgifter.²⁵

Det blev naturligvis ikke oplevet som nogen tvangssituation at arve et mindre gods eller en stor »degressivt« beskattet bondegård. Sådanne kunne også sælges, især fra slutningen af det 15. århundrede,²⁶ ligesom det nok ikke var så vanskeligt mod gode ord og evt. betaling at opnå tilladelse til at bortfæste dem. Derimod kunne en mindre eller lille selvejergård, som svarede større afgifter end en tilsvarende fæstegård givetvis hverken sælges eller bortfæstes, og det måtte da (fortsat) opleves som en hård skæbne at arve en sådan. Man kunne så på Næsbyhoved Len i begyndelsen af 1500-tallet og formodentlig også andre steder betale sig ud af tvangssituationen – *hvis man altså havde råd*. Dette sidste er der i øvrigt ikke noget specielt bemærkelsesværdigt i. Man kunne jo også frikøbe sig fra det sjællandske vornedskab, hvis man havde råd.²⁷

Det havde naturligvis været interessant, hvis det havde været muligt at give et bud på størrelsesforholdene mellem disse højst forskellige kategorier af selvejerbønder. Det er højst tænkeligt, at studier i lensregnskaber o.lign. kunne hjælpe et stykke på vej her, men det strækker tiden ikke til i denne omgang. Imidlertid forekommer det mig evident, at selve eksistensen af de retsnormer, der indabar den beskrevne tvang, er et manifest vidnesbyrd om, at der i det her omhandlede tids-

22. Wm. Christensen (n. 10) s. 508ff; P. Rønn Christensen: *Skyld og Skat, Fortid og Nutid* bd. 14, 1941–42 s. 135ff.

23. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): *Danske Recesser og Ordinantser . . .*, 1824 s. 51; F. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*, 1978 s. 55; jvf. også Hertz (n. 1) s. 91 og det dér nævnte eksempel (fra 1526) på, at selvejere nægtede at betale andre pligtige afgifter end leding.

24. Porsmose (n. 21) s. 87f, jvf. s. 25.

25. Det øverste lag (som givetvis er lettest at finde i kilderne) kan man træffe hos K. Prange: »Bonde af Thy« (Bol og By 5, 1964) og »Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance« (i det i n. 1 omtalte Festskrift til Poul Enemark), jvf. også T. Dahlerup: *Lavadelens krise*, HT 12, IV, 1969 og Hofmeister (n. 2).

26. jvf. Hofmeister (n. 2).

27. Porsmose (n. 21) s. 26, 87f, 96f; Hertz (n. 1) s. 91. I Dronning Christinas Brevbog 1504–10 kan man finde et eksempel, som forekommer mig at være illustrativt i denne sammenhæng: En af kronens *fæstebønder* får brev på, at han må være »frij och qwit fore then bonde gardh . . . som han er arffwingh till, og ey her effther till hannom delis« (DMag. 4, 5 s. 92, jvf. s. 83). Steenstrup (n. 14) s. 428f.

rum fandtes en ganske stor gruppe selvejerbønder, som havde været bedre tjent med ikke at være det.

Vi er så nået frem til vort sidste problem: Hvad skal vi kalde den tvangssituation, som selvejerbønderne blev anbragt i i senmiddelalderen?²⁸

Her stod to forslag overfor hinanden: På den ene side Erik Hofmeister og Erik Ulsig, som vil kalde det en »dyrknings- og arvegårdspligt«, på den anden side Michael Hertz og undertegnede som inspireret af Johs. Steenstrup og Kr. Erslev har kaldt det et »selvejerslavsbånd« (og variationer af dette).²⁹ Hofmeisters hovedindvending mod denne sidste betegnelse: at muligheden for, at selvejeren kunne sælge gården og dermed slippe væk fra stavnen, gør, at man ikke kan bruge udtrykket »stavsbånd«, kan på et sprogligt formalt plan imødegås med det modargument, at hvis selvejeren solgte gården, var han ikke længere selvejer og derfor heller ikke pålagt et »selvejerslavsbånd«. (Det samme gælder det forhold, at selvejersønner ikke nødvendigvis automatisk var bundet til stavnen førend de, senere én af dem, havde arvet gården).³⁰

Imidlertid forekommer det mig ved nærmere eftertanke, at problemet må være: at finde et udtryk, som så vidt muligt dækker de faktiske forhold, samtidig med, at det rummer en mening for folk, der ikke har sat sig så meget ind i disse ting, som de ovennævnte. Ud fra disse præmisser må jeg indvende, at

udtrykket »dyrknings- og arvegårdspligt« må være lidet oplysende for udenforstående, især den sidste del af det. Pdas. kan »selvejerslavsbånd« måske give nogle associationer, som ikke er helt præcise i forhold til situationen. Imidlertid rummer ordet »stavsbånd« dog associationer for alle, der har beskæftiget sig blot mere end helt overfladisk med vor fag. Og jeg mener, at der er grund til at trække på nogle af disse associationer, når vi står med den situation, at den gruppe af jorddykere, som man umiddelbart skulle tro var den frieste, er den, der først blir ramt af alvorlige indskrænkninger i deres personlige frihed.³¹ Alt ialt ville jeg nok i dag foretrække at følge Erslev og kalde det »et slags stavsbånd«.

Uanset hvad vi kalder det, kan vi imidlertid næppe nøjes med at sætte en etikette på, men er nødt til at forklare lidt nærmere, hvad vi mener, når vi taler om de ovenfor behandlede forhold.

Som en afsluttende krølle på halen på dette her, kunne man måske forsøge at trække et par af de grundlæggende synspunkter, som ligger bag det foregående, noget klarere op: Det er et af kildekritikkens vedtagne dogmer, at normativt kildemateriale (fx. lovstof) ikke er meget bevendt til samfundsbeskrivelsen, for vi véd jo ikke (før vi har undersøgt det) om normerne blev overholdt. Imidlertid indeholder normativt kildemateriale jo også – oftest implicit – et beskrivende eller kognitivt element. Baggrunden for lovgivning eller norm-

28. For fuldstændighedens skyld skal jeg anføre, at den også – i hvert tilfælde efterhånden – indebar, at man ikke kunne slippe ud af kniven ved at forære sin gård (eller dele af den) til kirkelige institutioner (Hertz (n. 1) s. 90, Hofmeister (n. 2)).

29. Hofmeister (n. 1) s. 219, 214 (Nissen er dog godt på vej op på flyttelæsset, når Hofmeister (s. 220) taler om at »dele til stavns«!); Ulsig (n. 1) s. 214, jvf. også Aksel E. Christensen (n. 7) s. 60; Hertz (n. 1) s. 88, 106; Bøgh (n. 1) s. 286f; Steenstrup (n. 14) s. 370ff; Erslev i Danmarks Riges Historie II, 1898–1905 s. 632f.

30. Jeg må imidlertid medgive Hofmeister, at vendingen »et indiskutabelt stavsbånd« ikke var specielt velvalgt.

31. Sammenligningsgrundlaget ved betragtningen af selvejernes situation i denne periode er jo uvægerligt det senere (indførte) sjællandske vornedskab for fæstebønder. Der kan måske derfor være grund til at nævne, når talen er om, hvilke associationer vi bør trække på, at det forekommer mig, at selvejerarvingers situation i én henseende var værre end de sjællandske vornedes: En sjællandsk fæstebondesøn o. 1500 kendte i det mindste sin skæbne, hvorimod en fjern slægtning af en selvejerbonde i en fjern landsdel pludselig pgra. dødsfald i familien kunne se sin planlagte livsbane afbrudt og sig tvunget til at overtage en beskeden selvejergård, som måske endda havde ligget øde i flere år – mens man ledte efter ham.

fastsættelse er jo altid, at nogen (magthavere) har opfattet/perciperet en situation, som de mener, der bør gøres noget ved. Rekonstruktion af denne perception er i sig selv et værdifuldt tilskud til vor viden om en kildefattig periode som vor danske middelalder; endnu vigtigere er det imidlertid, at vi alt andet lige må gå ud fra, at en sådan samtidig perception fra en central iagttagelseposition som oftest er mere repræsentativ for den samlede situation end de få enkelttilfælde vi kender, fx. fra det yderst dårligt bevarede diplomstof.

Imidlertid er normative kilder jo også levninger, og også i en anden forstand end den vanlige håndfaste: at de er en direkte overleveret del af den fortidige virkelighed. De er også direkte nedslag af fortidige bevidstheder og endda bevidstheder om, hvad der er ret og rimeligt for indretningen af et samfund; mao. de er afspejlinger af mere generelle tankegange om samfundets rette indretning. Dette gælder i endnu højre grad for middelalderligt normativt materiale end for senere, idet middelalderens mennesker havde den opfattelse, at den egentlige ret eksisterede som en transcendent realitet, den guddommelige retfærdighed el.lign., mens de menneskelige love kun kunne være ufuldstændige afspejlinger af denne. Retsnormer for mere specifikke forhold måtte altså principielt afledes af en forestilling om denne generelle transcendent retfærdigheds beskaffenhed.

Ideelt set skulle vi altså via enkeltnormerne kunne nå frem til disse generelle tanker, som i én eller anden udstrækning var styrende for magthavernes handlinger, via disse tankers nedslag i det normative kildemateriale. Imidlertid er det næppe muligt med vore dages briller på blot på hermeneutisk vis at slutte fra nedslaget til den bagvedliggende tankegang. Vi må bruge en teori af en art for at slippe af med vore moderne briller og komme over vadestedet til fortiden. I det fo-

regående er bl.a. teorien om det feudale tjenesteforhold brugt som en brille, der kunne fjerne den moderne og lukke op for en mere generel forståelse af nogle retslige forhold, men samtidig og mindst lige så vigtigt: så synes de enkeltnedslag af retsprincipper, som er fremdraget (for mig at se i hvert tilfælde) at bekræfte eller støtte, at det er den rigtige brille, der er blevet brugt.

Dette var måske en lovlig stor krølle til en så lille hale, men i vore »paradigmeskiftetider« er det næppe nogen skade til at prøve at gøre sig klart, hvad det er man gør, når man gør noget.

Excurs

Om dateringen af »Responsum afgivet af rigsrådet efter forespørgsel af rettinget« (DRL 1400 nr. 34)

Det seneste forslag til en datering, Erik Kromans i »Den Danske Rigslovgivning« (s. 330): »1385. 11. maj. – 1386. Juli«. er med sikkerhed forkert. Det bygger på, at § 11 forudsætter, at regeringen har herredømmet over Skånemarkedet, men Hansestæderne afleverede først de skånske slotte efter 11.5. 1385 – sandsynligvis i juli s.å. Og så bygger det på, at kong Olav i § 13 omtales som »iam uiuentis«. Han døde imidlertid ikke i juli 1386, men i 1387 sandsynligvis d. 3. august.³² Skånemarkedet havde regeringen imidlertid også herredømmet over, så længe drossen Henning Podebusk bestyrede dette, og det gjorde han til d. 25.7. 1378.³³ Det betyder, at vi må udelukke den fristende mulighed, som er antydnet i forordet til Aarsberetninger fra Geheimarkivet bd. V, at Margrethes tilbageøgning i 1396 af selvejere og selvejergods, som er frakommet kronen siden 1368 – at val-

32. Kr. Erslev: Dronning Margrethe, 1882/1971 s. 116ff, s. 149. »Olavi regis iam uiuentis« skal givetvis forstås som »den nuværende kong Olav« og ikke som »kong Olav, som lever nu« eller »kong Olav, som levede dengang«. Jeg takker professorerne Erik Ulsig, Troels Dahlerup og Rudi Thomsen for henholdsvis at have inspireret, hjulpet og overbevist mig til/om denne forståelse samt for anden god kollegial hjælp (og udfordring) i forbindelse med udarbejdelsen af nærværende skrift.

33. HR II nr. 156 § 24, HR III nr. 108.

get af dette årstal hænger sammen med, at den ovennævnte retsnorm er etableret i dette år, hvorfor man blot kan lægge de ovennævnte 15 år til 1368 og få 1383.

Responsum'et forudsætter imidlertid helt klart en situation, hvor der ikke fandtes en regerende konge – mao. en situation med en formynderregering. I § 22 & 23 beskrives marskens og gælkerens embedsområder, og de beskrives begge som værende undergivet drostens myndighed, uden at muligheden af kongens indgriben overhovedet nævnes. I § 21 beskrives drostens embedsområde som værende i praksis lig med kongens daglige regeringsførelse – dog gøres der endrømmelse i forhold til en tilstræbt generel beskrivelse af embedet, at det gælder, når kongen ikke er til stede (men det var han jo heller ikke, når han var mindreårig), (jvf. også § 4 og § 14). Der fandtes faktisk en formel formynderregering for den mindreårige kong Olav bestående af rigsrådet samt hans forældre.³⁴ Olav blev myndig i 1385, før de skånske slottes tilbagelevering. Imidlertid er det vel en forudsætning for, at nogen finder på at stille spørgsmål om marskens og gælkerens embedsområder, at der enten findes sådanne, eller at regeringen har alvorlige intentioner om, at der skal udnævnes marsk og gælker (jvf. også § 4, som forudsætter, at der findes en fungerende gælker). I 1380/81 døde marsken, og i 1383 blev gælkeren afsat på dramatisk vis – ingen af dem blev erstattet.³⁵

Vi er nu af flere grunde tilbage før 25.7. 1378, og det er vi så meget mere som 6 af paragrafferne (4,5,6,13,17,18) tydeligvis beskæftiger sig med de problemer, som er opstået sfa. en afdød konges/Valdemar Atterdags delvis utraditionelle omgængelse med kronens og andres gods (jvf. også § 2, der be-

skæftiger sig med privilegiebekræftelser (efter kongeskifte)).

Hvis vi så kigger på den ovenfor omtalte § 13, ser vi, at Responsum'et er blevet til efter den dag, hvor Kong Olav blev valgt, og det blev han ifølge håndfæstningens egne oplysninger o. 3. maj 1376.³⁶

Ved at sammenholde med § 10 ses det, at der ved valget er blevet afgivet et løfte om, at »nullos in regno uel miles uel militares« vil købe eller modtage selvejergods i pant. Men dette løfte er blevet gentaget af »omnes in regno« samtidig med, at Responsum'et er afgivet, således at det skal gælde »infra hinc et proximum parlamentum in Nyborgh habendum«. »Omnes in regno« var ikke samlet andre steder i perioden 3.5. 1376–25.7. 1378 end på Danehoffet i Nyborg o. 1. juli 1377.³⁷

Dette Danehof var langtfra noget almindeligt rutinemøde. Store dele af riget og dermed dets mænd befandt sig endnu i maj 1376 under mecklenburgsk herredømme, ligesom regeringen i den siden Valdemar Atterdags død 24.10. 1375 forløbne tid næsten ikke havde haft kontakt med jyske adelige. På Danehoffet 1377 mødte 139 medlemmer af overklassen, heraf halvdelen jyske. Denne den næststørste indtil da i bevarede middelalderlige dokumenter ved navn registrerede forsamling betegner da den endelige opløsning omkring kong Olavs omstridte kongedømme.³⁸ Det var da særdeles nærliggende, at der blandt alle de, der ikke var repræsenterede ved håndfæstningens udstedelse i Slagelse 3.5. 1376 blev rejst debat om regeringens førelse og herunder om det netop på dette tidspunkt meget aktive rettertings virksomhed.

Der kan således for mig ikke være tvivl om, at Responsum'et er blevet til på dette Danehof i Nyborg o. 1. juli 1377.

34. Af pladshensyn må jeg her nøje mig med at henvise til min (endnu) utrykte afhandling: Kampen om magten i Danmark efter Valdemar Atterdags død I-II, 1979 s. 27, 53f.

35. Erslev (n. 32) s. 128, Matzen: Panteret s. 473, Rep. 3333, 3388, Da. Ma. Ann., 1980 s. 73 m. galt årstal 1382 for 1383.

36. DRL 1400 s. 277, som efter alle kildekritiske principper er at foretrække for et tendentiøst vidnesbyrd afgivet 48 år senere, og som ovenikøbet bekræftes af Da.Ma.Ann., 1980 s. 73, jvf. A. Hude: Danehoffet, 1893 s. 110ff, SRD VII s. 413.

37. Hude (n. 36) s. 161f, jvf. s. 165f.

38. Det ovennævnte er nogle af hovedpointerne i min nævnte (n. 34) utrykte afhandling, hvortil jeg endnu engang må henvise.

Dette kan ovenikøbet yderligere underbygges ved at gå lidt videre med § 13. Vi så jo ovenfor, at der dér refereres til, at der 15 år tidligere var sket noget mht. overklassens adgang til at købe selvejergods. I august 1362 blev det ene af de 4 Danehoffer, der kendes fra Valdemar Atterdags tid afholdt i Kalundborg.³⁹ Dette skete umiddelbart efter, at Valdemar Atterdag havde styrket sin position ved at slå den hanseatiske flåde v/ Helsingborg og indgå en foreløbig våbenstilstand med Hansestæderne.

I sommeren 1361 var han travlt optaget med Gotlands erobring og i sommeren 1363 er der intet, der tyder på, at Valdemar har holdt større møder, og fra engang om efteråret til det følgende efterår var han på en større udenlandsrejse.⁴⁰

Vi kan så slutte cirklen med at fastslå, at der altså er ganske overordentlig stor sandsynlighed for, at den ovennævnte retsnorm vedr. de privilegeredes køb af selvejerjord stammer fra Danehoffet i Kalundborg i august 1362.

Knud Prange: Lokalhistorien i dagens kulturliv – nogle kætterske overvejelser

I det første hæfte som Lokalhistorisk Institut udgav i sin serie: Småtryk, var jeg af den mening at den lokalhistoriske arbejdsmark var præget af en »herlig frugtbarhed«. Det var i 1970. Når jeg har givet mit oplæg i dag undertitlen: Nogle kætterske overvejelser, så skyldes det ikke at jeg har fortrudt min gamle karakteristik. Der er stadig en overvældende frugtbarhed, og den er såmænd også gennemgående herlig, men den er næppe uden problemer, og jeg tror de vil voxе sig større i de kommende år.

Men først lidt om frugtbarheden. Vi har i Danmark ca. 140 kulturhistoriske museer, hen ved 300 lokalhistoriske arkiver og omkring 90

lokalhistoriske foreninger. Og det er vel at mærke kun dem der er tilsluttet deres respektive landsorganisationer. Navnlig af foreninger er der nemlig adskilligt flere. For arkivernes og foreningernes vedkommende kan man få et levende indtryk af aktiviteterne ved at læse deres fælles kvartalsskrift: Lokalhistorisk Journal. Lad mig tage et par eksempler fra det nummer der udkom for små 2 måneder siden. Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver har afholdt kursus om lokalhistorie i undervisningen, og foreningernes sammenslutning har haft kursus med emnet: Mennesker i landsbyen. En statusrapport om forholdene i Vestsjælland kan fortælle, at der nu findes en lokalhistorisk forening i hver eneste af områdets kommuner, og at disse foreninger har travlt med at arrangere foredrag, vise film og lave udstillinger. Om andre foreninger hedder det, at de er ivrigt optaget af at indsamle arkivalier, lave busture, holde kursus i dansning af lanciers, hvis de da ikke er i gang med at lave fotoregistreringer af gamle ejendomme eller landsbymiljøer. Dertil kommer at flere og flere foreninger udgiver periodiske medlemsskrifter. I én kommune har den lokalhistoriske forening haft 4 arbejdsløse i gang i 9 måneder, og nu udkommer der 4 bind om stedets historie 1841–1920, og i en anden forening har man arrangeret et stort friluftsskuespil med historisk emne. Endelig er hovedstaden og de tilgrænsende amter ved at lægge op til en af de store indsamlinger af foreningsarkiver, som i disse år ruller hen over hele landet. Derved reddes hundreder og atter hundreder af arkiver fra tilintetgørelse.

Også for museernes vedkommende er aktiviteten stor og alsidig. Ikke mindst i forbindelse med anlæg af ledninger for naturgas bliver der i disse år gravet i landets undergrund som aldrig før, men der bliver også indsamlet, optegnet og registreret. Men dertil skal så lægges hele formidlingsarbejdet, dels gennem bøger og tidsskrifter, dels ved udstillinger og endelig via museumspædagogernes samarbejde med skolerne, hvor lokalhistorie i dag

39. DD III, 6 nr. 199–205, Hude (n. 36) s. 149, 159.

40. D. Schäfer: Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark 1879 s. 576ff, 580ff; note til DRB III, 6 nr. 193; DD III, 6 nr. 40, 69; S. Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, 1962 s. 235f, 278.

spiller en større rolle end vel nogen sinde tidligere.

Og alt dette er jo kun en del af det lokalhistoriske arbejde. Også på universiteterne og de statslige arkiver er aktiviteten stor. Et vidnesbyrd herom er bogen: »Nye strømninger i dansk lokalhistorie«, som en gruppe historiestuderende ved Århus Universitet udgav sidste år. Bogen indeholder blandt andet afsnit om dansk lokalhistories forhold til Leicesterskolen og Annales-skolen, oversigter over byhistorie og forskning i folkelige bevægelser på lokalt plan, om etnologi og studiet af lokal kultur og om arbejdererindringer. Det sidste afsnit af bogen hedder: Dagliglivsdokumentation og historieformidling – på vej mod en ny lokalhistorie?

Disse emner viser lidt om bredden i synspunkterne og vidner om at der er god kontakt til nabovidenskaber og beslægtede discipliner. Der er også grund til at understrege, at det er de studerende selv der har taget initiativet til denne bog, selv om den er skrevet af lidt, eller meget ældre fagfæller. Ved de 3 gamle universiteter er der det sidste 1½ år skrevet i hvert fald 42 specialer (hovedopgaver) med lokalhistorisk sigte. Der skulle altså ikke være grund til at bekymre sig for fremtiden.

Lokalhistorie er i Danmark anerkendt som et videnskabeligt fagområde med mange aktive og dygtige udøvere. Der er også en folkelig baggrund herfor. Medlemmerne i de forskellige foreninger tælles i titusinder, nye foreninger og arkiver oprettes stadig, og de synes at blomstre med et væld af aktiviteter. Hvis man analyserede TV, radio, aviser og ugepresse, ville man se at historie – og ikke mindst lokalhistorie – har en smuk placering i massemediene. Set fra et lokalhistorisk institut er der god grund til at være taknemmelig over alt dette. Det er altid morsomt at arbejde i medvind, og den brede lokalhistoriske interesse i befolkningen er en stadig opmuntring. Men netop derfor må man ikke være blind for problemerne.

Et af problemerne tager gerne sit udgangspunkt i det evigt aktuelle – men stadig uløste spørgsmål: Hvad er lokalhistorie? Det udvikler sig hurtigt til et spørgsmål om den profes-

sionelles lokalhistorie contra amatørens lokalhistorie, eller ligefrem til en debat om den professionelle contra amatøren. Sådan gik det med den debat Johs. B. Thue startede i Heimen i 1979; i Danmark har vi haft en lignende debat i årene efter 1976 (Kjærgaard 1976, Prange 1978 og 1980, Just 1980), og i de to sidste numre af Heimen for 1982 er der lagt op til en meningsudvexling efter de samme linjer. Odd Stensrud mener her at der er noget galt med den redaktionelle linje af Heimen – tidsskriftet bringer intet for græsrodderne (Stensrud 1982). Helge Salvesen, der er redaktør, svarer blandt andet at lokalhistorie *både* er en akademisk disciplin og en folkelig bevægelse (Salvesen 1982). Han vil nok snart få en fornemmelse af at han har sat sig mellem to stole. Det fik jeg i hvert fald, da jeg hævdede at lokalhistorie *dels* har en værdi i sig selv, og *dels* har en opgave over for den almene historie. Med den slags synspunkter (som jeg vil kalde afbalancerede) får man let skæld ud fra to sider, men det udelukker nu ikke at Salvesen og jeg kan have ret.

Jeg skal ikke benægte at der *kan* foreligge nogle reelle modsætningsforhold, men en debat herom kan let få nogle over- og undertoner, som ikke altid er frugtbare. Når jeg alligevel vil trække nogle hovedsynspunkter op, er det fordi jeg tror de vil få betydning for os i fremtiden.

Der har været talt en del om at skrive lokalhistorie »på lokalsamfundets egne præmisser«. Nu er præmisser nok ikke noget heldigt ord, da det i denne forbindelse kan betyde nogenlunde alt mellem himmel og jord, og jeg har svært ved at forestille mig, hvordan et helt lokalsamfunds præmisser ser ud. Jeg vil tro man skal skrive lokalhistorie som man nu engang kan, og som man kan forsvare, og det er vel for en stor del også det, man hidtil har gjort. Hvis man vil vurdere lokalhistoriens indhold, muligheder og placering fremover, så var det måske en god idé om man undersøgte lokalhistoriens udvikling i dette århundrede og prøvede at gøre en aktuel status. Jeg vil tro, det kunne være et godt emne for det næste nordiske, lokalhistoriske seminar. For Danmarks vedkommende foreligger der efterhånden en række undersøgelser (en del

udført af mine studenter) over den væsentlige del af den lokalhistoriske litteratur, som de ca. 20 amtshistoriske årbøger udgør. Det viser sig nu, at allerede i de første årbøger, der stammer fra århundredets begyndelse, tegnede de professionelle historikere sig for ca. 10% af sidetallet – en andel der længe var ret konstant. Præster og seminarieuddannede lærere skrev godt 40%, akademikere i øvrigt ca. 12%.

Fra starten og frem til 1978 har amtsårbøgerne publiceret ca. 162.000 sider, skrevet af ca. 4.000 forfattere. Det lyder som var der tale om en ret bred kreds af lokalhistoriske forfattere, men man har hidtil overset et vigtigt forhold. Der er nemlig nogle ganske få forfattere der har spillet en helt dominerende rolle. 146 forfattere (eller mindre end 4% af samtlige bidragydere) har skrevet ikke mindre end knap 44% af siderne. Altså 146 stærkt produktive lokalhistorikere fordelt over 75 år – og det er måske ikke så meget endda. Inden for denne gruppe er der tilmed en lille kreds på 12 forfattere, der tegner sig for godt 12% af det totale sidetal (Lindhardt og Olsen 1982). På den baggrund er det slet ikke så mærkeligt, at det vi (måske med tvivlsom ret) har betragtet som den klassiske lokalhistoriker »læreren og kirkesangeren... er forsvundet i krudtrøgen efter uddannelsesexplosionen i 1960-erne og 1970-erne« – som Salvesen skriver – og som også Kåre Lunden gjorde opmærksom på i den første norske debat (Salvesen 1982, s. 83 og Lunden 1980, s. 317). Det er måske også typisk at de to der har talt lokalsamfundets sag i Heimen-diskussionerne, Thue og Stensrud, begge er cand. philol'er med historie som hovedfag.

Hvad nu end årsagen er, så er udviklingen tydelig nok for de amtshistoriske årbøgers vedkommende. De professionelle historikers andel på de før nævnte 10% er for det seneste 10-års vedkommende steget til 20%, og hertil skal endda lægges en helt ny gruppe professionelle, nemlig de studerende (oftest historiestuderende), der nu skriver 5% af sidetallet (Lindhardt og Olsen 1982).

Ganske den samme udvikling afspejler sig i bestyrelsernes sammensætning. Sammenligner man amtssamfundenes bestyrelser ved

oprettelsen og i 1978, ser man at antallet af teologer og folkeskolelærere er faldet fra 48 til 32, mens antallet af professionelle historikere er steget fra 3 til 23 og øvrige akademikere fra 14 til 28 (Lindhardt og Olsen 1982). Dertil kommer et andet fænomen, som disse tal kun giver en svag antydning af. En væsentlig del af de amatører, der er knyttet til årbøgerne, foreningerne og institutionerne er, hvad man kunne kalde »professionelle amatører«. Ganske vist har de ikke fået en universitetsuddannelse med historie som fag, men de har ofte fået en videregående uddannelse af en eller anden art (bibliotekarere for eksempel), eller de har uddannet sig inden for det lokalhistoriske område gennem selvstudium eller via de mange kurser der afholdes. Man må heller ikke glemme, at vi efterhånden er ved at blive en nation af studenter. I dag er det ca. 40% af en årgang der bliver studenter i Danmark. I ikke få tilfælde er disse amatører i øvrigt ansat ved en lokalhistorisk institution af en eller anden art og har sådan set historie som erhverv.

Den professionelle – enten han nu har examen i historie eller ej – sætter altså et stadig stærkere præg på de traditionelle institutioner og foreninger, for fænomenet kendes i højeste grad også fra museumsverdenen, og det er også ved at gøre sig gældende i de lokalhistoriske arkiver. Hvad man kunne kalde den rendyrkede lægmand eller repræsentanten for den folkelige bevægelse spiller en stadig mindre rolle på dette område. Man kan beklage denne udvikling, men den har nu også positive sider.

Muligvis er alt dette allerede nu ved at være forældet tale. Spørgsmålet er, om ikke hele det traditionelle apparat er ved at blive overhalet – i egentligste forstand venstre om?

I en artikel om en af de mange nye – og meget aktive – foreninger skrev den 28-årige Henrik Ingemann: »Vi håber at skabe en forening der er andet og mere end en sammenlutning af bedrestillede borgere, der hvert år modtager en årbog, som uopskåret sættes op på reolen ved siden af sidste årgang!« Ingemann er fuld af fortrøstning til fremtiden: »særlig efter det længe ventede generationskifte, hvor unge og mere kritiske folk nu har

afløst hvad man kunne kalde den »pensionerede førstelærers« generation, der alt for længe har domineret lokalhistorien, både fysisk og psykisk«. (Ingemann 1979, s. 60 og 52).

Det er synspunkter der ikke står alene. I den tidligere nævnte bog »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« skildrer Flemming Mikkelsen den nyorientering der har fundet sted: »Man slutter op om begreber som historisk identitet, historisk bevidsthed, rødder, dagliglivsdokumentation, barfodshistoriker og guerillahistoriker for blot at nævne nogle få... »Det er ikke kun Sverige og Norge der kan fremvise nye alternative lokalhistoriske initiativer. Danmark – omend i mindre omfang – markerer også tendenser til opbrud fra den etablerede konsensusprægede lokalhistorie over imod en profileret aktionsrettet »miljøhistorie««. (Mikkelsen 1981, s. 185 og 190f.).

Citaterne er vist ret karakteristiske for mange ny lokalhistoriske initiativer. De suger næring af mange rødder: interesse for nærmiljøet, ressourcebevidsthed, nostalgi, modstand mod centralisering, politisk engagement, fremmedgjorthed i et anonymt og industrialiseret samfund, modstand mod store enheder, lige fra storkommunen over multinationale selskaber til det europæiske fællesmarked. Det er kort sagt hele den grønne bølge inden for lokalhistorien.

Da jeg for ca. 15 år siden begyndte at få nærmere kontakt med det norske lokalhistoriske miljø, traf jeg ofte – og med nogen undren – på temaet: lokalhistorie som kulturværn. Under 2. verdenskrig havde historien ganske vist spillet en betydelig rolle som et led i danskernes kulturelle selvbesindelse, men i 1960-erne følte problemstillingen ikke aktuell. Det er den så sandelig blevet siden, og man behøver ikke at være særlig venstreorienteret for at føle sig »Kringsatt av fiender« for nu at citere en sang af Nordahl Grieg – en sang som i disse år synes at blive mere og mere yndet i Danmark. I en sådan situation er det naturligt at gribe tilbage til fortiden og bruge lokalhistorien som kulturværn – ikke blot nostalgisk, men som et våben i kampen for at omforme samfundet. Derfor også de mange

miljøgrupper, beboergrupper og foreninger af mere eller mindre lokalhistorisk tilslutning.

Reaktionen blandt de »etablerede lokalhistorikere« – fagfolk som amatører – har nok været blandet. Nogle er bange for at blive skubbet ud og sat til side. Det ovenfor anførte citat fra Henrik Ingemann kan antyde hvorfor. Andre har – og efter min mening med rette – set alt det nye som en inspiration og udfordring til fornyet og forbedret indsats. I en artikel om arbejdet i et amtshistorisk samfund har Verner Bruhn formuleret nogle tanker om hvordan denne fornyelse kan foregå. Han ønsker i højere grad at inddrage de sidste hundrede års historie (herunder byernes udvikling og erhvervs- og interesseorganisationernes forhold), at forbedre kommunikationerne til samfundets medlemmer og andre interesserede, at have medindflydelse på den fysiske planlægning i amtet og at samarbejde med andre lokale foreninger og institutioner (Bruhn 1981a, s. 261 f.).

Dette er formuleret med en klar forståelse for at disse andre grupper ofte har en anden baggrund, nye organisationsformer og måske andre formål. Når den jyske historiker Steen Busck derfor spørger: »Hvis interesser skal det lokalhistoriske arbejde tjene?« – så svarer Verner Bruhn: »Spørgsmålet er meningsløst, for svaret kan lige så godt være »alles« som »ingens«. Spørgsmålet er formodentlig ment som: Hvordan kan lokalhistorien tjene mine interesser? Sådan spørger den politiske hverver, og han er rede med svaret. Men det er ikke de lokalhistoriske foreningers opgave at svare – den er derimod at give mennesker mulighed for at stille spørgsmål og selv prøve at finde svaret«. (Bruhn 1981b, s. 165 f.).

Svarende til denne grønne bølge på det folkelige plan findes imidlertid parallelle, eller i hvert fald beslægtede bevægelser på det forskningsmæssige område. Adskillige studier i kvindehistorie og arbejderhistorie har således fået en lokalt afgrænset udformning. I nogle tilfælde har afgrænsningen praktiske grunde, men i andre tilfælde er det lokale sigte en væsentlig del af forskningsprogrammet. Det gælder således flere af de projekter der er sat i gang af de nye universitetscentre,

og det gælder de såkaldte folkeforskningsprojekter (man kunne også kalde det studie-kredsarbejde eller på svensk cirkelforskning) som med held er taget op af flere museer. Netop i denne sommer er »Grav hvor du står« udkommet på dansk, så nu kommer der forhåbentlig gang i udforskningen af en lang række arbejdspladsers historie. Men forhåbentlig ikke blot fabrikkers historie, der er også mange mennesker ansat uden for industrien.

Også andre fagområder står lokalhistorien nær i disse år. Det gælder til dels – men endnu ikke i tilstrækkelig høj grad – socialhistorien, men det er udtalt for demografiens og etnologiens vedkommende. Der foreligger en sand overdådighed af bøger og artikler som man alt efter behag kan karakterisere som: demografiske, etnologiske, social-antropologiske, historisk-antropologiske eller lokalhistoriske.

Med denne interesse blandt amatører og i nabodiscipliner burde en lokalhistoriker jo være lykkelig, og jeg vil gerne – igen – understrege min glæde over bredden og intensiteten i arbejdet. Det forhindrer dog ikke at man undertiden kan føle sig »kringsatt«, eller måske endda ligefrem trængt, af venner. Her tænker jeg ikke først og fremmest på de tilløb til fagimperialisme, som undertiden stikker hovedet frem. Nogle af vore nabodiscipliner kan have en tendens til at tro, at metoder og synsvinkler vi som lokalhistorikere nikker genkendende til, er ganske nye og et særkende for netop deres område. Det forekommer mig ikke at være så farligt endda. Der er arbejdsopgaver nok, og vi bør sidst af alle give os til at grave grøfter mellem fagområderne. Kendetegnet for den gode lokalhistorie er vel netop det tværfaglige.

Faren ligger nok langt snarere i, at vi i glæde over al den herlige frugtbarhed kommer til at udvande begrebet lokalhistorie. Hvis alle den grønne bølges lokale aktiviteter, og hvis alle naboområdernes lokalstudier er lokalhistorie, hvad bliver der så af det som Helge Salvesen har kaldt »lokalhistorien som akademisk disciplin?« Har vi overhovedet lov at være her, midt mellem alle de aktive og engagerede amatører og de mange udmærkede specialister?

Man kan godt komme i tvivl. Den tidligere

formand for Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, A. Strange Nielsen, skrev for nogle år siden, at den vigtigste ting i det folkelige arkivarbejde var, »at de lokalt hjemmehørende personer er accepteret af befolkningen og nyder dennes tillid i en sådan grad, at der sjældent er problemer med at få arkivsagerne i hus... Hvad vil en egnsfremmed, videnskabeligt uddannet person, der af befolkningen betragtes som højt hævet over den gemene hob, kunne udrette ved egen hjælp over for denne side af arkivarbejdet?« (Nielsen 1978, s. 326 f.). Og på det faglige plan er det ikke stort bedre. Vi skal ikke prøve at bilde os ind, at vi på én gang kan være specialister i demografi, etnologi, oral history, kvindehistorie, socialhistorie, arbejderhistorie og adskilligt mere. Det kan måske også være farligt at binde lokalhistorien alt for fast til bevægelser og retninger, der nu er på mode. Her vil jeg gerne understrege, at jeg ikke mener noget nedsættende med ordene: på mode. Demografi, etnologi osv. har klart tilført studiet af lokalsamfundene nye synsvinkler og har udviklet metoder som vil blive stående. Den grønne bølge har også åbnet vore øjne for muligheder og perspektiver som indebærer en berigelse for vores arbejdsområde. Som historikere ved vi imidlertid at forskningen stadig vender sig mod fortiden med nye spørgsmål. Dagens historikere adskiller sig fra tidligere generationers forskere, og det er ikke rimeligt at tro at denne udvikling skulle stoppe netop i 1982.

Derfor er der nok grund til at vi besinder os på, hvad vi hver for sig står for som lokalhistorikere. Vi skal ikke afskære os fra andre, vi skal tværtimod lære af dem og samarbejde med dem. Men vi har vores egen ret til at være med og vores eget grundlag at arbejde ud fra. Med baggrund i en historisk/lokalhistorisk skoling har vi ret til – og mulighed for – at arbejde ud fra vore egne præmisser, og ikke ud fra lokalsamfundets eller ud fra andre fagområders præmisser. Eller som Kåre Lundén skrev: »Skal ikkje bygdebokskrivaren (og jeg vil for egen regning gerne tilføje: lokalhistorikeren i almindelighed) fortelje folk det som *han*, etter beste skjøn, tykkjer det må vere interessant og viktig å vite, og så prøve så

godt han kan å få folket med? Skal han ikkje bruke dei omgrepa og framgangsmåtane *han* meiner trengst for å få sitt fram?» (Lunden 1980, s. 314).

Men vi skal nok i fremtiden legge mere vøgt på, ikke blot at forske, men også at *fortælle*, således at lokalhistorien stadig kan forblive en levende og inspirerende del af dagens kulturliv.

(Debatoplæg fra det 4. nordiske seminar i lokalhistorie, august 1982).

Litteratur og noter

- Bruhn, Verner, 1981a, Et amtshistorisk samfund. (Fortid og Nutid, bd. 29, h. 2, 1981, s. 255–68).
 – , 1981b, Lokalhistorie og lokalsamfund. (Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Århus 1981, s. 155–68).
 Ingemann, Henrik, 1979, Hvad vil vi med det folkelige lokalhistoriske arbejde? (Fortid og Nutid, bd. 28, h. 1, 1979, s. 50–60).
 Just, Flemming, 1980, Status og muligheder i lokalhistorien. (Fortid og Nutid, bd. 28, h. 3, 1980, s. 436–42).
 Kjærgaard, Thorkild, 1976, Fagmænd og amatører. (Fortid og Nutid, bd. 26, h. 4, 1976, s. 507–15).
 Lindhardt, Grete og Bjarne Mandrup Olsen, 1982, Lokalhistoriens forfattere. En undersøgelse af forfattersammensætningen i de amtshistoriske årbøger. Utrykt speciale til Lokalhistorisk Institut.
 Lunden, Kåre, 1980, Lokalsoga – i kvé eller på viddene? (Heimen, bd. 18, h. 5, 1980, s. 313–17).
 Mikkelsen, Flemming, 1981, Dagliglivsdokumentation og historieformidling – på vej mod en ny lokalhistorie? (Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Århus 1981, s. 185–201).
 Nielsen, A. Strange, 1978, Lokalhistoriske arkiver. En folkelig bevægelse. (Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 319–29).
 Prange, Knud, 1978, Lokalhistorikeren som forsker og skribent. (Fortid og Nutid, bd. 27, h. 4, 1978, s. 481–96).
 – , 1980, Koncentriske cirkler – kommentar til en lokalhistorisk status. (Fortid og Nutid, bd. 28, h. 3, 1980, s. 442–47).
 Salvesen, Helge, 1982, Tanker omkring redigeringen av »Heimen«. (Heimen, bd. 19, h. 2, 1982, s. 81–86).
 Stensrud, Odd, 1982, Hva er galt med »Heimen«? (Heimen, bd. 19, h. 1, 1982, s. 1–3).
 Thue, Johs. B., 1979, Kva er lokalhistorie? (Heimen, bd. 18, h. 3, 1979, s. 129–37). Andre indlæg i debatten i samme hæfte samt i bd. 18, h. 5 og 7, 1980.

Karl Rønne:

Arkivtjeneste for lokalhistorikere?

Mange store lokalhistorikere og endnu flere små har gennem årene foretaget tidskrævende og bekostelige rejser for at indsamle stof til deres område, men endnu flere har måttet og må endnu afstå fra disse arkivrejser, fordi de hverken har tid eller råd til det. I mindre grad er også arkivalier blevet sendt i dyre domme ud til centralbiblioteker, hvortil så lokalhistorikeren kan rejse hen og studere dem.

Det er et spørgsmål, om der ikke kunne oprettes en eller anden form for arkivtjeneste – eller hvad man skal kalde det – som kunne forsyne lokalhistorikere rundt om i landet med oplysninger (evt. i fotokopi) på grundlag af derom indsendte konkrete spørgsmål.

Herved kunne der samtidig skaffes meningsfyldt beskæftigelse og arkivtræning til – desværre kun få – af de mange magistre, som nu må gå uden arbejde. Der tårner sig unægteligt mange problemer op ved tanken, først og fremmest økonomiske, men reelt set er jo pengene til stede med den understøttelse, den arbejdsløse allerede oppebær, paradoksproblemet er bare, at han/hun ikke må udføre arbejde for dem. Ellers skulle sagen synes ganske enkel: Man etablerer sig som »interessekontor« med et telefonnummer og en rask annoncekampagne, vel i første omgang med sæde i København. I løbet af 2–3 år giver det måske gennem honorarer både beskæftigelse og udkomme, og filialkontorer oprettes i de andre arkivbyer. Men – desværre – et sådant privat initiativ har de gældende bestemmelser sat en solid bom for.

Men der melder sig også en række andre praktiske spørgsmål ved en sådan flyvetanke, de må stå hen, indtil en konkret plan foreligger, ligesom fordele og ulemper ved en »arkivtjeneste« ikke her skal opregnes og vurderes. Kun må det siges, at de, der er i arbejde bør i den nuværende situation ikke have så travlt, at de ikke sætter alle kræfter ind for at kanalisere ledig og kompetent arbejdskraft hen til et ubemandet og efterspurgt arbejdsområde.

Anmeldelser

Danske Domme 1375–1662. De private domssamlinger. Ved Erik Reitzel-Nielsen. Under medvirken af Ole Fenger. Bd. V: 1590–1596. Det danske Litteraturselskab. C. A. Reitzels Boghandel, 1982. 515 s. Kr. 451,40.

Udgivelsen af *Danske Domme* er i et, i forhold til de tidligere bind, lidt nedsat tempo kommet til bd. V. Det er interessant at notere sig, at mens antallet af sager i de udgivne bind er forholdsvis konstant, så er den årrække de enkelte bind dækker stadig kortere. Men når det tages i betragtning, at den samlede udgivelse skal frem til 1662, og bd. V slutter i 1596, melder det spørgsmål sig uvilkårligt, hvilken situation de private domssamlinger egentlig afspejler. 6 å 7 bind er stillet i udsigt, og det må betyde, at årene fra 1597 til 1662 skal udgøres af 1–2 bind, og umiddelbart forekommer det ikke indlysende, at den juridiske situation i disse godt 65 år skulle have været så statisk, at præjudikater blev færre i antal. Men dette samt flere andre spørgsmål bliver vel besvaret i det afsluttende bind, således at den kortfattede oplysning i indledningen til bd. I, at »der ved indsamlingen af domsmaterialet synes at kunne sættes et skel omtrent ved året 1600« bliver uddybet.

Ved at studere og sammenholde de enkelte domme fremtræder tankevækkende informationer om det danske samfund, og blot et enkelt sigende eksempel skal anføres. Mens hesteholdtet nok er den bedste indikator på de enkelte gårdbrugeres relative velstand i renaissance Danmarks, siger en sådan vurdering dog intet om den indbyrdes sociale status, der i en række situationer kunne være af betydning, hvis f.eks. konflikter skulle løses. At opnå en erkendelse af social status er imidlertid yderst problemfyldt; men bestemte træk er ganske oplysende, deriblandt kirkernes stolesteder. Også i dette bind findes et eksempel på, at kampen om at få den bedste plads i kirken kunne udvikle sig til skænderi og småslagsmål. I 1590 var det kommet til strid i Stenderup kirke mellem Anne Las Madsens og Maren Niels Møllerkone, hvor den førstnævnte havde trængt sidstnævnte ud af kirkestolen, selvom Maren var indlyst (erklæret optaget) i denne af præsten og sognemændene. Derefter havde Las Madsen overfuset præsten på kirkegården. Viborg landstings afgørelser nogle år tidligere om kirkestole var således ikke kendt i Stenderup; to domme fra 1570'ernes begyndelse havde ellers

præciseret forholdene (bd. III, 402): at den ældste skulle sidde yderst, og dernæst skulle man sidde efter alder og som stand og stilling krævede det, – men dette sidste punkt var det pålagt sognepræsten sammen med kirkeværgerne og de mest ansete sognemænd at afklare. Og hvis det voldte problemer at afgøre denne sag, skulle den kvinde, der havde været længst gift og havde boet længst i sognet, have den yderste plads (bd. III, 409). Hvor oplysende sagen fra Stenderup end er, så understreger den også det problematiske i udgiverens opfattelse fra indledningen til bd. I, at de private domssamlinger rent faktisk også havde været benyttet, – men af hvem og til hvilket formål. Den refererede sag oplyses at foreligge i ét håndskrift.

En enkelt kommentar skal knyttes til det foreløbige realregister, som er fyldigt og oplysende; registreringsglæden har nu taget overhånd, når 13 gældssager på s. 512 svulmer op til 22 indførsler.

Jens Chr. V. Johansen

Vonsild Kirkebog 1659–1708. Uddrag omfattende vielser, dødsfald og levnedsskildringer. Udg. af Hans H. Worsøe. Landbohistorisk Selskab, 1982, XXXI s. + 481 s. Kr. 150 + moms og porto.

Præsten i Vonsild fra 1659 til 1707, Johannes Råde var et mildt, tilgivende menneske, der tydeligvis ønskede at se det bedste i sine sognebørn. Derfor kunne han i en nekrolog over sin tjenestepige glæde sig over hendes gudfrygtighed, – når hun bryggede, havde hun nemlig altid en salme- og bønnebog hos sig. Lad os ikke betvivle pigens faste tro, men mon dog ikke hendes bog også beskyttede mod de onde magter, der kunne have ødelagt brygningen.

Denne enkle oplysning udgør en lille del af det væld, der strømmer fra Johannes Rådes pen om levevilkår og bevidsthedsformer i den lille landsby syd for Kolding i slutningen af det 17. århundrede. I sine kirkebøger havde han fået den ide at nedskrive nekrologer over dem, der døde i sognet. Også præster andre steder indførte kulturhistoriske oplysninger i kirkebøgerne, men Vonsildpræsten skiller sig ud ved sin konsekvens m.h.t. nekrologerne, og det omfang de har. Fra 1685 til 1707 er bevaret 260, og faktisk havde han skrevet flere, idet det vides, at præsten senest i 1678 begyndte at skildre menighedens levnedsløb i sine gravtaler,

men disse 7 års kirkebøger er desværre gået tabt. Oplysningerne fik han af den portrætterede selv, vel oftest på dennes dødsleje; resultatet er, at disse er filtreret videre til os gennem Johannes Rüdes egen opfattelse og pen. Dette forhold har nok ikke så stor indflydelse på en lang række faktiske informationer som på holdninger og vurderinger; det må så være op til læseren selv at afgøre hvilke passager, der er farvet af præstens livsforståelse.

Enkelte vil nok beklage, at der ikke er tale om en totaludgivelse af kirkebøgerne; i indledningen s. XXVIII f. gøres imidlertid rede for, hvad der hhv. er medtaget og udeladt.

Benyttelsen af den udgivne tekst besværliggøres af et bevidst begrænset noteapparat, men valget er forståeligt, idet en gennemkommenteret udgave umuligt kunne have været en enkelts værk, men ville have krævet et hold af eksperter. Konsekvensen er, at man læser nogle notitser og undres dybt eller gøres nysgerrig, fordi ens egen viden netop på disse punkter er større end på andre, hvor man let var gledet hen over teksten, selvom disse notitser nok var ligeså forundringsværdige. Få vil læse bogen med et totalt udbytte, mange vil få et stort på visse punkter.

Nogle enkelte eksempler skal fremdrages, der viser hvilke muligheder, der ligger begravet i kirkebogen. I slutningen af det 17. århundrede var de danske trolddomsprocesser ved at høre op, og Råde nævner da heller ikke ordet ved navn. Alligevel er det åbenlyst, at trolddomstroen også hos ham lå lige under overfladen, som når han skriver, »hvad enten onde munde have med djævelens magt lovet dem, at de aldrig skulle se levende frugt af hver andre på det sted . . . eller om Gud alene på den måde have behaget deres tro til en prøve at hjem-søge med slikt syvfold kors« (s. 220), eller når han bevæges dybt over en families femte dødsfødte barn og skriver »og afværg fra hende om der kunne være af onde mennesker noget« (s. 186). I sådanne øjeblikke vakler Rüdes ellers faste forsynsopfattelse: »derfor må de kristelige, hårdt ramte forældre følge Job« (s. 218).

Tæt knyttet til dette bevidsthistoriske aspekt bør anføres, at debatten om skoler og læse- og skrivefærdighed vil få nye impulser med Vonsild kirkebog. Eftersom Vonsild lå i Sønderjylland, er det naturligt, at langt de fleste oplysninger om skoler kommer derfra, hvorfra det allerede vides, at undervisningen var fastere forankret end i kongeriget; og der er også enighed om, at byernes befolkning blev tilladt en mere nuanceret undervisning end landbefolkningen. Men nogle bønder havde åbenbart fundet ud af det system, så de sendte deres børn i skole i købstæderne. En enkelt kom så vidt, at han lærte latin, men fik lede ved bøgerne p.g.a. de latinske skolemestres »bødelmæssige haarde straff« (s. 113). Pigerne blev heller ikke lagt i stikken, i skolen i Bælum lærte en pige at læse dansk på tre vintre.

På et andet punkt er kirkebogen nok ikke helt så

overraskende, men alligevel oplysende. Myten om bonden, der aldrig kom uden for sin landsby, er naturligvis for længst aflivet, og det måtte forbløffe, hvis de folk, der passerede gennem Vonsild eller slog sig ned i dette samfund, skulle have været mere rejselystne end andre. Dog kan jeg ikke tilbageholde en stille forbavelse over den store geografiske mobilitet, der var tale om; piger og karle rejste over lange afstande for at finde arbejde. Her udelades fortællingen om Nis Hansen Tinglev, der dels som kammertjener dels som soldat kom det meste af Vesteuropa rundt, – selv for præsten i Vonsild må det have været spændende at lytte til denne mands levnedsløb.

Og når Johannes Råde roligt kan skrive, at »Gud gaff dem ingen arfning sammen, ihvor dog hustruen var icke uden 7 aar ofuer 40« er det en passende illustration af et nyligt fremsat synspunkt om, at kvinder blev ved at føde børn indtil 45–50 års alderen.

Emmanuel le Roy Ladurie opnåede det sjældne for en historiker med sin bog om landsbyen i Pyrenæerne »Montaillou« at skrive en bestseller; om nogen turde vove pelse, kunne det samme utvivlsomt gøres med Vonsild, især som der vil eksistere et langt større materiale til at lægge det materielle grundlag. Skulle det ikke ske, bør udgiverne være klar med andet oplag. Til trods for sin noget vanskelige tilgængelighed har Vonsild kirkebog 1659–1708 et umisteligt fortrin: den er spændende.

Jens Chr. V. Johansen

Musik & Forskning 8 1982. Københavns Universitet, Musikvidenskabeligt Institut. 168 s. 90 kr.

Årbogen 1982 fra musikinstituttet i København indeholder bl.a. artikler om Rasmus Nyerups visearbejde 1809–21 og sangen på landet 1780–1820 (Jens Henrik Koudal) og Niels Hansens lærebog i sang fra 1777 (Sten Høgel).

De to artikler er af bredere historisk og metodisk interesse, fordi de begge ud fra primære og til dels nyfundne kilder behandler nogle musikvidenskabelige emner i sammenhæng med deres historiske samtid. Begge artikler har sangen som udgangspunkt; men sang er mange ting, og Koudal behandler som en musikalsk socialhistoriker den folkelige sang o. 1800, mens Høgel som en historisk interesseret musiker behandler kunstsangen i næsten samme periode. Begge artikler er velykkede – Koudals er koncentreret og sikkert udformet, mens Høgels er løsere, men med et interessant perspektiv, som kan gælde begge artikler.

K. indleder med et citat fra den tyske musikvidenskabsmand, Carl Dahlhaus, om, at de i musikhistorien hyppigt anvendte begreber som f.eks. »sand kirkemusik« eller »ægte folkesang« ofte har præget musikhistorien til trods for begrebernes

udefinerlighed. Citatet er lykkeligt valgt, fordi K. dermed har givet sig selv mulighed for at balancere mellem fagene, uden at i hvert fald den musikorienterede føler sig snydt. At en historiker skulle få et nyt syn på landboreformerne eller tiden derefter ville være for meget forlangt; men K.s anvendelse af kildematerialet om folkeviserne som udtryk for samtidens kulturopfattelse og ikke som et udsagn om folkevisen som sådan har almen interesse.

Målet for K.s undersøgelser er dels at indkredse Nyerups indsamlere, dels at afdække, om det indsamlede stof kunne sige noget om sangerens kultur – folkekulturen. Som overbygning til dette behandles bearbejdelse af viserne, og endelig kommer der løbende i artiklen omtaler af sammenstødet mellem de to lige flydende størrelser: finkultur og folkekultur.

Indsamlerne var dannede borgere, især den akademiske del af middelstanden såsom præster, degne og lærere. Blandt disse havde nogle fremtrædende folk selv almuebaggrund. Som et kuriosum kan her nævnes, at den for K. ukendte indsamler, J. C. Ortmann var musikamatør og boltrede sig så meget i det fynske musikliv, at han fik Magleby kald på Langeland af den musikalske grev Ahlefeldt-Laurvig på Tranekær. Biskoppen i Odense havde håbet på kaldet som retrætepost, og kronprins Christian Frederik skrev herom: »Saa frugtbringende kan det være at have selskabelige Talenter; thi det er neppe Tvivl underkastet, at Ortmanns musicalske Færdighed i Sang og Violinspil har banet ham Vej til Generalens Yndest og til dette Kald. Ortmann er iøvrigt en brav, men ej lærd eller udmærket Taler.«¹

Hvis finkulturen er de dannedes kultur og i denne sammenhæng kompositionsmusikken med dens teoretiske ballast, er det et spørgsmål, om det egentlig er den, der som følge af feudaltværdet og senere kapitalismen undertrykte den folkelige kultur. Spørgsmålet melder sig, om det ikke snarere var musikamatørerne – Nyerups optegnere, som ud fra tidens opfattelse af god smag havde en tendens til at tage kraften ud af såvel folkekulturen som finkulturen. Det kan diskuteres, om det er rimeligt at identificere Nyerups optegnere med finkulturen, som er meget mere end at have lært lidt noder i latinskolen eller at kunne spille til husbehov. Høgels artikel om en lærebog i sang af Niels Hansen, som var lærer ved syngeskolen i København, perspektiverer Koudals artikel ved at påvise, at der på trods af alle tyske og danske diskussioner om folkelighed og almuekultur befandt sig en lærer som Niels Hansen på en skole, hvor man lærte at synge ordentligt. Han videreførte den i samme periode forkætrede italienske sangtradition, som det allerede i 1770-erne blandt filantroper, dannede og lærde borgere og musikamatører blev mode at tage

afstand fra til fordel for den folkelige sangs umiddelbarhed.

Denne italienske syngelære har overlevet til idag takket være enkeltstående syngemestre i det 19. århundrede, hvor Niels Hansen var den første formidler af en trykt italiensk lærebog i en tid, der ellers var præget af amatørisme eller af sangere, der manglede musikalsk personlighed og erstattede den med bravoursang. Personligheden blev hverken dannet ved et socialt engagement eller ved udvendigt virtuoseri, men udelukkende ved hårdt og vedvarende arbejde efter Niels Hansens lærebog.

Sybille Reventlow

Årbog for arbejderbevægelsens historie. Tema Landarbejdere. Ill. 240 s. SFAH 1982. Kr. 125, for medlemmer kr. 92.

Arbejdernes historie har traditionelt været opfattet som byarbejdernes historie, selvom det største antal arbejdere langt op i tiden fandtes på landet. I de senere år har der dog i flere specialer m.v. været fokuseret på landbrugets arbejdere ud fra forskellige motiver som at få viden om underklassens vilkår i relation til andre grupper på landet, eller ud fra et ønske om at synliggøre de erfaringer arbejderne bragte med sig ved indvandringen til byerne. I ovennævnte årbog angiver redaktionen to bevægelsesgrunde til at udsende et temahæfte om landarbejdere. For det første finder man det væsentligt at vide noget om den store gruppe af landarbejdere for at forstå den danske arbejderbevægelses udvikling. For det andet omhandler den første danske doktordisputats inden for arbejderbevægelsens historie netop landarbejderspørgsmålet. Det drejer sig om Hans-Nobert Lahmes afhandling *Sozialdemokratie und Landarbeiter in Danemärk, (1871–1900)* der blev forsvaret ved Odense Universitet i 1982. De to officielle opponenter indlæg bringes ss 211–234. Dernæst indeholder Årbogen fem artikler, der omhandler danske forhold, to korte oversigtsartikler vedrørende »Den engelske landarbejders historie og historiografi gennem de sidste 150 år« og »Agrare bevægelser i Italien 1880–1950« samt om tidsskriftsoversigt.

Årbogens artikler repræsenterer forskellige indfaldsvinkler til emnet. En entydig definition af landarbejdere findes ikke, gruppen kunne bestå af karle, piger, husmænd med og uden jord, deres respektive koner samt af daglejere M/K.

Henning Grelle behandler (ss 7–61) tjenestefolkenes og landarbejdernes organisations historie i perioden 1906–17. Tjenestefolkenes dårlige boligforhold, strenge arbejdsforhold, hadet mod at være underkastet Tyendeloven m.v. drev dem fra 1906

1. Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser udg. af Det kgl. danske Selskab til Fædrelandets Historie ved Albert Fabricius. 1973. II, 1. halvbind s. 29.

frem mod opbygningen af et program, der skulle samle tjenestefolk og landarbejdere i én organisation. Det var imidlertid en vanskelig opgave alene af den grund, at arbejderne konstant skiftede plads. Dertil var det vanskeligt at opnå enighed mellem politiske fraktioner som socialdemokrater, de radikale og georgisterne. Disse stridigheder blandt organisationens topfolk høres der meget om i artiklen, ligeledes om uenigheden mellem socialdemokratiet og fagbevægelsen. Antallet af organiserede medlemmer nåede sit højdepunkt i 1918/19.

I Hanne Damsholdts artikel: *Landarbejderforbundet og landarbejderstrejken 1921* (ss 63–109) belyses perioden 1915–21. Artiklen belyser mere end titlen lover. Udover en redegørelse for landarbejderforbundet som organisation, dets mål og midler og udviklingen i medlemstallet foretages der analyser af hvilke egne, der havde den stærkeste organisationsgrad. Ikke uventet var det i områder med forekomster af store gårde og godser. Forfatteren redegør også for landarbejderens lønudvikling og løndannelse, ligesom hun rejser det centrale spørgsmål, var arbejderne overhovedet motiveret for en faglig organisering? Det karakteristiske for landarbejdernes situation menes at være, at arbejderne søgte at stå sig så godt som muligt med arbejds giveren for at opnå den højest mulige løn. Det generelle arbejdstagerforhold anspondes således til *individuelle* løsninger. På baggrund heraf blev det dels vanskeligt at organisere arbejderne, dels vanskeligt at gennemføre en strejke, da arbejdsgiverne kunne true med opsigelse, udsmidning af boligen og for tjenestefolkens vedkommende nægtelse af kost og logi. Efter landarbejderstrejken i 1921 faldt antallet af organiserede medlemmer betydeligt.

De tre følgende artikler fokuserer på kvinderne i landbruget. Birgitte Possins artikel (ss 111–44) har titlen: *Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede*. Forfatteren var blevet bedt om at skrive om det 19. århundredes arbejderkvinder, men hun mener, at landarbejderkvindernes »socialisering, arbejdsvilkår og kønsidentifikation har slående fælles betingelser med såvel hus- som bondekoner« (s 139). Det betyder, at vi snart hører om tjenestepiger og gårdmandskoner, snart om jordemødre og husmandskoner. Forfatteren mener ikke at den sociale dimension havde nogen betydning, en gårdmandsdatter kunne lige så vel tænkes at ende i »de usleste kår« såvel som en husmandsdatter »sagtens« kunne blive gift med en gårdmandssøn (s 139). Kvantitative undersøgelser modbeviser, at der skulle have været en sådan stor social mobilitet. Men forfatteren beskæftiger sig ikke med det kvantitative, men med det kvalitative (s 138).

Undersøgelsen prætenderer at dække årene 1750–1900, idet forfatteren ønsker en lang tidsdimension, og det menes, at kvindernes arbejde ændrede sig uhyre langsomt, og at gudelige vækkelser, grundtvigianisme, landarbejderorganisering m.v. ikke havde megen betydning for kvinderne (s

138). De ca. 150 år som forf. påstår at belyse var præget af omfattende kulturelle, økonomiske og politiske ændringer samt af standsbetonede konflikter. Skulle disse strømninger mon ikke have påvirket kvinderne og synet på dem?.

Kildegrundlaget er folkelivsskildringer – folketro med hekse, horer og andet godtfolk – og udvalgte erindringer fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU). Det hele skrives sammen uden særlige metodiske overvejelser som f.eks. Hvem troede på »folketroen«? I hvilket tidsrum/egne var den udbredt? Hvad kan man bruge erindringer til og navnlig, hvad kan man ikke bruge erindringer til? Hvilke problemer er der med at sammenstille »folketro« (fra 1750–?) med NEU's beretninger fra 1880–1900. Anmelderen stiller sig meget skeptisk overfor denne metode. Dernæst undergik kvindearbejdet langt større ændringer, end det påstås både i arbejdsprocesserne, og m.h.t. om samfundet i overvejende grad var baseret på naturalie- eller markedsøkonomi. Her og ved andre områder var også »kønsidentiteten« undergivet forandringer. Det er ligeledes alt for unuanceret at tale om én »kønsidentitet« for alle kvindegrupper, og at hævde at enlige mødre blev kaldt for horer, og at de blev socialt marginaliseret. Hvilken tid og sted er der tale om? Alt tyder på, at fordømmelsen af kvinder med »uægte børn« blev skærpet med de religiøse vækkelser, og det var tillige store egnsforskelle på, hvordan man så på dette problem. — — —

Anette Eklund Hansen koncentrerer sig om *Landarbejderkvindernes arbejdsforhold ca. 1870–1900*. Artiklen er kun på syv sider, men den opsummerer hovedresultaterne fra hendes speciale. Det pointeres, at landarbejderkonerne i slutningen af 1800 tallet i stigende grad fik lønarbejde uden for familien dels i roemarkerne og dels ved malkningen. Undersøgelsen trækker sit materiale fra et østlollandsk gods, og Anette Hansen mener at kunne fastslå, at kvindernes øgede indtjening styrkede deres position i familien.

Den sidste artikel der skal omtales er Anna-Birte Ravn og Maren Bak: *En kvinde og hendes næste. Kønsarbejdsdeling og patriarkat i danske husmandsfamilier*. (153–86).

I folkelige såvel som videnskabelige kredse møder man ofte den betragtning, at i landbruget er der ligestilling mellem kønnene, da både mand og kone er nødvendige for brugets opretholdelse. Denne påstand har forfatterne sat sig for at undersøge nærmere.

I 1979 interviewede de 27 kvinder fra nordjyske husmandsbrug. Nogle af de interviewede kvinder havde fuldtids lønarbejde, mens andre udelukkende arbejdede i hjemmene. Dette materiale samles med statistisk materiale om landbruget efter 1945.

I perioden fra 1945 blev det stadig vanskeligere at klare sig på de små brug under 10 ha. Antallet af husmandsbrug blev da også reduceret fra omkring 98.000 i 1951 til omkring 36.000 i 1977. For at

»overleve« har de tilbageblevne benyttet sig af forskellige strategier. Nogle har øget arbejdspresset og forsøgt at reducere forbruget, andre har søgt en kombination med lønarbejde, og atter andre har udvidet produktionen med svineavl m.m.

Gennem et stort antal citater gives der et levende indtryk af kvindernes egen opfattelse af vilkårene. De fleste af kvinderne stammer selv fra husmandshjem. De kendte sliddet og fattigdomstærskellen fra barndommen, og det er påfaldende, at kun ganske få havde drømt om at blive gift med en landmand. Men ungdommens forelskelse gjorde, at de afskrev drømmen om en anden livsform. – Nu behøver »drømmeerhvervene« selvom de var blevet realiseret, jo ikke nødvendigvis at have givet større tilfredsstillelse på længere sigt. Et dilemma, som mange kvinder har været konfronteret med, er imidlertid, at mens manden først kunne vælge sig et erhverv, derefter en kone, så måtte kvinderne først vælge mand og så indgå i hans erhverv!

Gennem husmandskonernes udsagn, mener forfatterne at kunne opstille den hypotese, at kvinderne ikke selv afgør arbejdsdelingen, og at de er underlagt manden kontrol. Husarbejdet er kvindernes, deri er der intet fællesarbejde. Fællesarbejdet i udearbejdet består i, at kvinderne hjælper til, medens manden har det egentlige ansvar. Det er også manden der disponerer over brugerens indkomster, han er i kontakt med bank, foderstofforretning, slagteri, mejeri m.m. Kvinderne er forbrugere, de må spørge manden om penge, og de lever i bestandig risiko for at kaldes ødsle. Den økonomiske situation har imidlertid bevirket, at 26 pct. af kvinderne havde lønarbejde uden for familien i 1975. Mange af mændene har ikke desto mindre følt det lidt flovt, at kvinderne tog lønarbejde, og de har søgt at hindre det længst muligt. Kvinderne synes derimod i overvejende grad at nyde indtjeningen af selvstændige penge. Men selvstændigheden har sin pris. For den, der bliver på brugget, føles det næsten, som om hun svigter dem, og at hun tager bort for at muntre sig! Forfatterne konkluderer dermed, at det er så som så med ligeværdigheden, og at det komplementære forhold i reglen hviler på mændenes præmisser. – Men udviklingen er gået stærkt siden 1979 også inden for gårdbruget. Morten Arnfreds film: *Der er et yndigt land*, viser et lignende mønster. Mon manden der bliver hjemme på gården føler, at han handler ud fra egne præmisser?

De få indvendinger til trods så giver denne artikel en nuanceret og sober baggrund for at vurdere husmandsbruget i Danmark og kvindernes vilkår i særdeleshed.

Bodil K. Hansen

Vagn Dybdahl m.fl. (red.): Håndværkets Kulturhistorie. Grethe Jacobsen: Håndværket kommer til Danmark: Tiden før 1550. 1982. 292 s., ill., kr. 241,80.

Det danske håndværks fælles interesseorganisation »Håndværksrådet« udsender nu »Håndværkets Kulturhistorie« i fire bind på eget forlag, men i kommission hos Schultz Forlag. Værket forestås af en redaktionskomitee på fem medlemmer. I spidsen står rigsarkivaren.

I første bind, der skal anmeldes i det følgende, skriver redaktionskomiteen i forordet:

»Sigtet med dette værk. . . er at afbøde det forhold, at der ikke findes en samlet fremstilling af håndværkets vilkår og udvikling i Danmark.

Begrebet kulturhistorie opfattes i dette værk som dækkende både det materielle værktøj, de produkter, der er fremstillet af håndværkere, håndværkerens uddannelse og skikke, erhvervspolitisk og sociale forhold og levevilkår i håndværket.«

Vi står altså overfor selve »værket« om dansk håndværk, hvor alle de spredte tråde skal redes ud og væves sammen til ét sammenhængende billede – eller hvor der i det mindste skal gøres status over de hidtil opnåede resultater, der måske kun kan blive til et fragment i patchwork. Det er derfor med nogen spænding, man åbner bind 1: »Håndværket kommer til Danmark« af phil. D Grethe Jacobsen, der på smudsomslaget angives at være kandidatstipendiat ved Historisk Institut på Københavns Universitet og at have arbejdet med danske gilder og laug i middelalderen og med kvinder i senmiddelalderen og reformationstiden.

Lad mig sige det straks – resultatet tilfredsstillende ikke denne læser, efter hvis opfattet redaktionskomiteen har stillet forfatteren på en umulig opgave. Ingen historiker ville uden bistand fra arkæologer eller middelalderarkæologer kunne dække »tiden før 1550«, som bindets undertitel er, på tilfredsstillende måde, når man tager i betragtning, at de tidligste skriftlige kilder, der kan dokumentere mere end blot enkelte håndværks tilstedeværelse, er stadsretterne fra midten af det 13. århundrede.

Det er naturligvis heller ikke lykkedes for Grethe Jacobsen, der må se at få overstået oldtiden på 10 sider, for derefter ud fra sin viden om senmiddelalderen at generalisere over perioden 800–1550, der efterfølgende behandles i tre kapitler: 800–1300, 1300–1500 og 1500–1550.

Efterhånden som vi kommer frem gennem historien, bliver grebet sikrere, og Grethe Jacobsen fravrister sine kilder mange interessante kulturhistoriske oplysninger. Resultatet bliver imidlertid ikke heraf til »Håndværkets Kulturhistorie i tiden indtil 1550«, men må karakteriseres som det mindre pretentøse: »Håndværkets Historie fra højmiddelalder til renaissance«.

Foruden en manglende viden om de materielle

forhold – værktøjet og produkterne, der omtales i forordet – synes hovedvanskeligheden at være fraværet af et hvilket som helst teoretisk udgangspunkt. Der gøres intet forsøg på at nærme sig, hvad man egentlig mener med håndværk, som dog er værkets hovedemne. Undertiden opfattes det helt bogstaveligt som forarbejdning og fremstilling i hånden – undertiden som dét professionelle, laugsorganiserede og klart fagligt afgrænsede byhåndværk, en del af håndværkets efterhånden blev. Udover, at fraværet af maskiner fra tid til anden understreges, gøres der heller ikke forsøg på at indkredse, hvad der er karakteristisk for håndværksfremstilling, som f.eks. at en del af traditionen overføres som indlært motorik, selvom det nævnes, at undervisningen var »mundtlig« og ikke boglig.

Netop det forhold, at et håndværksfag et langt stykke ad vejen ikke består af viden, der jo kan formidles både mundtligt og skriftligt, men af kunnen, er det, der gør det nødvendigt for Håndværksrådet ikke blot at beskæftige sig med bogudgivelser, men også med at deltage i opbygningen af de bevarende håndværkeruddannelser, der af Fredningsstyrelsen søges etableret i Rådvaad, for at vi også fortsat kan holde vore førindustrielle bygninger vedlige. Kun gennem ind-øvelse helt til rygmarven i enkeltindivider kan håndværkstradition videreføres.

Hele udforskningen af håndværksteknologien, forståelsen af værktøjsforrådets og færdigproduktens karakter og forandring, er derfor afhængig af en forståelse af det stadige modspil mellem den motorisk overførte traditions konservatisme og de ydre omstændigheders skiftende krav til den kreativitet, der er glemt i udsagnet: øvelse gør mester.

Der savnes også i værkets første bind præcise overvejelser over forholdet mellem husflid til eget forbrug, husflid til markedsføring, fremstilling på bestilling og håndværksproduktion til markedsføring.

Uden sådanne overvejelser, som heller ikke arkæologer er alt for flinke til at gøre sig, kan man vanskeligt nærme sig det væsentligste problemkompleks i den behandlede periode: fremvæksten af vore byer og håndværkernes andel og rolle i den dertil hørende generelle ændring af samfundsstrukturen.

Takket være udgangspunktet i dén faglige tradition, som er forfatterens, og i den disponering af stoffet, som værkets ambitionsniveau fremprovokerer, lykkes det at sløre, snarere end at afdække, den dynamik i byerhvervenes udvikling, som forfatteren selvfølgelig er klar over må være et af fremstillingens hovedemner, men som det ikke er muligt at profilere uden et langt mere indgående kendskab til den materielle kultur end Grethe Jacobsen besidder. Gang på gang kommer man i tvivl om, hvorvidt forfatteren kender de enkleste processer, som udføres af de håndværkere hun nævner; enkelte steder får man det bekræftet, som når det på

side 73 hedder: »Det kunne i høj grad betale sig at omsmelte jernredskaber for at smede nye. . .«.

Også i behandlingen af de skriftlige kilder viser der sig imidlertid en usikkerhed, der efter anmelderens opfattelse kun kan skyldes manglende forståelse for, hvad håndværkerkultur er. Det er blandt andet selvbevidsthed. Et træk i den ægte håndværkers psyke, der ikke nødvendigvis står i et rimeligt forhold til den individuelle dygtighed, men har noget at gøre med den følelse af identitet, der opstår, når der er noget, man kan og – vel at bemærke – noget, som andre har brug for. Selvfølelsen og fagstoltheden er ikke svær at forstå, når man fra dette århundrede hører om splejsede lærlinges kamp med den store tilslagshammer, stående på en træklods for at kunne nå op til ambolten, og med sved, tårer og næseblod løbende i timevis, mens smeden satte det ubønhørlige tempo. De, der stod distancen, havde noget at have deres stolthed i.

Side 20 citeres Ystad-smedenes skrå fra 1496:

»Smedelauget. . . der er det værdigste håndværk af ligemænd. . . uden smed kan ingen sig bjerge; såsom grammatik er til anden kunst, der viser vejen til andre kunster, så viser smedekunsten vej til alverdens kunster. . .«.

Og dette tekststed tages ikke til indtægt for selvbevidsthed, men for traditionsbevidsthed! På side 32 bliver kilden kommenteret som følger: »Når smedeskraen fra Ystad. . . sammenligner smedekunsten med grammatik, der er grundlaget for alle boglige kunster, er der ikke tale om et forsøg på at anbringe smedekunsten på et akademisk plan. Det er der aldeles ingen grund til. Snarere må vi se sammenligningen, som et udtryk for samfundets brede definition af et håndværk og dets kendskab til grammatikkens betydning indenfor de boglige fag«.

Undertegnede kan altså ikke læse smedeskraens indledning, som andet end et stykke litteratur sat i pennen af en dannet mand, der søger i sin formulering at komme den selvbevidsthed i møde, som han umiddelbart kan iagttage hos de smede, der har tilkaldt ham for at få nedfældet laugets vedtægter.

Den lidt overdrevne høflighed og respekt overfor den kyndige kender de fleste, enten fra mødet med lægfolk i deres eget erhverv eller fra deres eget møde med eksperten, af hvem man godt vil opnå en gunst – tænk blot på sidste gang oliefyret strejkede.

Det ironiske er, at forfatteren til første bind af »Håndværksrådets Håndværkshistorie«, tilsyneladende befinder sig netop i samme situation, som Ystad-smedenes pennecfører, ellers ville det vel ikke bestandigt gennem bogen blive understreget, at smykkerne var flotte, økseskafterne elegante, lerkarrene smukke, broerne imponerende og de danske håndværkere dygtige, flittige og langt mere ædruelige, end man skulle tro, når man læste deres laugsskråer.

Når selv de stilladser, vi må gætte os til, fordi de er forsvundne, er sammentømret med »stor dyg-

tighed« (p. 71), nærmer vi os begejstringsniveauet for festskrifter, og det er vel også et spørgsmål, om første bind af »Håndværkets Kulturhistorie« ikke lægger op til at være en sådan image- og identitets-skabende mytologi for det erhverv, Håndværksrådet repræsenterer. Ikke fordi sponsoren har stillet krav til forfatteren, men fordi forfatteren alt for villigt imødekommer sine egne forestillinger om bestillerens ønsker. Her ligger nok en risiko for det sponsordrevne kulturliv, vi øjensynlig så småt er på vej ind i.

Denne uelskværdige modtagelse af Håndværkets Kulturhistorie, der naturligvis også bør læses som en kulturhistorikers holdning til bønhaser og fuskere i faget, skal desværre afsluttes med et par bemærkninger om boghåndværk.

Det vigtigste ved en bog er naturligvis dens indhold, men når Håndværksrådet udgiver en bog om håndværkets kulturhistorie, bør det håndværksmæssige ved selve publikationen have en fremtrædende plads. Det betyder ikke, at bogen skal være håndsæt eller kaligraferet på håndgjort papir og indbundet af Kyster, men det elementært håndværksmæssige bør være i orden.

Bogen her er offset-trykt. Til brødskrift er valgt en fotosats i Garamond-snit. Størrelsen er omtrent som den gammeldags »Mittel« altså en temmelig stor skrift. Til overskrifter, over underafsnit, afsnit og kapitler, er brugt opstigende grader af samme snit i halvfed, således som man ofte ser det for tiden. Sidernes format, der udnytter papiret ret voldsomt, er 140 mm bredt og inddelt i en tekstklumme på 95 mm og en billedklumme i ydermarginen på 40 mm. De fleste opslag virker tilfredsstillende. Enkelte steder, som f.eks. side 30–31, kommer afsnits- og underafsnitoverskrifterne dog lidt i karambolage i kraft af bogens inddeling, men hovedindtrykket er, at teksten er pæn og let læselig, undtagen hvor der, som på side 36–37, forekommer mange tal, idet tallene er i fuld højde og ikke hører til det oprindelige skriftsnit. Hvad der opnås i læselighed på den store brødskrift, sættes desværre lidt over styr ved kontrasten til den kursiverede billedtekst, selvom denne ikke er mindre, end man så tit ser det. De egentlige problemer kommer i papirvalget og i udenværkernes typografi. Papiret er et udmærket kraftigt ru romanpapir, der ikke egner sig til gengivelse af fotografier.

I betragtning af, at værket er markedsført som »rigt illustreret«, er det ikke så godt, at omkring 150 af de ca. 200 illustrationer er udført efter fotos; enkelte endda efter forlæg med allerede islået raster. Omkring 120 af de 200 illustrationer er anbragt i den 40 mm brede margin og virker ualmindelig nussede, når man begynder at se dem lidt nøjere efter. Samtidig skæmmes opslagene af genemskinn i det, til andre formål, udmærkede papir.

De værste anker over bogens håndværksmæssige standard må man imidlertid knytte til titelbladet og de første tre opslag herefter, som er et kaos af formater, skrifttyper og størrelser og umotiverede

anbringelser af informationer. Således er en oversigt over værkets fire bind anbragt på side 9 efter indholdsfortegnelsen for det foreliggende bind, og skåret 9 mm ned under sidens formatgrænse. Ligeledes hængende nedenunder formatet finder vi under kolofonens oplysninger om ISBN-nr. tilføjet: Stilhistorisk oversigt: Mag.art. Lars Dybdahl. Det virker, som om redaktionskomiteen har fået kolde fødder med hensyn til den materielle kultur i det allersidste øjeblik, hvor kolofonen var monteret på filmen, og har fået tilføjet de sidste 20 sider, som altså er en stilhistorisk gennemgang, dækkende perioden ca. 800 til 1530 (sic.).

Tilrettelæggeren har her måttet smide, hvad han havde i hænderne, for at få tillempt bogens hovedprincipper til et afsnit, hvor billedteksternes mængde overstiger den løbende tekst. Det er ikke lykkedes, selvom der er trykt tværs over opslagene og søgt indvundet plads ved at skubbe overskrifterne op over formatgrænserne og kompensere for tæthed ved, at udskifte den halvfede Garamond med det samme optima-snit, der er benyttet på smudsomslaget og på bindets ryg.

Men som sagt, det ydre er ikke det væsentlige, ligesom håndværksprodukternes udvikling ikke bør reduceres til et spørgsmål om ydre form – om stil. Håndværkets kulturhistorie er først og fremmest historien om, hvordan man til forskellig tid har fremstillet ting, der kunne fungere, når aktuelle behov skulle løses, hvad enten det var tag over hovedet, tøj på kroppen eller mad på bordet – eller et af de derudover, siden hen udviklede, mere sammensatte behov. Dernæst er det historien om håndværkernes uddannelse og skikke, erhvervspolitiske og sociale forhold og levevilkår. Men det ved redaktionskomiteen jo godt, det står selv i forordet.

Torben Witt

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848. Dansk historisk Fællesforening, 1982. 197 s., ill., kr. 109, 80.

Centraladministrationens historie er et forsømt område i dansk historieskrivning; der findes nogle behandlinger af enkelte tidsrum eller enkelte organer; men især samlede fremstillinger har manglet. Der er derfor god grund til at hilse Frank Jørgensens og Morten Westrups bog om centraladministrationen indtil 1848 velkommen.

I indledningen defineres administration som behandling og afgørelse af enkeltsager i henhold til instrukser og almindelige retsfor skrifter samt »mange andre handlinger med det direkte eller indirekte sigte at udøve offentlig myndighed, herunder at opretholde den offentlige virksomhed i alle dens former« (s. 12). Bogens emne er det apparat, der gennem tiderne har udført disse aktiviteter; men der savnes i indledningen en redegørelse

for det formål og de principper, der er lagt til grund for behandlingen. Et glimt heraf fås dog s. 191, hvor det fremgår, at fremstillingen er »arkivdisponeret og arkivorienteret« og at den hovedsagelig bygger på normativt materiale.

Bogen består af en generel indledning (s. 11–41), efterfulgt af en gennemgang af de enkelte forvaltningsorganer, og den afsluttes med en kort kilde- og litteraturliste (s. 191–97). Behandlingen af organerne falder i fire afsnit, kancelliforvaltningen (s. 42–94), kammer- og finansforvaltningen (s. 95–178), den landmilitære centraladministration (s. 179–83) og den sømilitære centraladministration (s. 184–90). Til afsnittet om kammer- og finansforvaltningen knytter sig et udfoldeligt bilag, der grafisk søger at fremstille de yderst indviklede forhold i det 18.–19. århundrede.

Fremstillingens hovedvægt ligger på perioden 1660–1848; men såvel i indledningen som under gennemgangen af de enkelte organer gøres der rede for forholdene før enevælden.

I indledningsafsnittet behandles forvaltningen i middelalderen og centraladministrationens udvikling fra middelalderens slutning til 1660, der gives en generel karakteristik af administrationen i perioden 1660–1848, og endelig findes der her en gennemgang af det danske riges landområde til forskellige tider, d.v.s. det område, centraladministrationen forvaltede. Gennemgangen af perioden 1660–1848 er kortfattet; vi får her en redegørelse for kollegiesystemet i almindelighed og for forholdet mellem konge og administration; de store, gennemgribende ændringer af administrationssystemet skal, som det vil fremgå senere, søges andetsteds.

Hovedstykket i bogen er gennemgangen af de enkelte forvaltningsorganer, og her ligger interessen som det kan ses af sideforbruget, især på kancelliforvaltningen og på kammer- og finansforvaltningen. Skildringen gør først og fremmest rede for de reformer, forvaltningsorganerne blev underkastet gennem perioden, oprettelser, sammenlægninger, nedlæggelser og ændringer i ressortfordelingen. For de enkelte organer får vi desuden oplysninger om ledelsesforhold, kontorordning, forretningsgang, journalisering, kopibogsførelse og sagernes henlæggelse.

Den, der ønsker oplysninger om et forhold, der berører hele centraladministrationen, f.eks. Griffenfelds eller Struensees administrative reformer, må søge under de enkelte organer. Selv om denne disposition af bogen er forståelig, må det siges, at sådanne tværgående ændringer let drukner i de øvrige detaljer, så meget mere som bogen ikke har et sagregister, der kan være en hjælp til at finde de spredte oplysninger.

Mangelen på et register svækker desværre i afgørende grad bogens anvendelighed som håndbog, og indholdsfortegnelsen er ikke tilstrækkelig fyldig til at kunne være en erstatning. F.eks. findes en central post som generalprokurørembedet omtalt

s. 38, 104–105 og 126, hvilket ikke fremgår af indholdsfortegnelsen. Mangelen på et register gør det ligeledes vanskeligt at finde en række mindre organer, der blev udskilt fra Danske Kancelli.

Det kan f.eks. være svært at gætte, at man skal finde Generalkirkeinspektionskollegiet i et afsnit med titlen »Pietisme og forvaltning«, der præsenteres som et underafsnit til behandlingen af Danske Kancelli. Det er heller ikke let at vide, at Kommissionen for Universitetet og de lærde Skoler – der iøvrigt blev nedsat 1785 og ikke som anført 1790 (s. 74) – og Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler skal findes i et andet underafsnit med titlen »Nye administrative opgaver: undervisning, sundhedsvæsen, forsikring og revision«.

Denne direktion får en urimelig kortfattet behandling på i alt 9 linjer. Det er et udslag af en tendens i bogen til at koncentrere interessen om de organer, der har skabt omfattende arkiver opfyldt med myriader af rutinesager, mens de mindre organer behandles stedmoderligt, skønt deres politiske betydning meget vel kan have været stor. Det helt centrale Gehejmekonseil og dets afløser Gehejmestatsrådet får således ikke et samlet afsnit, men behandles spredt i bogen (s. 36, 61–62, 82, 150 og 161).

Rimeligheden af de begrænsninger, der er sat for bogen, kan nok diskuteres. Administrationshistorie er trods alt mere end ressortfordeling, forretningsgang og henlæggelsesprincipper. Den læser, der vil vide, hvem der kom i kontakt med administrationen, hvem der administrerede, og hvorledes der administreredes, vil gå forgæves her. Det er rigtigt, at de to forfattere her kun i ringe grad vil kunne støtte sig på foreliggende undersøgelser, men vi ved da noget. Der findes f.eks. behandlinger af supplikinstitutionen og embedskorpsets sammensætning. Klassiske spørgsmål som embedsmændenes uddannelse og nationalitet kunne godt have været berørt, her nævnes ikke engang så vigtige love som forordningen 10/2 1736 om juridiske eksamener eller Indfødsretsloven 15/1 1776. De indvendinger, der er anført her, skal dog ikke overskygge, at bogen er blevet et godt og nyttigt hjælpemiddel for den, der søger oplysninger om dansk centraladministration.

Jette Kjørulff Hellesen og
Ole Tuxen

Erik Dal: Dansk provinsbogtryk gennem 500 år, en boghistorisk skitse i elleve streger. Bogtrykkerbladets Forlag 1982. 170 s. ill. kr. 275.

Guillaume Caoursin: Beretning om belejringen af byen Rhodos, oversat i Odense 1982 af Jacob Isager, Forening for Boghaandværk, Fynsafdelingen. 161 s., ill., kr. 245.

C. F. Wadskiær: *Bogtrykker-Konstens Historie i Danmark* med indledning af Per Hofman Hansen, bd. I-II, Per Hofman Hansen, Kaj Munks Vej 14, 8600 Silkeborg, 57+67 s., 1982, kr. 50.

500 året for den første bog trykt i Danmark blev fejret på behørig vis. Et resultat heraf er udgivelsen af bl.a. disse 3 bøger.

Forening for Boghåndværk, Fynsafdeling, har udgivet en faksimileudgave af bogtrykkeren Johan Snells flyveskrift fra 1482 om tyrkernes belejring af Rhodos, skrevet af Johanniternes vicekansler Guillaume Caursion. Dansk Provins Bogtrykkerforening står for udgivelsen af Erik Dals bog »Danske Provisbogtryk gennem 500 år«. Og endelig har bibliotekar Per Hofman Hansen genudgivet digteren Christian Frederik Wadskiærs to afhandlinger om bogtrykkerkonstens historie i Danmark fra 1738 og 1740 med kommentarer og noteapparat.

Den mest omfattende såvel med hensyn til emne som indhold er Erik Dals *skitse* til Dansk provinsbogtryks historie, som han selv kalder den. Der kan vanskeligt skrives om dansk boghistorie, uden at Erik Dal har været involveret. Som leder af Det kgl. Biblioteks danske afdeling og siden som fagleder på Danmarks Biblioteksskole til midt i 70'erne har han udover sin egen forskning i emnet ledet og inspireret så godt som alle andre, der i dag beskæftiger sig med boghistorie.

Det er da også i høj grad en bibliografi over danske provinsbogtryk, som han satte i gang i samarbejde med Grethe Larsen på Det kgl. Bibliotek, og de hovedopgaver, som hans studerende på biblioteksskolen udarbejdede om danske provinsbogtrykere, der sammen med hans egne omfattende studier udgør fundamentet for denne bog om de danske provinstryk.

Bogen er en gennemgang og ajourføring af den viden, der i dag findes om danske provinstryk samt om den samfundsmæssige baggrund. Særlig interessant er påvisningen af avisprivilegiet som en næsten altafgørende betingelse for bogtrykkernes mulighed for at drive forretning i provinsen helt op til vort århundrede.

Det vil føre for vidt nøjere at gennemgå bogens indhold, men det kan vel være på sin plads her at nævne, at Erik Dal har delt stoffet op i følgende tidsperioder: 1482-1540, 1541-1730, 1731-1780, 1781-1830, 1831-1865, 1866-1901, 1902-1932 og 1933-1982. Det fremgår ikke helt klart, hvorfor Erik Dal standser sin første periode 1540. I anden sammenhæng har han argumenteret for, i alt fald i Danmark, at lade den såkaldte inkunabelperiode slutte med året 1522, idet man med denne tidsafgrænsning vil få en afsluttet periode med vandrende bogtrykere. Forklaringen er den, at provinsens bogtrykere indtil 1540 på nær én faktisk var vandrende bogtrykere med produktionsvilkår sva-

rende til inkunabeltidens bogtrykere. I tiden 1528-1540 kendes der eksempler på tryk fra såvel Viborg, Malmø, Århus, Slesvig som Roskilde af 6 forskellige bogtrykere. I perioden til og med 1522 kendes bogtrykere fra Odense, Slesvig, Ribe, Århus og Nyborg. Bortset fra Oluf Ulrichsøn i Malmø har de alle virket i så kort et tidsrum, 1-3 år, at de må henregnes til de vandrende bogtrykere. Mens som nævnt Oluf Ulrichsøn sammen med Hans Vingaard fra København er de første eksempler på bafaste bogtrykere med en så regelmæssig produktion, at de kan skabe sig en levevej.

Denne ændring af produktionsvilkårene, godt hjulpet på vej af et kongeligt monopol til københavnske bogtrykere, har til følge, at der i den næste lange periode fra 1541-1730 kun kendes 6 provinsbogtrykkerier, på Hven Tycho Brahes (1584-96), Ribe (1591-1593), Helsingør (1606-1619), Århus (1617-1656), Sorø (1627, 1641-1658) og Odense (1648-1705). Efter 1730 ses en langsom, men stadig opdukken og fremvækst af nye provinstrykkerier i høj grad hjulpet frem af avisprivilegier og senere ved udgivelse af tidsskrifter. I det hele taget har bogtrykkerne først og fremmest ernæret sig ved at arbejde med ikke-bogligt materiale.

Imidlertid er det i dag først og fremmest ved bogproduktionen, at vi har dem registreret. Således oplyser Erik Dal, at af 4.000 kendte tryk før 1830, tegner Odense bogtrykkerierne sig for en fjerdedel, Sorø (Sorø Akademis Bogtrykkeri 1756-1813) sig for næsten 600, Aalborg, Haderslev, Viborg og Århus hver med lidt over eller under 300 titler.

De sidste 150 år behandler Erik Dal mere stikprøvevis, forarbejder mangler stort set. Han kan dog runde sin fremstilling af med at konstatere, at det tilsyneladende i det sidste 10-år nu er i provinsens bogtrykkerier, den mest spændende bogproduktion foregår, og at Københavns bogtrykkerier efter 500 års forløb har mistet sin fortrinnsstilling. Erik Dals bog er i sig selv et eksempel på dette, fremragende trykt hos Rosendahls bogtrykkeri i Esbjerg med et væld af smukt udførte illustrationer, adskillige i farver.

* Et andet fortrinligt provinstryk er faksimileudgaven af Guillaume Caoursins beretning om belejringen af Rhodos. Den første i Danmark trykte bog udført i Odense 1482 af Johan Snell. Det er et større antal Odense-firmaer, der er gået sammen om denne opgave på initiativ af Forening for Boghåndværks Fynsafdeling.

Denne bog består væsentligst, udover en glimrende farvegenivelse af Det kgl. Biblioteks originale eksemplar, af en oversættelse af den originale latinske tekst. Bogen viser sig at være en meget spændende og malende skildring af tyrkernes forsøg på at fordrive korsridderne fra Rhodos. I et efterskrift sætter oversætteren, Jacob Isager, skriftet ind i en historisk sammenhæng. For en bogtrykshistoriker er der måske ikke så meget direkte at hente, men den første i Danmark trykte bog er nok

værd en oversættelse, der kan sætte en bredere kreds i stand til at gøre sig bekendt med det livfulde indhold, specielt da den samtidig præsenteres så smukt som tilfældet er. Dog ville jeg have ønsket, at trykket havde været en anelse sortere.

Den sidste bog, Per Hofman Hansens, om C. F. Wadskiærs afhandlinger om bogtrykkerkunstens historie i Danmark fra henholdsvis 1738 og 1740 har ikke et tilsvarende prægtigt, *nutidigt* layout som de to foregående. Det skyldes, at Per Hofman Hansen ved tilrettelægnings af bind I har lagt originaludgaven af Wadskiærs første afhandling som udgangspunkt. Bind I fremtræder da også smukt i format og tryk som en modificeret 1700-tals produktion, hvilket man kan konstatere ved at blade om til faksimileudgaven af Wadskiærs afhandling.

Desværre er Nørhavens bogtrykkeri i Viborg, som står for genudgivelsen og trykket af bind I gledet ud af kolofonen i bind II. Derfor er bind II maskinskrevet og derefter off-set trykt. Da de to bind udgør et udeleligt hele, må man stærkt beklage, at det ikke har været muligt at ofre et ensartet tryk af den samlede udgivelse.

Bogen rummer, udover et genoptryk af de to afhandlinger af Wadskiær, en beskrivelse af arbejdsforhold og vilkår for Andreas Madsen Møllers og Daniel Paulis bogtrykkeri i Viborg 1738–1740 baseret på grundige studier først og fremmest i landsarkivet i Viborg. Her giver Per Hofman Hansen for første gang lejlighed til i større udstrækning at kigge et 1700-tals (provins-)bogtrykkeri efter i sømmene. Det er blevet til mange spændende iagttagelser om datidige produktionsvilkår. Hvorfra presser og typer erhvervedes – vanskeligheder med at få tryktilladelse fra censuren o.s.v.

C. F. Wadskiærs to genoptrykte afhandlinger, hvoraf den første hedder: Det kongelige privilegerede Nørre-Jyllandske Bogtrykkeries første prøve eller nogle Lineamenter af Bogtrykker-Konstens Historie i Danmark (1738) og det andet: Nogle Observationer om Bogtrykker-Konsten i Danmark (1740), er både meget snakkende og meget upræcise i sine iagttagelser. Når de alligevel er nyttige, er det fordi Wadskiær imellem sine mange iagttagelser også bringer en del oplysninger, som viser sig at være vigtige, specielt om hans egen tids bogtrykkerforhold. Endelig har Per Hofman Hansen i bind II udbygget såvel Wadskiærs to afhandlinger som sin egen indledning med et fyldigt noteapparat, der igen demonstrerer den grundighed, hvormed Per Hofman Hansen er gået til værks.

Steen Stegeager Hansen

Hans Chr. Wolter: Adel og embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel 1588–1660. Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet. Den danske historiske forening. 1982. 128 s. Kr. 65.

Christian IVs tid og ikke mindst adelens forhold må efterhånden høre til det bedst udforskede i Danmarks historie, selvom mangt og meget endnu er uklart. Wolters bog er endnu en kvantificerende undersøgelse over korrelationen adel/embede. Mens tidligere forfattere i reglen har koncentreret sig om rekrutteringen til enkelte embeder eller om beskrivelsen af enkelte administrationsgrene, tager Wolter munden fuld ved at kaste sig ud i en beskrivelse af det samlede adelige embedsapparat i kongeriget incl. Norge. Faren ved denne type undersøgelser er, at selv om vigtige sammenhænge bliver præciseret, vil resultaterne let få karakter af selvfølgeligheder. Det er vel ikke vanvittigt epokegørende, at adelige med manglende eller blot en beskeden uddannelse især fandtes i de nedre lag af embedshierarkiet og det overrasker vel heller ikke så mange, at adelige med fædre eller svigerfædre centralt placeret i systemet havde særlig gode karrieremuligheder.

Bogens absolut vigtigste afsnit er kapitlet »Karriereveje« med sammenligningen af hofsinders og kancellisekretærs embedskarrierer. Det er vist Wolters opfattelse, at hans undersøgelse dokumenterer, at sekretærene ikke som hidtil antaget var selvskevne til den bedste karriere men stod tilbage for hofsinderne i denne henseende især i periodens første del. Dette er jo netop sagen. Med administrationens professionalisering blev kancellitjeneste en stadig mere central forudsætning for at nå til tops i hierarkiet, hvad enten talen er om rigsrådsposter eller hovedlensmandsstillinger. Af 48 udnævnte rigsråder i Christian IVs tid var 9 tidligere kancellisekretærer, men 5 af de sidstnævnte udnævntes efter 1636. I Frederik III's tid var præcis halvdelen af 16 udnævnte råder tidligere sekretærer. I 1650'erne var rigsrådet på det nærmeste en forsamling af tidligere kancellisekretærer plus nogle forhenværende landkommissærer samt røster fra fortiden som Tage Thott og Jørgen Brahe. Blandt hovedlensmændene er forholdet, at 1595–1605 faldt én ud af 60 udnævnelser på en tidligere sekretær, men 1656–60 var det 10 ud af 35. Tallene illustrerer sekretærgruppens udvikling til en administrativ elite, hvis indsigt fandt anvendelse på alle trin i administrationen. I denne sammenhæng vil jeg anholde forfatterens tydelige nedvurdering af de kirkelige prælaturer, som sekretærene navnlig i periodens begyndelse var ferme til at tilgaffe sig. Disse var nemlig økonomisk særdeles givtige og indtægterne heraf ofte mere stabile end mange for lensmandsposters vedkommende, hvor

især udgifterne kunne være ganske uforudsigelige. Det centrale er imidlertid, at kancellitjeneste og lensmandsposter tidligt i perioden tilhørte to forskellige karrieresystemer, der kun havde det adelige monopol til fælles. Væksten i administrationen i løbet af 1600-tallets første halvdel gjorde kancellitjeneste til et stadig bedre grundlag for at kunne bestride en lensmandspost eller for den sags skyld en rigsrådspost. Men herved forvandlede sekretærstillingerne til advancementsposter og vi ser netop slægter som Giedde, Juel, Juul, Krag, Vind m.fl. klatre til tops i det sociale hierarki bl.a. via kancelliet. Som det fremgår, finder jeg ikke Wolters konklusion tilstrækkelig nuanceret og den mangler nødvendig hensyntagen til de ændrede kompetencekrav indenfor det af adelen beherskede embedsapparat.

Bogen er oprindelig et speciale afleveret ved Københavns Universitet og nogle af specialets støberande sidder endnu tilbage. For megen plads bruges på de for specialer sædvanlige omstændelige men for andre oftest ligegyldige redegørelser for arbejdsproces og almindeligt bekendte hjælpemidler og begreber. I det foreliggende tilfælde tror jeg det havde været en fordel, hvis Wolter havde været mindre ambitiøs med hensyn til at ville beskrive hele det adelige embedsapparat og koncentrere sig om analysen af karrierevejene og ført denne til bunds. Det er den ikke her – så var prælaturernes beskaffenhed blevet nærmere undersøgt.

Når dette er sagt skal det på den anden side fremhæves, at der er tale om et dygtigt arbejde, der vidner om virkelig indsigt i perioden. Fremstillingen er klart disponeret og præges af et sikkert judgement. Forfatterens flittige brug af fremmedord skal jeg ikke kritisere; brugt med smag varierer og smidiggør de sproget. Jeg er dog ikke sikker på, at det angelsaksiske »dekade« i stedet for tiår er god smag.

Egentlige fejl har jeg ikke fundet mange af. Joachim Gersdorffs hovedbesiddelse hedder dog Tunbyholm (Ingelsted h.) og ikke Tunbygaard. Jørgen Seefeldt, der blev rigsråd 1644, var ikke den første i sin slægt, hvem denne hæder tilledes. Jacob Seefeldt blev som bekendt rigsråd 1581. Det er en gammel, men ganske ubevist og ikke videre sandsynlig påstand, at Hans van Paeschen har malet portrætterne af Gørvel Faddersdatter Sparre (afb. s. 87) og ægtemanden Lave Brahe i Lunde domkirke. Hvorfra har Wolter, at portrættet af Peter Reedtz (1531–1607) er malet af Remmert Petersen? Typen, der er kendt i flere eksemplarer, er skabt o. 1590 formentlig af hofmaleren Gerrit Cornelisz fra Haarlem (død 1601), og Kongsdalbilledet, som jeg vel at mærke kun kender fra fotografi, kunne se ud til at være en nogenlunde samtidig gentagelse eller kopi. Når Wolter blander Remmert ind i sagen, er det fordi en kopi af samme type i hel figur, som Frederik Reedtz lod udføre til Hørby kirke i 1620erne efter et af de ældre billeder, på grundlag af en usikker overlevering er tilskrevet

Remmert Petersen. Dette billede er nu på Frederiksborg.

Steffen Heiberg

Erik Nørr: Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier nr. 4 1981 ill. 559 s. kr. 122.

Birgit Løgstrup: Dommer og Administrator. Herredsfogden 1790–1868. Administrationshistoriske studier nr. 5. 1982 ill. 269 s. kr. 134,20.

I serien »administrationshistoriske studier« foreligger det 4. og 5. bind, der henholdsvis omhandler præstens og herredsfogdens funktioner i begyndelsen af 1800 tallet. En periode hvor bureaukratiseringen for alvor slog igennem i det danske samfund. Med landboreformerne indvarsledes opløsningen af det gamle landsbysamfund, og det er på baggrund heraf, at præstens og herredsfogdens alsidige opgaver skal ses.

Som den eneste uddannede embedsmand i lokalsamfundet fik præsten pålagt mange administrative pligter dels ved skoleloven af 1814 og dels ved fattigreglementet af 1803. Det centrale spørgsmål i Erik Nørns bog bliver dermed, »at bestemme sognepræstens rolle i teori og praksis i forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og i det hele taget at fastlægge præstens andel i lokalsamfundets administration«. (s. 15).

Til besvarelse af afhandlingens problemstilling er der udvalgt et lokalt område nemlig 25 sogne i Hornum og Fleskum herredet i Aalborg amt. Fra dette område fandtes et omfattende materiale i provste-, amts- og bispearkivet, samt fattig- og skolekommissionsprotokoller i sognekaldsarkiverne m.v. Dette materiale sammenholdes med lovgivnings- og lovgivningsforberedende arbejde samt sagsbehandlingsmateriale i Danske Kancelli. Endvidere er samtidens skrifter især om skoleforhold benyttet. Alt ialt bygger afhandlingen på et meget stort og alsidigt materiale, og bogen giver et betydeligt indblik ikke kun i de administrative regler og problemer, men også i befolkningens opfattelse af skolen og fattigfor sorgen på landet. Et centralt emne der kun i ringe grad tidligere har været belyst i den historiske forskning.

Bogen er opdelt i to store hovedafsnit: »Præsten og skolen 1814–41« og »Præsten og de fattige 1803–41«. Endelig følger et mindre afsnit, hvor der redegøres for andre af præstens funktioner i lokalforvaltningen. Hovedafsnittene er opbygget parallelle således, at der først bringes en kort redegørelse for gejstlighedens rolle indenfor de to områder i 1700 tallet. Derefter følger et afsnit om lovgivningens formelle strukturer i begyndelsen af 1800 tallet og endelig to og tre sagsbehandlende kapitler.

I 1814 fik de nyoprettede skolekommissioner et

meget betydeligt ansvar for, at skoleanordningen blev gennemført efter lovens bogstav. Skolekommissionens medlemmer bestod af præsten og nogle af sognets større lodsejere. Til kommissionens ansvar hørte opgaver som det pædagogiske tilsyn, forsømmelsesadministrationen, sekretærstilling, udarbejdelse af skoleplan, opførelse og vedligeholdelse af skolebygningen samt omsorgen for, at lærerlønningerne blev udbetalt retmæssigt. Efter loven var opgaverne delt mellem alle skolekommissionens medlemmer, men i praksis kan Erik Nørr påvise, at præsten måtte bære hovedansvaret ved arbejdet. Ikke mindst p.g.r.a. uvilje og manglende kundskaber hos de øvrige medlemmer. Ofte kunne skoleforstanderne ikke skrive, og deres forståelse, for det omkostningskrævende skolevæsen og for lærerens person, var i regelen meget ringe. Da der i begyndelsen af perioden kun var få uddannede lærere, måtte præsten ofte vejlede og undervise lærerne, hvilket igen kunne medføre en nedladende holdning og en socialbetonet konflikt mellem præst og degn. Heller ikke i befolkningen mener Erik Nørr, at der var støtte at hente for læreren, idet det hævdes, at bondesamfundets indstilling til skolen var, at den skulle koste så lidt som muligt, og at børnenes skolegang ikke måtte gå udover den maksimale udnyttelse af deres arbejdskraft. I afhandlingen gives der da også et rigt varieret indtryk af de undskyldninger, forældrene kunne finde på at give som årsager til, at børnene forsømte skolen (s. 124–25). Men hvor oplysende sådanne oplysninger end er, også sammenholdt med andre udsagn om befolkningens negative holdning overfor skolen, så indsniger der sig hos anmelderen en lille tvivl om, hvorvidt hele befolkningen op til 1841 nu også var så negativt stemt over for skolen, som det fremgår af afhandlingen. Er det ikke snarere kildematerialets art, at der fremstår et sådant billede? Afvigelser fra skoleanordningen giver sig – i et så effektivt skolesystem som der trods alt blev etableret – udslag i skrivelser. Derimod er det vanskeligt at belyse gennem brevmateriale og skolekommissionsprotokoller de tilfælde, hvor der var forståelse mellem skolen og befolkningen. Vilkaerene for en funktionsdygtig skole har næppe været de samme før og efter 1830. Før 1830 var landet i økonomisk krise, hvorefter de økonomiske konjunkturer viste sig fra deres positive side. I 1830'erne begyndte lærerne at udgive tidsskrifter, samtidig med, at der blev oparbejdet en større og større selvbevidsthed i lærerstanden; petitioner fra lærere og fra store befolkningsgrupper blev indsendt til Stænderforsamlingerne. Satte dette mon ikke sit præg på holdningen til skolen? Dette spørgsmål ville skoleprotokollernes forsømmelsesopgørelser kunne give svar på.

Trods alle konflikter og vanskeligheder med at indarbejde det nye skolesystem fastslår Erik Nørr, at skolevæsenet kom til at fungere især på grund af præsternes store omhu for skolens arbejde og p.g.r.a. deres loyalitet over for lovgivningsmagten.

Var præsternes opgaver over for skolevæsenet store, så forekommer deres alsidige opgaver ved bestridelsen af fattigvæsenet omend endnu større. Som ved arbejdet i skolekommissionen, så blev det også præsten, der fik det største arbejde i fattigkommissionen.

Præsten skulle hvert år udarbejde en forsørgelsesplan, påligne beløbet, føre regnskabet og ofte sørge for inddrivelsen af bidragene. Dertil kommer, at han måtte tage sig af de fattige, der måtte have hjælp forud for ordinære møder, ligesom præsten måtte sørge for sygehjælp.

Andre af præstens opgaver var af mere politimæssig karakter. Her tænkes på personregistrering, såsom anmeldelse af løsgængere og påtegning af skudsmål for tjenestefolkene. Ved dødsfald kunne præsten endvidere blive nødsaget til at fungere som auktionarius over de fattiges ejendele. Endelig forestod præsterne udlicitationer af de fattige, hvor både den fattige, eventuelle bydere og andre nysgerrige var tilstede. For den fattige må en sådan situation have været umenneskelig. I al offentlighed måtte han høre på, at hans skæbne blev afgjort uden selv at have nogen som helst indflydelse. Som påpeget af forfatteren, (s. 290) så minder sådanne udlicitationer mere om afklaring af et stykke byggearbejde end om en hjælpeforanstaltning til et menneske under nød. Lignende inhumane forekomster er bogen imidlertid fuld af. Holdningen til de fattige var i overvejende grad, at de endelig ikke skulle kunne opnå for god hjælp. Tværtimod skulle fattigforsorgen helst virke til skræk og advarsel for andre. Nøden mentes især at skyldes umoral og dovenskab. At hjælpe en pige, der var blevet med barn, kunne f.eks. nærmest blive opfattet som at præmiere lasten. Men pengene var knappe. For skrap ligning på beboerne kunne give bagslag. Var præsten for omsorgsfuld overfor de fattige kunne beboerne afknappe præstens offer og accidenser! Forfatterens gennemgang af fattigforsorgen viser præstens mange og alsidige opgaver ved fattigadministrationen, og der fremstår et rystende billede af en udstødt befolkningsgruppe, der i bedste fald blev holdt på et eksistensminimum og uden rettigheder. Men spørgsmålet rejser sig, hvem var de fattige? Det var naturligvis forældrelose børn, enlige mødre og sindslidende, men var det også de nye selvejerbønder, der gik fallit under landbrugskrisen? Og hvor mange fattige var der overhovedet registreret i perioden?

Er man blevet overbevist om præsternes alsidige arbejde i de to hovedafsnit, så lykkes det Erik Nørr på de sidste 50 sider at udbygge indtrykket yderligere. På grund af politikvæsenets ringe udvikling og sognefogdernes ineffektivitet kom præsterne ofte til at fungere som nødembedsmænd. Heller ikke lægevæsenet var funktionsdygtigt i datiden, hvorfor præsterne måtte stille diagnoser, og i det hele taget fungere som »reservelæger«. Da hele befolkningen efter 1800 skulle vaccineres mod kopper, udførte præsterne således også dette omfattende arbejde.

Udover disse opgaver fungerede præsterne bl.a. som informationspredere ved oplæsninger af forordninger fra prædikestolen samt ved oprettelsen af bogsamlinger.

Præsternes store arbejde i lokalforvaltningen tillægger Erik Nørr en vigtig forudsætning for, at der i løbet af de første 40 år af 1800 tallet blev skabt tradition for lokalt selvstyre. En tradition og et grundlag der i årene efter 1841 viste sig bæredygtigt.

Der er med denne bog belyst og berørt mange centrale emner, og præstens alsidige stilling som administrator har fået en fuld berettiget, letlæst og veldisponeret undersøgelse. At bogen også peger på nye undersøgelser er kun en fordel. Foruden de i det ovenstående rejste spørgsmål tænkes der på områder som de rationalistiske præsters indflydelse på den landbrugsfaglige udvikling. Samt en højere grad af sammenkædning mellem den befolkningsmæssige, økonomiske og kulturelle udvikling end denne bogs rammer har kunnet rumme.

Ved siden af sognepræsten blev herredsfogeden den embedsmand borgerne fik den største berøring med. Birgit Løgstrups undersøgelse er baseret på lovstof, betænkninger og indberetninger til centraladministrationen, et materiale der hovedsagelig er egnet til at belyse herredsfogedembedet, som lovgivningsmagten ønskede det skulle være. Dog giver forfatteren også gennem en analyse af indberetninger, tilsynsrapporter og Stændertidende m.v., et indtryk af hvorledes systemet fungerede i praksis. Birgit Løgstrup har derimod ikke fundet tidsmæssige muligheder for at supplere resultaterne fra det generelle stof med en undersøgelse af et eller flere herredsarkiver. Der høres således *meget lidt* om brugerne af herredsadministrationen. Men da bogen kortlægger problemerne omkring herredsfogden, giver den derigennem et godt udgangspunkt for videre studier omkring de mange arbejdsmæssige, sociale og retsmæssige problemer, som de brede befolkningslag blev konfronteret med i første halvdel af 1800 tallet.

Bogen er opdelt i syv kapitler, et konkluderende afsnit, bilag over herreder og amter, samt sag-, navne- og stedregister.

I kapitel I belyses herredet som administrativ enhed, i de to følgende kapitler, undersøges herredsfogdens uddannelses-, ansættelses-, løn- og pensionsforhold. I kapitlerne 4-6 belyses herredsfogdens mange opgaver, og endelig gives der i kapitel 7 et indblik i retstilstanden og i datidens debatter omkring retsreformer.

I periodens løb konstaterer forfatteren en professionalisering af herredsfogdernes uddannelse, fra de såkaldte »danske jurister«, der havde startet deres karriere som skriverdreng, til en udstrakt anvendelse af universitetsuddannede jurister. Mon ikke afstanden til befolkningen blev forstærket? Selve herredsfogdens embedsstruktur forekommer anmelderen interessant på den måde, at den ganske synes at afspejle gårdhusholdets struktur. Til

moderne embedsmænd hører kontorhold og pensionsordninger. Kunne en herredsfoged i datiden derimod ikke selv klare arbejdsopgaverne, måtte han selv antage medhjælpere, som vederlag fik de kost og logi og en mindre pengeydelse. Altså lignende vilkår som karlene på gårdene havde. Ligeså synes pensionsordningen at have en betydelig lighed med generationsskiftet på gårdene. I praksis ordnedes herredsfogdens pension sådan, at efterfølgeren i embedet blev pålagt en årlig afgift til forgængerens og i tilfælde af hans død, skulle der ydes bidrag til enken. Hvilket svarer til de vilkår der afspejles i aftægtskontrakterne mellem den ældre og den unge generation på gårdene. Også herredsfogedernes løn viser tydeligt deres placering i et landbosamfund under udvikling fra naturlig- til pengeøkonomi. I 1600 tallet fik herredsfogden overladt en afgiftsfri gård på 8-10 td. hartkorn, i 1800 tallet måtte han give askald på gården, til fordel for »dommerkorn«, og andre naturalydelser af befolkningen. Et var imidlertid de beregnelige ydelser i forhold til ejendommens hartkorn, noget andet var sportelindtægter, der udgjorde langt de største af herredsfogdernes indtægter. Menigmand måtte kort sagt betale for enhver kontakt med statens embedsmænd. Forfatteren kan oplyse, at sportelindtægterne i årene 1823-32 udgjorde mellem 1204-2038 Rdl. i de enkelte herreder. Indtægter der viser, at herredsfogderne i økonomisk henseende må have været langt bedre stillet end flertallet af »undersåtterne«.

Foruden de traditionelle funktioner som dommer, foged, auktionsforvalter og politimester var herredsfogden pålagt hvervenerne som skifteforvalter, overformyndig for umyndiges midler, lægsforstander og tilsynsførende med vejevæsenet. Fra omkring 1850 blev herredsfogden dog afløst og sikret fastere vilkår. Han fik således sikret statspension, og alle nyansatte fik fast løn både til sig selv og til kontorpersonalet. Og endelig blev den folkelige deltagelse i lokalstyret udvidet med kommunallovne.

Gennem hele perioden blussede debatten op omkring adskillelsen af den dømmende og den udøvende myndighed. Trods mange lovgivningsforsøg kom den endelige adskillelse først med retsplejeloven af 1916.

Som helhed er bogen klar og læsevenlig. Herredsfogdens placering i de forskellige sagsområder anskueliggøres i en række skematiske opstillinger. Ligesom antallet af sager i en 5-6 herreder belyses i tabelform for årene 1858-62 på grundlag af indberetninger til centraladministrationen. Dette kunne dog mere fyldestgørende havde været vist ud fra landsoversigter i »Statistisk Tabelværk. Den civile Retspleje 1863-67«. Et værk der iøvrigt også for en senere periode kunne give et indtryk af, hvor tyngdepunkterne lå i de forskellige retskonflikter.

Bogen er forsynet med en række velvalgte illustrationer, og de varierede opgaver som herredsfogden bestred er tydeliggjort, hans samspil med

befolkningen venter på undersøgelser. Det store sagsmateriale i herredsarkiverne fortjener en langt større interesse end hidtil.

Bøgerne har bud til alle der interesserer sig for landbosamfundet, og de er nyttige værker også for fremtidige studier af socialhistorisk tilsnit.

Bodil K. Hansen

Erna Lorenzen: Arvegodts. Bondemiljø før industrialiseringen. Poul Kristensens forlag / Skals håndarbejds-skole 1982, ill. 104. s. kr. 156.

Gennem årene har der været udgivet adskillige bøger om folkedragter, bondemøbler, almuesyninger og -vævninger. Denne bog har en velgørende ny indfaldsvinkel til emnet, det er ikke de tekniske detaljer, der dominerer, men belysningen af genstandene i tid og rum og i tilknytning til de *mennesker* der ejede dem.

En enestående samling af arvegodts er grundlaget for Erna Lorenzens bog. Arvegodset udgør opimod 400 genstande – af tekstiler, boligudstyr, møbler, kobber, sølv, bøger, mønter og meget andet – fra samme slægt – ja fra samme gård fra slutningen af 1700 årene og op gennem 1800 tallet.

Pietetsfuldt har tingene været opbevaret, noget blev afleveret til Køge Museum omkring århundredskiftet, det meste er stadig samlet hos én af efterkommerne. Denne familie har stillet hele materialet til rådighed for Erna Lorenzen.

Den pågældende slægt stammer fra Vangede-gård i Jersie på Hedeboegnen. Gården blev solgt til selveje i 1802, den var på 60 tdr. l., og på grund af sin centrale beliggenhed har gårdens ejere haft gode afsætningsmuligheder i Køge, København og Roskilde. Sønner eller døtre af den oprindelige slægt overtog gården i henholdsvis 1821, 1855 og omkring år 1900. I bogen belyses disse skiftende familier, og der bringes en slægtstavle. Sådanne oplysninger har masser af slægtsforskere leveret, men her lærer vi menneskene at kende ud fra de ting, de anskaffede sig, hvilket tøj de gik i samt ud fra nogle af de brugsgenstande, de benyttede. Og med Erna Lorenzens medrivende skildring, får læseren indsigt i nogle af de ambitioner og næsten rituelle livsformer, disse skiftende generationer har haft. Personerne, boligtekstilerne, klæderne og de personlige ejendele kommer på denne måde til at gå op i en højere enhed.

Med hensyn til de bevarede tekstiler, vil der kunne findes lignende på mange sjællandske museer, men disse genstande er ofte blevet samlet ind uden, at det for senere tider har været muligt at placere tingene i deres rette miljø. I »arvegodts« er det derimod muligt at følge, hvornår moden skiftede, og hvornår de kvindelige medlemmer påbegyndte en ny syningsart. Der gengives også fotografier af hverdagsklædninger som skrubforklæde

og kyser samt af brugstekstiler som kornsække og hestedækkener. Noget der kun sjældent findes i museerne, men som giver indsigt i datidens hverdagsforhold. En fortegnelse muliggør et indblik i, hvor stort en gårdmandsdatters udstyr kunne være, dynerne udgjorde en betydelig del, de hørte til de dyre ting, værdien kunne ligge i nærheden af, hvad en ko kostede (s. 73).

Denne slægt har utvivlsomt været ret velstående, der er f.eks. nogle meget fine broderede pudevær og agehynder. De sidste taler deres tydelige sprog om, at der blev lagt umådelig vægt på at vise sig standsmæssigt. Som et kuriosum skal nævnes, at der blandt ejendelene findes sølvmønter fra Christian d. IV's tid og op til Frederik d. VI's, men også en rigsbankseddel fra det skæbnsvangre år 1813. At der også findes almanakker i en ubrudt række fra 1777–1854, viser slægtens ønske om at følge med tiden. Alle disse ting fortæller om nogle af datidens idealer. Forfatteren giver gode oplysninger om, hvordan andre kan bevare og vedligeholde slægtens klenodier samt om, hvordan man kan få tingene til at give oplysninger fra sig ved at sammenholde genstandene med skriftlige kilder. Bogen bør kendes af alle der sætter pris på sådanne arvestykker, eller af folk der samler på »antikviter«. At den også har bud til museer, slægts- og lokalhistorikere er helt klart. Det er tillige en usædvanlig smuk bog, ikke alene er fotografierne overordentlig fine, men det er også – som altid – en fryd for øjet at læse en bog fra Poul Kristensens forlag.

Bodil K. Hansen

Jens Sigsgaard og Ib Varnild (red.): Det legede vi med. . . Gammelt legetøj i Danmark. Nyt Nordisk Forlag, 1982. 337 s. ill., kr. 358.

Ifølge forlaget henvender bogen sig til mennesker, som er interesserede i legetøj, enten fordi de er samlere, eller fordi de finder noget særligt fortryllende ved gammelt legetøj. Endelig påpeges legetøjets kulturhistoriske værdi, idet det fortæller om børns forhold og om datidens bevidste eller ubevidste opdragelse gennem legetøj.

Bogen er redigeret af tidligere forstander for Frøbelseminariet, Jens Sigsgaard og museumsinspektør ved Nationalmuseet, Ib Varnild. Man har således søgt at kombinere det pædagogisk-psykologiske aspekt med det kulturhistoriske. Jens Sigsgaard har gennem sit virke som seminarieforsøger og sin deltagelse i den offentlige debat haft megen indflydelse på holdninger til leg og legetøj, og Ib Varnild, der i mange år har været knyttet til Nationalmuseet, har beskæftiget sig indgående med museets righoldige samlinger af legetøj og spil.

Bogen har således været i de bedste hænder, og når den alligevel ikke helt lever op til de forvent-

ninger, man således kunne stille, hænger det formentlig sammen med to ting:

For det første har forlaget nok ønsket at imødekomme behovet hos samlere og antikvitetinteresserede ved en meget nøje gennemgang af de enkelte genstandsgrupper. Hermed har man til en vis grad sat sig mellem to stole, idet en identifikation af genstandene havde krævet flere fotografier, mens til gengæld den almindeligt kulturhistorisk interesserede læser vil køre træt i detaljerne. Dette gælder ikke mindst kapitlet dukker og dukketilbehør, som fylder næsten 100 sider.

For det andet har der herhjemme endnu kun været tilløb til en egentlig etnologisk eller socialhistorisk forskning omkring legens kulturelle og samfundsmæssige funktion, og mangelen på en sådan forskning betyder nødvendigvis, at man savner den baggrundsviden, som i givet fald kunne give bogens mange gode oplysninger et videre perspektiv.

Bogen bliver derfor først og fremmest en fremlæggelse af et stort og righoldigt materiale, som her er samlet for første gang, rigt illustreret og smukt tilrettelagt.

I bogens første kapitel fortæller overinspektør Holger Rasmussen om primitivt legetøj og traditionel leg på grundlag af erindringsstof indsendt til Nationalmuseet af ældre meddelere, hovedsageligt opvokset på landet. Oplysningerne er indsamlet som et supplement til museets legetøjssamling, der mest består af legetøj fra de bedrestillede lag i byerne.

I kapitlet om dukker af læreren og samleren Birgit Fischer, gives en gennemgang af dukketyper og dukketilbehør gennem tiderne. Kapitlet rummer et væld af detaljer, men også en nyttig oversigt til gavn for museumsfolk og samlere. I kapitlerne »Den nære verden i lille størrelse« og »Opstillingslegetøj i serier eller sæt« gennemgår phil.cand. Bengt Jacobsen drengenes legetøj i noget kortere form. Ib Varnild har skrevet om mekanisk legetøj samt spil og billeder for børn. De nævnte kapitler giver en samlet oversigt over genstandsgrupper, som hidtil kun er beskrevet i spredte artikler.

Som en lise for bogens kulturhistorisk-pædagogisk orienterede læsere kommer sidst i bogen et kortfattet, men spændende og perspektivrigt kapitel om pædagogisk legetøj, skrevet af etnologerne Grete Rung og Inger Tolstrup. Det er det eneste kapitel, udover Jens Siggaards indledning, hvor bogen for alvor kommer ind på legens samfundsmæssige og kulturelle aspekter.

Vi har således med denne bog fået et praktisk arbejdsredskab, hvor mange oplysninger er samlet. Forhåbentlig vil etnologer og andre kulturhistorikere tage emnet leg op, så bogen om legens rekvisitter ikke kommer til at stå alene. Legen, som er barnets middel til at bearbejde indtryk og tilegne sig omgivelsernes adfærd og værdinormer, berører selve kernen i vores kultur og dens beståen: Skal fremtidens børn passivt kigge TV og spille elektro-

niske spil, eller skal de gennem legen udvikles til selvstændigt tænkende og skabende mennesker?

Nina Fabricius

Dansk Mejeribrug 1882-2000. Redigeret af Claus Bjørn. Med bidrag af Claus Bjørn, Jørgen D. Rasmussen, Jacob A. Buksti, Erik Juul Jørgensen og Jesper Strandskov. Udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation 1982. 564 s., ill., kr. 434,32.

I anledningen af 100 året for oprettelsen af Danmarks første andelsmejeri i Hjedding har De danske Mejeriers Fællesorganisation udsendt en stor, tyk bog på 564 sider i stort format med mange illustrationer, tabeller og plancher, som belyser dansk mejeribrugs udvikling gennem de 100 år. Til bogen er knyttet en prognoseoversigt for udviklingen frem til år 2000.

Anlæggelsen af landets første andelsmejeri er i høj grad en begivenhed, der er værd at fejre. Som bekendt har det danske andelslandbrug og herunder mejeribrug længe været af helt central betydning i dansk økonomi og desuden berømt langt ud over landets grænser for dets produktionsfærd og dets specielle ejerforhold og organisationsformer.

Den foreliggende fremstilling af mejeribrugets udvikling består af 4 i virkeligheden selvstændige afhandlinger. Redaktøren har søgt at koordinere afhandlingerne gennem opstilling af visse fælles rammer for kapitlernes rækkefølge og indhold. Koordineringen er lykkedes nogenlunde pænt i betragtning af, at det er fire selvstændige afhandlinger og i betragtning af, den lange periode, de dækker. De to første historiske afsnit frem til 1955 ligner hinanden mest i angrebsmåde og brug af stof. De to historikere Claus Bjørn og Jørgen D. Rasmussen har med deres afsnit sigtet mod en bred skildring, der også inddrager den konkrete historie og den mere kulturhistorisk prægede side af mejerivæsenets historie. Politologen Jacob Buksti, der behandler perioden fra 1955 til i dag har derimod meget målrettet taget branchen, dens økonomi og struktur samt organisationsudviklingen og landbrugspolitikken som udgangspunkt for sin skildring.

Det sidste afsnit, der har prognosens karakter, har naturligt nok måttet have sin helt særlige form.

Forfatterne skriver i indledningen, at man har opfattet udviklingen som et resultat af samspillet mellem indre og ydre på internationale forudsætninger baserede faktorer, at man har set mejeribrug som en del af en større sammenhæng (landbruget), og at man har ønsket at udarbejde en alment tilgængelig skildring hvilende på primær forskning i emnet.

Man kan fuldtud tilslutte sig den opstillede mål-sætning, som forfatterne dog kun delvis har fået realiseret. Man får således ikke en systematisk

fremstilling af samspillet mellem indre og ydre forudsætninger perioden igennem, og de to historikeres ønske om at give en bredt anlagt fremstilling har kun i nogen udstrækning kunnet forenes med primærforskning.

Det forekommer mig, at de to historikeres brede tilgangsvinkel har bevirket, at de ikke har fået deres fremstillinger bevidst problematiserede. De har overvejende taget udgangspunkt i den allerede eksisterende ret righoldige landbrugslitteratur og gængse fremstillinger og ladet disse bestemme struktur og indhold i hovedkapitlerne. Inden for denne ramme er udvalgt af litteratur dog godt og dækkende, og der er udvalgt med sikkert blik for, hvad der er væsentlige sider af forløbet, således som det hidtil er udforsket. Der gives også habile, veldisponerede og velskrevne fremstillinger på dette grundlag.

Sådan kan branchehistorie naturligvis skrives, men fremstillingen bliver på denne måde overvejende en bred opsamling og strukturering af eksisterende viden vedrørende den pågældende branche og ikke det, som de fleste formentlig vil søge i et værk af denne art, nemlig ny viden inden for et mere specialiseret område. Efter min opfattelse burde man hellere have taget et snævrere udgangspunkt i mejeribrugets selv og have foretaget en selvstændig problematisering herudfra med anvendelse af primært internt materiale fra branchen på lignende måde, som det sker i værkets senere del. Her er der arbejdet med såvel statistik som internt arkivmateriale på en måde, der fortræffeligt svarer til branchestudiets behov.

Af pladmæssige grunde vil omtalen i det følgende blive forholdsvis kort af de dele af værket, som bygger på i forvejen trykt litteratur for til gengæld at samle opmærksomheden om de dele af værket, som rummer egentlig ny forskning.

Redaktøren Claus Bjørn har selv udarbejdet afsnittet om mejeribrugets frem til 1914. Afsnittet er centralt, fordi det jo var i denne periode, at de ændringer fandt sted, som i store træk skulle komme til at bestemme udviklingens former og retning i de næste henvend 100 år.

Claus Bjørn omtaler de centrale aspekter i udviklingen: Mejeribedrifternes opståen, deres antal, finansiering, produktionen, dens art og teknologi, det engelske markeds efterspørgsel, markedets organisering, mejeribrugets betydning i udenrigshandelen, udenrigshandelens organisering og udviklingen af landbrugets organisationer m.v. Der er, hvad man på grundlag af den foreliggende litteratur med rimelighed kan forvente, og der er om mejeribrugets suppleret fra landbrugets og mejeribrugets faglige tidsskrifter, statistika, trykte beretninger og kildesamlinger m.v.

Ind i denne i forvejen ret velkendte udvikling har Claus Bjørn lagt en undersøgelse, som ikke blot er primærforskning, men i egentligste forstand grundforskning, nemlig en spændende og central undersøgelse af andelsmejeribevægelsens gennem-

brud 1882–1890. I årene mellem 1882 og 1890 tog danske bønder produktion og salg af mejeriprodukter i egen hånd. Dette ret enestående danske fænomen var brudt igennem i 1890, hvor det skønnes, at ca. 30 pct. af samtlige danske mejerier var andelsmejerier.

Claus Bjørn præsenterer i disse kapitler resultater af omfattende undersøgelser i vedtægter og forhandlingsprotokoller fra en lang række andelsmejerier, og kan herved fremlægge et nyt stof, der ret nøje beretter for os om omstændighederne omkring disses oprettelse og bevægelsens ekspansion.

Undersøgelserne fjerner ganske de illusioner, man måtte have om eksistensen af ideologiske bevæggrunde bag oprettelsen af andelsmejerierne. Valget af ejerformer og udformningen af vedtægterne, herunder om der skulle stemmes »efter hoveder eller efter høveder« osv havde ikke for samtiden det ideologiske indhold, som det siden fik i nogle kredse, således i forbindelse med kampen om oprettelse af andelsslagterier fra 1890'erne. I mejeriernes etableringsperiode flød oprettelse af aktiemejerier, interessentmejerier, andelsmejerier og fællesmejerier i enkeltmandseje mere eller mindre sammen som et fedt for initiativtagerne i landbruget. Det afgørende synes at have været, hvilke mejerier der i starten havde de bedste resultater. Valget af andelsmejeriformen og af de særlige demokratiske afstemningsregler skete tilsyneladende i vid udstrækning ved kopiering af vedtægter fra sted til sted efterhånden som bevægelsen rullede hen over landet. Claus Bjørns undersøgelser af bevægelsens spredning er et fint eksempel på, hvorledes historieforskningen ved minutøst at udrede omstændighederne omkring fænomeneres opståen og udvikling kan nå ganske langt i retning af at bringe forklaringer frem, hvis gyldighed forekommer temmelig uigendrivelige.

Claus Bjørns undersøgelser er begrænset til 1880'erne og rummer ikke nogen total udnyttelse af det store stof, som andelsmejeriernes vedtægter og forhandlingsprotokoller udgør selv inden for denne begrænsede periode. Men han har stukket sonden ned i den strategisk set vigtigste periode for udforskningen af, hvad det var, der skete. Hans undersøgelser viser ikke uventet, at gårdejerne var helt dominerende – 85–90 pct. af de nyoprettede andelsmejeriers første formænd var gårdejere og formentlig samtidig initiativtagerne, og delundersøgelser af bestyrelsernes sammensætning giver samme resultat. Uventet er det, at lærere en tid har spillet en vis rolle som initiativtagere. Det påvises endvidere, at de mindre landbrugere efterhånden kom mere med både som formænd og bestyrelsesmedlemmer. Der må kunne komme meget mere ud af yderligere og mere specificerede undersøgelser med inddragelse af flere variable. Der bør herunder kunne ske afklaring af det gamle spørgsmål om folkehøjskolernes mulige betydning for andelsbevægelsens opståen.

Man må ønske, at Claus Bjørn vil videreføre de

undersøgelser, han her har påbegyndt. Han strejfer en række spændende problemstillinger, som han dog i denne sammenhæng stort set lader ligge. De sammenfattende bemærkninger om andelsmejeriernes gennembrud, som kort præsenteres s. 119 f kan ikke betragtes som mere end foreløbige, meget brede og forholdsvis generelle forudsætninger, der ikke er bragt ind i en tættere sammenhæng med det stof, han her studerer. Ingen kan være uenig i, at bondereformerne er forudsætninger for bondestandens hele emanciperung, som vi kan iagttage den i løbet af det 19. århundrede på mange felter, og at også højskolerne må formodes at høre med i denne almene baggrund. Men det er jo ikke tilstrækkelige betingelser. Det er derimod et åbenlyst fejlskud, når forfatteren s. 119 skriver: »Det vil stå som en af de mest bemærkelsesværdige begivenheder i nyere dansk historie, at der *uden nogen form for central ledelse eller egentlig styring* [min udhævning] på så få år lykkedes at omskabe en betydningsfuld del af landbrugets produktionsvirksomhed«. Hvor kan han (og de andre forfattere) have det synspunkt fra, at der må en central styring til for at noget betydningsfuldt nyt kan skabes og vinde udbredelse? Det er en forestilling, som man møder hele bogen igennem. Vi er så vant til regulering og statslig og anden styring, at det nu umiddelbart undrer os, at nye former og betydelig vækst overhovedet kan opstå uden central styring. Ved nærmere eftertanke ved vi jo imidlertid, at tiden fra 1880 til 1914 var de meget store forandrings tid og samtidig en af de største vækstperioder i Danmarks historie – og det uden nogen form for statslig styring, eller i hvert fald med staten i en meget passiv rolle. Nej, forandring og vækst forudsætter ikke styring. Centralisering og styring er derimod de monopoliserede markeders sikre kendetegn, således som også denne bog viser.

I stedet for at undres over, at andelsmejerierne opstod uden styring, bør man måske snarere spørge om, hvad det var for forhold i produktionen – dvs. nær ved initiativtagerne – der pressede rejsning af de mange små mejerier frem landet over med en fart, der var hurtigere end nogen planlæggende central myndighed formentlig kunne reagere. Sammenfaldet med de økonomiske forhold og prisrelationerne er velkendt. De tekniske forhold og transportforholdene, som de da var, har vel endvidere bevirket, at mejerierne måtte være små og kun kunne betjene et forholdsvis lille område, hvor mejeriet til gengæld kunne tendere mod at få en monopollignende stilling. Manglede der et tilstrækkeligt antal igangsættere i landdistrikterne på dette beskedne niveau, således at landbrugets behov for oprettelse af mejerier ikke kunne tilfredsstilles hurtigt nok? Medførte krisen, at bønderne selv måtte tage initiativet, for at omstillingen kunne ske tilstrækkelig hurtigt? Og bevirkede dette, at andelsformen af simple finansieringsgrunde herved blev den mest naturlige ejerform – eller trivedes den, fordi den rummede den bedste kontrol af såvel

mejerierne som leverandørerne? Disse og mange andre spørgsmål må man håbe, at Claus Bjørn vil besvare i en større videnskabelig afhandling om vor succesrige andelsbevægelses opståen. Emnet fortjener de anstrengelser, som arbejdet vil forudsætte.

Forfatteren har ikke alle vegne kunnet finde dækkende litteratur for de aspekter, han har ønsket at inddrage. I sådanne tilfælde bringes mere spredte undersøgelser fra litteraturen, eller han fremlægger lokalt begrænsede undersøgelser, bl.a. typer og eksempler fra det store stof i hans besiddelse. Fremstillingen bliver herved adskillige steder i høj grad levende og konkret. Det er åbenlyst, at Claus Bjørn har ønsket, at hans fremstilling skulle være en fortælling om mejeribrugets udvikling i Danmark og ikke først og fremmest en række analyser og kommentarer til tabeller. Til dette formål har han brugt historikerens kendskab til kilder og data og hans evne til at kunne rekonstruere den svundne virkelighed for os, således som det bl.a. sker i afsnittet om mejeriet i lokalsamfundet.

Jørgen D. Rasmussens afsnit Dansk Mejeribrug 1914–1955 er opbygget således, at det kan være en naturlig fortsættelse af Claus Bjørns. Der er et generelt afsnit om landbrugets og mejeribrugets økonomi set i sammenhæng med de almindelige konjunkturer. Der er afsnit om mejeribrugets særlige udvikling og om organisationssystemets videre udvikling frem til 1950erne. Der er endvidere to afsnit om henholdsvis mejeriet i lokalsamfundet og et om mejeribefolkningen, dvs. om mejeripersonalet, dets sammensætning, organisering og overenskomstforhold m.v. Der afsluttes som i de øvrige afsnit med en status i fremstillingens slutår.

Dette afsnit bygger i vid udstrækning på trykt litteratur og gængse fremstillinger. Man kan i det generelle afsnit stedvis føle, at dette mere er en fremstilling af den kendte økonomiske politik og krisepolitikken i perioden end en egentlig fremstilling af mejeribrugets historie. Det specifikke afsnit om mejeribrugets produktion og afsætning er overvejende koncentreret om et enkelt af periodens hovedproblemer, det påståede behov for koncentration af produktionen på færre og større enheder – en udvikling, som først gik i gang for alvor i slutningen af 1950erne, bl.a. ved hjælp af Marshall lån. Med størst interesse læser man de dele af fremstillingen, der belyser mejeribrugets – og landbrugets – gradvise involvering i reguleringspolitikken på landbrugsområdet.

Jørgen D. Rasmussen kan siges at have fået en mere utaknemmelig opgave end Claus Bjørn. Ses tingene fra en snævrere produktionsmæssig og afsætningsmæssig synsvinkel, må man konstatere, at alle de store kvalitative ændringer var sket allerede før 1914. Udviklingen var stort set en forlængelse af det allerede etablerede med hensyn til ejerforhold, struktur, teknik, vareudbud, produktion og afsætning. Den foregik inden for allerede skabte rammer og var præget af stagnationen under kri-

seforholdene. Det nye i udviklingen skete på andre områder.

Dette forhold fremgår dog ikke explicit af J.D.R.'s fremstilling, som efter min mening i overvejende grad er styret af emner og synspunkter, som hans materiale og bagudrettede perspektiv påfører ham. Der er meget godt i J.D.R.'s fremstilling, men jeg tror, at en større undren over forskellige træk i udviklingen kunne have ført til frugtbare spørgsmål og undersøgelser inden for det snævrere område, som det her er opgaven at udforske. J.D.R. undrer sig for lidt over, at det så højt priste danske andelsmejeribrug med den glørværdige fortid ikke synes at have reageret på krisen med forsøg på strukturrationalisering. Tværtimod måtte det da og senere ifølge J.D.R. skubbes igang af statsmagten eller af Fællesorganisationen. Han synes ikke i tvivl om, at en overgang til mejeridrift i større enheder skulle være sket i 1930'erne, men han undersøger ikke mere systematisk baggrunden for denne stivnen, og han stiller slet ikke det spørgsmål, om den statslige tilskuds politik på en eller anden måde kan have bidraget til den relative fastfrysning af erhvervsstrukturen. I det hele taget synes jeg, at mere indgående undersøgelser af den statslige politiks samspil med erhvervet burde være taget op. Det virkelig nye og afgørende i denne periode var jo, at landbruget – det store frihandels-erhverv – fik smag for at tænke i reguleringsbaner (måske i stedet for at tænke i fornyelser og omstilling?). Dette skete såvel alment som specifikt inden for mejeribrugene. Udviklingen pressedes for en stor del frem af statsmagten, med socialdemokratiets støtte, mens de borgerlige partier – især Venstre – for en del søgte at stritte imod (se f. ex. s. 237 ff) – et forhold, som undrer J.D.R., og som han derfor nok skulle have set nærmere på.

Med 1930'ernes statslige og interstatslige reguleringspolitik lagdes udenrigshandelens organisering i Landbrugsministeriets eksportudvalg. Landbrugsorganisationerne befandt sig så godt herved, at de, da liberaliseringen kom fra 1950, straks genoplyvede udvalgene i eget regi med henblik på fælles organisering af afsætning og på etablering af centrale prisforhandlinger. På mejeribrugets område skete det gennem landbrugets smør-eksportudvalg og osteeksportudvalget m.m.

Der var allerede i 1930'erne klare eksempler på, hvor det bar hen og på, at mejeribrugene hen ad vejen kunne vænnes til frivilligt at gå ind for centralisering og monopolisering af pris- og afsætningsforhold. Mejeribrugene var således dybt involveret i centraliseringen og monopoliseringen af mælkesalget i København, da initiativet i 1940 blev overtaget af politikerne og gennemført efter en anden model. Det var åbenlyst, at staten tilbagevendende virkede for monopolisering, bl.a. gennem forsøg på støtte til rationalisering og centralisering.

J.D.R. studser ikke over, at andelselskaberne, der var skabt som modstykker til monopoler og til

fremme af konkurrence, selv begynder at ville regulere markeder og priser, og han problematiserer ikke statens rolle og ansvar for en udvikling, som på ingen måde er ukontroversiel, og som dannede basis for, at staten blev påtvunget 1960'ernes landbrugsstøtteordninger af landbrugsorganisationerne.

Det havde været rart, om vi i dette afsnit mere systematisk havde fået forspillet til den udvikling, som Buksti senere beskriver.

I forhold til hovedafsnittene er J.D.R.'s to sidste afsnit om mejeriet i lokalsamfundet og om mejeribefolkningen mere selvstændige. Afsnittet om mejeriet i lokalsamfundet er et forfriskende og levende indslag, der gør mejeriet og dets sociale funktioner virkelige for os. I det sidste afsnit føres nogle af de tidligere undersøgelser af bestyrelserne frem i tid, og det fremgår, at gårdmændene vedblev at sidde talstærkt på mejeriernes ledelse. Der er god besked om mejeribestyrere og mejerister, deres sociale stilling, baggrund og uddannelse m.v. samt om overenskomstudviklingen. Landbrugets stærke og længe vedvarende evne til at modstå fagbevægelsen er her et iøjnefaldende træk.

Jacob A. Buksti orienterer på henvend 150 sider i en god og oplysningsmættet fremstilling om mejeribrugets udvikling fra 1955 frem til i dag. Der er meget relevante økonomisk-statistiske indføringer i landbrugets økonomiske forhold og strukturforhold i de to perioder, som dette afsnit falder i, nemlig perioden frem til Danmarks indtræden i Fællesmarkedet i 1972 og tiden efter frem til 1982. Statistikkerne viser klart de chokerende store forandringer i landbruget i begge perioder. Vi får herved en glimrende baggrund for forståelse af landbrugspolitikken og landbrugsorganisationernes bestræbelser gennem perioden. Med udgangspunkt i de bastioner, som landbruget havde vundet sig under dets medvirkning ved den statslige regulering frem til 1950, søgte landbruget/mejeribrugene fortsat at regulere produktions- og prisforhold i 1950'erne for at sikre erhvervet, hvad man fandt var passende indkomster. Dette skete i et samspil/modspil med Monopoltilsynet. Ved sammenbruddet af det engelske smørmarked i slutningen af 1950'erne brød denne politik sammen, og landbruget brugte sin organisatoriske styrke til direkte at forlange statens medvirken til opretholdelse af erhvervets indtjening. Ved mælkeleveringsstoppet i maj 1961 satte man magt bag kravene til politikerne, og fra da af var det klart, at landbrugets indtjening fremtidig ville blive reguleret gennem tilbagevendende politiske forlig om særlige landbrugsordninger. Dette var forløberer til den fortsatte, omfattende regulering og subsidiering af landbrugets priser og produktion efter Danmarks indtræden i Fællesmarkedet. Buksti giver os en indgående indføring i landbrugets og specielt mejeribrugets vilkår og forhold i fællesmarkedssammenhængen – forhold, som ellers er vanskelige at overskue. Fremstillingen belyser det utrolig ambi-

tiøse stykke planøkonomi, som EF's landbrugspolitik er, og det fremgår klart, at skønt medlemsskabet har rummet store fordele, så rummer planøkonomien også negative og usikre fremtidsperspektiver for dansk mejeribrug, der, under et system med kunstigt høje priser, har mistet markedsandele på traditionelle hovedmarkeder til lokale producenter, der uden tilskud ellers ikke ville have kunnet konkurrere.

De voldsomme ændringer i produktion og udenrigshandel genfindes i de meget store driftskoncentrationer, fusioner og driftsomlægninger, der er sket i dansk mejeribrug fra 1960'erne til i dag, og som synes at tendere mod dannelse af eet eller ganske få landsdækkende mejeriselskaber, en koncentration, der indebærer problemer for andelsdemokratiet. Bukstis beskrivelse af de magtfulde landbrugsorganisationers indflydelse på landbrugspolitikken, specielt inden for mejeriområdet, er spændende at læse som en roman. Den betænkeligt store indflydelse, de har udøvet over tid, har politikerne dog efter Danmarks indtræden i fællesmarkedet taget sig sammen til at reducere.

Bukstis afsnit er overmåde instruktivt og nyttigt. Det forekommer mig at være glimrende som branchehistorie betragtet, og det rækker tilmed videre ved at sætte erhvervets udvikling ind i nær sammenhæng med den førte landbrugspolitik i perioden. Dog kunne han godt have sparet os for den rationaliserings- og centraliseringslyrik, som han ledsager de stærke monopoliseringsbestræbelser inden for mejeribrug med. Monopoliseringen er vel noget, som samfundet evt. kan leve med, men den er ikke i sig selv et gode og kan potentielt være til skade for forbrugerne.

I sidste afsnit belyser fremtidsforskerne Erik Juul Jørgensen og Jesper Strandskov perspektiverne for befolkningsstigning, fødevarerbehov og produktionsudvikling for fødevarer på et globalt plan frem til ca. år 2000 med henblik på nærmere at kunne skitsere udviklingsmuligheder for mejeriproduktionen. Alt i et mindre, men meget interessant afsnit, som utvivlsomt vil kunne være til nytte for et udenrigshandels erhverv som dansk mejeribrug.

Der er med bogen om dansk mejeribrug fra 1882 til år 2000 skabt et vægtigt værk, der ikke blot er branchehistorie, men også økonomisk historie i videre forstand.

Birgit Nüchel Thomsen

Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932–1945. Odense Universitetsforlag. 1982. 267 s. ill., kr. 134,20.

Jørgen Hæstrup skildrer i sin bog »Dengang i Danmark« forholdene for de ca. 2000 unge jøder, der i 1930'erne kom til Danmark. Der var tale om jøder, der skulle have en landbrugsuddannelse for

senere at kunne arbejde som landmænd i Palæstina. De var medlemmer af to jødiske organisationer ved navn Hechalutz og Alijah. Hechalutz-bevægelsen var en zionistisk-socialistisk organisation, der bestod af ofte meget politisk bevidste unge mennesker. Alijah bestod derimod af børn mellem 14–16, som man fik ud af Tyskland i 1939.

Fra dansk side blev transporten til Danmark og opholdet organiseret af »Landbrugsøkonomisk Rejsebureau« ledet af Niels Siggaard. Foreningen formidlede generelt udveksling af landbrugslever mellem Danmark og udlandet. Siggaard fattede speciel interesse for de jødiske elever skæbne og formidlede i perioden 1932–40, at ca. 1450 jøder fra Tyskland kom til Danmark. »Landbrugsøkonomisk Rejsebureau« samarbejdede med den jødiske menigheds bibliotekar, Julius Margolinsky, der gennem organisationen: »Komite for de jødiske landbrugslever«, sørgede for en væsentlig del af den daglige administration.

Vedr. børnene fra Alijah, var det kvindeorganisationer som »Danske kvinders Nationalråd« og »Kvindernes Liga for Fred og Frihed«, der påtog sig ansvaret.

Til brug for beskrivelsen har Jørgen Hæstrup benyttet de ovennævnte organisationers arkiver, arkiver efter enkeltpersoner, involveret i hjælpearbejdet, Justitsministeriets arkiv, Udenrigsministeriets arkiv og endelig beretninger fra de tidligere landbrugslever og Alijah-børn. I alt gav dette indsamlingsarbejde ca. 86 beretninger.

Hæstrup giver i et afsluttende kapitel udtryk for, at beretninger, selvom de er afgivet 40 år efter hændelserne, dog er brugbare, som »kilde til de faktiske begivenhedsforløb«, fordi indtrykkene var så stærke for de unge sind, at der ikke har været tale om efterrationalisering og erindringsforskydning.

Fortællingen er elementær spændende. I et let og flydende sprog og i form af et kronologisk handlingsforløb beskrives jødernes forhold her i landet, deres holdninger og tanker (bl.a. skildret på grundlag af beretningerne), myndighedernes holdning, og det organisatoriske netværk. Skildringen når helt frem til 2. verdenskrig, flugten til Sverige og opholdet i koncentrationslejren Theresienstadt.

Under hele skildringen spiller beretningerne en væsentlig rolle og er placeret således, at de meget fint supplerer teksten og giver glød og spænding.

Kapitlerne om myndighedernes holdning er overraskende nok de svageste i bogen. Det er kapitlerne »Pres på ministeriet«, hvor forsøget på at få ministeriet til at give Alijah-børnene tilladelse til at komme til landet behandles, og »Myndighedernes holdning«, hvor ikke mindst justitsminister Steinckes synspunkter fremdrages. Men presset på ministeriet analyseres kun ud fra hjælpeorganisationernes arkivalier og man mangler her stort set ministerielle arkivalier, der kunne belyse ministeriets egen holdning. Og skildringen af Steinckes

synspunkt er baseret på et radioforedrag fra november 1938, der senere bragtes som dobbeltkronik i Socialdemokraten. Det ville have været væsentligt, hvis Hæstrup kunne have beriget behandlingen af myndighedernes holdning med mere materiale fra de ministerielle arkiver. Menighedens holdning til landbrugseleverne og Alijah-børnene berøres kun perifært. Dette skyldes muligvis, at Hæstrup ikke har benyttet Mosaisk Trossamfunds arkiv. Det ville have været et vigtigt aspekt at have fået den jødiske menigheds holdning med i bogen.

Sproget er som sagt letflydende og for at øge læsbarheden har Hæstrup »ønsket at spare læseren for noter, der alene ville indeholde monotone henvisninger«. Dette er dog til tider et minus ved bogen, idet læseren i nogle tilfælde er ude af stand til at se hvorfra Hæstrup har fået sine oplysninger og således også ude af stand til at bedømme visse påstandes og konklusioners vederhæftighed.

Men alt i alt er det lykkedes Hæstrup at få indsamlet et spændende materiale, som der overfladisk redegøres for tilsidst i bogen, og give en levende og indholdsrig skildring af et stykke dansk/jødisk historie.

Bent Blüdnikow

Palle Ove Christiansen: En livsform på tvangsauktion? En bog om landbrug og mennesker i dagens Danmark. Gyldendal. 199 s., kr. 128.

Bogen handler om mennesker, der må sige et endeligt farvel til et erhverv, som har været selve deres liv, mennesker, for hvem livsværdier er af større betydning end det at opnå en SID-timeløn.

Intet dansk erhverv kan i ælde konkurrere med landbruget. Få generationer tilbage nedstammer vi alle fra bønder. Uden direkte tilknytning til bondekulturen ville forfatteren ikke med samme indlevelse og sympati have kunnet skildre bøndernes livsform og den krise, de af delvis uforudsigelige kræfter er bragt i, en krise, som nødvendiggør gældsætning og kassekredit og bringer dem i lommen på kautionister, banker og foderstofleverandører. Læsere, der ikke i forvejen føler med de kriseramte landmænd, må komme til det efter at have læst denne bog om folk, der må forlade en bedrift, der først og fremmest tilhører en anden sfære end den markedsøkonomiske, må skære roden over og dermed kvitte forpligtelsen ikke alene over for forfædrene men også over for efterkommerne, må forlade den plads i slægtens livshjul, som var blevet dem tildelt. Et begreb som slægtsgården har stadig en markant betydning, familiemedlemmerne deltager aktivt i de lokale foreninger, og nogle af forfædrene ligger begravet på sognets kirkegård.

Antallet af landejendomme er jo i tidens løb gået op og ned, hver gang af forskellig årsag, og hver gang har man troet, det var slutfasen. Ved opret-

telsen af majoraterne blev i mange tilfælde hele landsbyer opslugt. Men såvel før som under husmandslovene af 1899 og 1919 øgedes det totale antal af brug atter stærkt og kulminerede i 1946 med 209.000. Husmandsbevægelsen startedes af mangel på arbejdskraft i landbruget, men blev efterhånden udtryk for en trang til økonomisk og social selvstændighed; der krævedes derfor igen større brug ud fra den betragtning, at brug, der gav fuld beskæftigelse, kunne drives mest intensivt, og efterhånden som arbejdskraften i stigende grad blev erstattet med maskiner, måtte brugene være større og større for at give ejeren fuld beskæftigelse, og antallet af ejendomme er nu kun 114.000. Der bliver således færre og færre med landbrugernes livsform, hvor man selv må præstere et stort fysisk slid, og hvor det bl.a. på grund af de høje renter af erhvervsgælden ofte er nødvendigt at låne til privatforbruget.

Forfatteren viser os i detaljer forholdene hos 5 familier, der på forskellig vis afspejler nogle karakteristiske træk i gårdbrugets aktuelle situation.

Bogens velklingende sprog er forståeligt for enhver. Et andet tiltalende træk er de grafiske fremstillinger. Det er rart at se, at også en etnolog erkender, at »et billede kan sige mere end tusinde ord«, og at han er i stand til at håndtere pictogrammer på en klar og for enhver begribelig måde.

Aa. H. Kampp

Københavns historie. Bind 3. Sv. Cedergreen Bech: Storhandelens by 1728–1830, 1981, 368 s. Bind 4. Sigurd Jensen og Claus M. Smidt: Rammerne sprænges 1830–1900, 1982, 312 s. Bind 5. Sigurd Jensen: Under fælles ansvar 1900–1945, 1981, 396 s. Billedredaktion John Erichsen m.fl. Gyldendal, 250 kr. pr. bd., sælges kun samlet.

Med 3. bind af Københavns historie bliver det stadig mere føleligt, at man mangler nyere forskning om byens historie før 1850, og at der heller ikke altid er taget tilstrækkelig hensyn til de forskningsresultater, som faktisk findes inden for erhvervs- og socialhistorie. Denne forskning har måske ikke haft direkte sigte på København, men indeholder dog resultater af betydning for hovedstadens placering i samfundet. Bindet indledes med skildringen af det imponerende og effektive byggeri efter branden 1728 og slutter med, hvad man kunne kalde byggestoppet i begyndelsen af 1800-tallet. Der fortælles om begivenheder i regering og kongehus, om handelshusenes blomstring, og – meget bredt – om dagligdagen i byen. Ser man bort fra folkelivsskildringerne, er det dog mere national end lokal historie, der behandles her. Man savner at få sat Københavns særlige udvikling i relation til, hvad der skete i resten af landet i denne periode.

Fremstillingen er som man kunne vente det af Sv. Cedergreen Bech kyndig og velformuleret, og man får svar på mange af de spørgsmål, som en elsker af det gamle København kan stille. For faghistorikere er der ikke så meget at hente.

Bind 4 om voldenes fald og bebyggelsen af voldterrænet og »broerne« blev afdøde stadsarkivar Sigurd Jensens sidste værk. Sigurd Jensen kom til at skrive betydeligt mere af dette bind end oprindeligt planlagt – for bygningshistoriens vedkommende med bistand af mag.art. Claus M. Smidt. Det mærkes dog ikke, at bogen er skrevet under stærkt tidspres. Både den og bind 5 – ligledes skrevet af Sigurd Jensen, – der begynder med »indlemmelserne«, som sammenlægningerne med Brønshøj, Valby og Sundbyerne kaldes i København, og slutter med befrielsen i 1945, er langt mere interessante end værkets tidligere dele. Byggeriets historie er trådt noget i baggrunden, og det er bystyret og dets medlemmer, der spiller den store rolle. Meget nyt stof om kommunalpolitikken og dens konsekvenser er lagt frem, naturligvis som hidtil i værket krydret med mange realkommentarer til byens liv og udscende. Det er derved i egentlig forstand blevet lokal historie. Sigurd Jensen har benyttet denne lokale afgrænsning til at trække linjer op i spillet mellem landbrugssamfund og hovedstad, men også i disse 2 bind synes hensynet til underholdningsværdien nogle gange at have sejret over perspektivet.

Illustrationerne er vældig gode og fint indpasset i teksten.

Helle Linde

Dorthe Falcon Møller: Musiklivet på Lolland-Falster. Falsters Minder 1983. 71 s. Ill., kr. 35.

I forbindelse med en musikudstilling på museet »Falsters Minder« har Dorthe Falcon Møller udarbejdet denne meget oplysende publikation om musiklivets og især de musikudøvenes historie i et geografisk afgrænset område fra Christian IV.s tid til ca. 1920.

Bogen omhandler privilegerede og andre professionelle musikere, musikundervisning, musikinstrumenter, spillemænd og musikdirektører, sang- og orkesterforeninger, og belyser tillige karakteristiske træk ved den tidlige offentlige koncertvirksomhed og ved musikamatørernes sangforeninger fra o. 1860.

Disse mange forskellige sagområder er stillet kronologisk op, hvilket er et rimeligt princip, men dog frister til gentagelser og henvisninger til tidligere eller følgende kapitler; og dette er ikke nødvendigt i en så relativ lille bog. Hvis de mange spændende synspunkter og ideer havde været trukket mere i forgrunden, kunne de måske have tjent til en samlet systematik for bogen, hvorved nogle kapitler kunne være slået sammen og den megen empiri koncentreret.

DFM fremkommer med nogle interessante iagttagelser, som er nye detaljer inden for musikens socialhistorie: I en omtale af de forskellige betegnelser for privilegerede musikanter i det 18. århundrede – »instrumentist«, »amtsmusikant«, »stadsmusikant«, – antydes, at der lå en forskel mellem instrumentistens (amtsmusikantens) og stadsmusikantens ansættelsesforhold i samme tidsrum, for så vidt det ikke var en og samme person. Den første var udnævnt af kongen, mens den anden kun behøvede udnævnelse af magistraten i købstæderne, selv om han ofte alligevel fik kongelig konfirmation på bestallingen. Hvorvidt og hvorlænge denne skelnen kan opretholdes er et interessant spørgsmål, som burde undersøges, idet det ville kaste nyt lys over de privilegerede musikanters historie i Danmark.

En anden iagttagelse omhandler nedlæggelsen af instrumentalmusikundervisningen på Nykøbing latinskole 1776, hvor DFM skriver, at det for skolen havde været unødvendigt at forsøge privilegiet på skolens musikudøvelse konfirmeret, eftersom privilegier først krævedes fornyet ved den enevældige konges død. Musikundervisningen blev givetvis nedlagt på grund af den gejstlige lovgivnings forsøg på at begrænse kirkernes og skolernes musik ved skolereformer og kirkelove fra ca. 1730–1775. Hvordan privilegierne i praksis stod i forhold til lovgivningen er vel stadig et ikke helt afklaret spørgsmål, som også i denne sammenhæng er interessant.

Det er en morsom bog, skrevet på grund af den korte tidsfrist i et meget åndeløst tempo; men den kan bestemt anbefales, fordi den giver et godt indtryk af en bestemt egns musikforhold, som kunne overføres på mange andre småsamfund.

Sybillie Reventlow

Hans Hansen: Bogenses historie I. Købstadens opståen og udvikling frem til slutningen af 1700-tallet. Bogense. 1982 (Ehlerets Boghandel). 210 s. kr. 140.

Om fem år kan Bogense købstad fejre sit 700-års jubilæum. I forbindelse med den sidst afholdte jubilæumsfest i 1938 havde nu afdøde overlærer ved Bogense kommunale skolevæsen Poul Christensen udarbejdet en omfattende skildring af byens historie. Ærgerligt nok kom værket aldrig ud over manuskriptstadiet. Derimod er to tidligere brudstykker af Bogense-historie, også forfattet af læreren, blevet bragt i trykken: Literis Mando (pseudonym for Søren Harries Klavsen): Bogense bys og Skovby herreds topografi og historie fra sagntiden til nutiden (1859) og Johs. Idon Møller: Historiske bidrag om Bogense (1885). Alle disse forfatterer står i taknemlighedsgæld til historikeren Vedel Simonsen, som i sine værker fra årene 1843–45 om Rugårds og Elvedsgårds historie også har meddelt

mange oplysninger om Nordfyns og Bogenses historie.

Med Bogense Rotary Klub som initiativtager vil man udgive et større 4-bindsværk om byens historie frem til 1930'erne, skrevet af to lokalhistorikere Hans Hansen (bd. I) og Henrik Jacobsen (bd. II–III). De sidste 50 års historie vil det, som det udtrykkes, blive overladt til byens borgere selv at skildre.

Om første bind i denne serie kan det ligefuldt siges, at dens forf. står i afgørende gæld til de forudgående byhistorikere. Det understreger han selv i sit forord, men da bogen savner noter og kildehenvisninger er dens læsere ikke ganske i stand til at vurdere, hvor trekloveret Vedel Simonsen / Litteris Mando / Poul Christensen holder op og Hans Hansen begynder. Oversigten over utrykte kilder (s. 200) må formentlig tages som et udtryk for forf. eget arbejde med de primære kilder.

Bogen er delt op i to nærmest lige store dele. I første afsnit gives en kronologisk disponeret oversigt over byens begivenhedshistorie, hvorimod afsnit II er helliget temaer som byens styre, dens erhverv o.s.v. Der er også blevet plads til et underholdende kapitel om sagn og beretninger fra Bogense og omegn, hentet fra H. C. Frydendahls udgave fra 1945 Fynske folkeminder, bd. 1. Her støder man på et kendt navn fra Nordfyns lokalhistorie folkemindesamleren Martine Agathe Hansen, som fik sin historiske interesse vakt gennem den undervisning, der blev givet af tidligere nævnte lærer ved Harritslev gl. skole, Johs. Møller.

Da kulturlagene under den moderne by Bogense ikke som i andre fynske købstæder er blevet systematisk udgravet, ved vi bogstaveligt talt intet om byens historie, før vi når frem til året 1288. Her ved vi, omend kun i en sen afskrift af privilegiebrevet, at kong Erik Menved 20. juli stadfæstede byens købstadsrettigheder. De næste par hundrede år tilkom enkelte oplysninger om byen, men realiter ved vi næsten mere om nærliggende gårde som Sandagergård og Enggård, det senere Gyldensteen. Først i 1500-tallet begynder købstaden for alvor at dukke frem af historiens mørke som sæde for købmænd, der tjener gode penge på handel med omegnens godsejere og bønder. I 1600-tallet sætter det forbedrede kildegrundlag os i stand til at følge udviklingen temmelig nøje. Den ældste af de bevarede rådstueprotokoller begynder i 1625, og fra tiden efter Svenskekrigene er der såvel oplysninger om indbyggertallet (438 i 1672) som det ældste kort over Bogense i Resens Atlas fra 1677. På et eller andet tidspunkt satte imidlertid en stagnation ind, som varer det meste af 1700-tallet. Stiftamtmanden over Fyn begyndte da også indberetningen 1735 om byens økonomiske forhold således: »Bogense bys handel og næring er ringe...«. Erhvervslevets grundstamme udgjordes da stadig af de 50–60 lodsejere, som drev landbrug (»gårdsejer«) på byens jorder. Havde forf. haft bedre tid til sin rådighed, kunne han dog for dette århundredes

vedkommende have gravet adskillige spadestik dybere ned i kildegrundlaget. På Landsarkivet i Odense som på Rigsarkivet i København ligger et ganske omfattende indberetningsmateriale fra forskellige årtier, sådan som det bl.a. vises i Anders Monrad Møllers disputats fra 1981: »Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinters søfart i det 18. århundrede«. De bevarede tingbøger og panteprotokoller må også kunne afgive en mængde oplysninger om hverdagslivets transaktioner i datidens Bogense. Der savnes ganske enkelt systematiske kildestudier over byens historie, specielt fra dens ældste periode.

Med Hans Hansens velskrevne og nydeligt illustrerede sammenfatning og ajourføring af den eksisterende litteratur om Bogenses historie til Frederik VI's tid har vi fået et godt udgangspunkt for at drive intensive studier over byens udvikling gennem tiderne. Vi skulle da gerne nå mere end 700 år tilbage. Måske kan vi da ved årtusindskiftet skrive det store værk om byens historie.

Erik Helmer Pedersen

Huse i Skagen 1. Udarb. af Bodil Heegaard. Fredningsstyrelsen, 1981, 304 s., ill. kr. 130.

Huse i Skagen 2. Udarb. af Bodil Heegaard. Fredningsstyrelsen 1982, 368 s. + kort., ill., kr. 150.

Huse i Nysted. Udarb. af Peter Bering. Fredningsstyrelsen 1982, 293 s., ill., kr. 118.

Kalundborgs historie 3. Byens huse. Udarb. af Jørgen Ganshorn m.fl., Fredningsstyrelsen, 1983, 490 s. + kort, ill., kr. 290.

Som synlige resultater af den øgede bevaringsbevidsthed strømmer det nu fra fredningsstyrelse, kommuner og museer med de såkaldte bygningsregistrarer. Det er fortsat de ældre købstæder, som en efter en bliver registreret, – andre miljøer, forstæder og landdistrikter ligger endnu forude. Fra årene 1982–83 skal her anmeldes registrarer fra så forskellige byer som Skagen, Nysted på Lolland og Kalundborg.

Skagen har siden slutningen af forrige århundrede været kendt og anerkendt som et af vore smukkeste og mest særprægede miljøer. Først var det kunstnere, der så værdierne, – senere var det arkitekter, turister og endelig som de vigtigste: den lokale befolkning, som nu i mange år har taget nogenlunde godt vare på deres miljø, omend viljen til at fortsætte traditionerne i de nybyggede kvartaler ikke har været til stede siden 30'erne.

De to bind om Skagen er på mange måder et virkeligt forbillede for registrering af et bymiljøes værdier. Udvælgelsen af bygninger er således sket meget bevidst, som udtrykt i forordet: »Skagens historie er fiskernes og det er deres stilfærdige anonyme huse, der præger bebyggelsesmønsteret, men

Skagen er også kunsternes by fra århundredskiftet, hvor arkitekten Ulrik Plesner fik afgørende indflydelse på byens udseende. . . Man har altså ud fra ønsket om at vælge det, der i særlig grad karakteriserede byens miljø, udvalgt huse fra to byggeperioder, hvor den ældste var inspiration for den yngste gennem sansen for lokalstil og »bedre byggeskik« i begyndelsen af dette århundrede.

Den generelle formidling af Skagen som et kulturhistorisk miljø sker gennem en række kapitler, der er spredt på de to bind. I bind I er byens historie skrevet, fint illustreret med kort, skitser, gamle og nye fotos, og ikke mindst skitser af Skagenskunstnere. I bind 2 er derefter først fokuseret på en detalje ved by miljøet: avlsgårdene, som udgjorde en særpræget bygningstype, som nu er næsten forsvundet for udbygningernes vedkommende. På siderne 15–17 er der her et instruktivt kort, der viser, hvilke af de bevarede huse der har været avlsbrug, og generelt hvor i byen det ældste bebyggelseslag er at finde. Dernæst kommer en fortrinlig gennemgang af de enkelte hustyper op til omkring 1870 med mange skitser, opmålinger og grundplaner. Byggeriet efter 1900 er valgt beskrevet gennem dets vigtigste arkitekter: Ulrik Plesner, Thorvald Bingesbøll og Thorvald Jørgensen – d.v.s. de på landsplan kendte. Derimod er de mange murermestre og lokale arkitekter, der fulgte traditionen i 20'erne og 30'erne ikke nævnt her, kun under de enkelte huse. Endelig er der en smuk illustreret gennemgang af de typiske detaljer, der tilsammen udgør Skagensmiljøet. Her skal blot nævnes de hvidmalede stakitter, der i lange ubrudte rækker kanter store og små gaderum. Når man kan hæge om dem i Skagen – i det klima –, så kunne man nok bevare dem andetsteds også. Selve husgennemgangen er præget af de lange beskrivelser, der vel mest er en form for dokumentation for stadsarkitekten, men hvori ris og ros også indgår. Historikeren er grundig, ledsaget af skitser, og bagi suppleret med et register over grund- og husnumre 1801–1981. Disse »jævnføringsregistre« er et stort hjulpenmiddel for byhistorikere, og er også trykt i registranterne for Nysted og Kalundborg.

Nysted er en ganske anderledes lille anonym og stilfærdig by. Det er en af de små byer, som endnu er blevet sparet for gågade og gadegennembrud og alene derfor værdig til registrering. Den store del af bebyggelsen er fra 1800-årene og begyndelsen af dette århundrede, men de fleste huse er stilfærdigt ombyggede, forandrede og udvidede efter forskellige tiders noder og unoder. I modsætning til Skagen har man derfor ikke kunnet eller villet uddrage nogle typiske bygningsperioder eller hustyper, men har valgt at registrere alle huse i området før 1850, d.v.s. 90% af byen. Husene har så til gengæld fået særskilte bemærkninger, der også for de mere »grimme ællinger« prøver at give et bud på en forbedring. Registranten indledes med en god og grundig byhistorie (som dog mangler kortmateriale, f.eks. kort fra Traps senere udgaver og et mo-

derne kort), der fortsættes af en bygningshistorisk oversigt, opdelt i materialer og detaljer. Som noget særligt er der bagest i registranten en kort registrering af træer og haver, således som man også gjorde i *Ærøskøbing*.

Kalundborg har fra gammel tid været en af landets »store« historiske byer, hvilket bl.a. gav sig udtryk i restaureringsarbejder, der begyndte på kirken allerede i 1866, gik videre med de mange middelalderhuse, for i 20'erne og 30'erne at bevæge sig over i borgerhusene af bindingsværk. Bevaringsbestræbelserne har dog indtil for nylig været meget koncentrerede om den middelalderlige »højby«, mens byen som helhed ikke har været betragtet som særlig bevaringsværdig. Ved valget af område og huse for registranten har man derfor formentlig været i syv sind. I *Kalundborg* er man i modsætning til Skagen, Nysted og de fleste af de tidligere byer ude i et mere diffust »dagligdags« bymiljø. En løsning af dette kunne have været i fortsættelse af overvejelserne bag valget af to byggeperioder i Skagen, nøje at vælge de gamle og nye kvarterer, byggeperioder og miljøer, som var karakteristiske for Kalundborg. Eller man kunne have taget *hele* byen og beskrevet den kvarter for kvarter, men med mindre vægt på enkelthuse.

I »Kalundborg« er man faldet mellem to stole. Man har registreret alle huse »inden for købstadsgrænsen 1660«. Men denne købstadsgrænse omfatter i dag mange dele af nyere kvarterer og synes ikke umiddelbart at udgøre en speciel helhed – udover den byplanmæssige. Man er ikke overbevist om, at der uden for denne, lidt vilkårlige grænse ikke fra de sidste 100 år findes lige så gode og typiske miljøer som inden for. Når bindet samtidig er en del af det større værk *Kalundborgs historie med titlen »Byens huse«*, føler man, at man er blevet præsenteret for et udsnit. – I virkeligheden står registrantarbejdet over for en diskussion af, hvordan man skal tackle de store byer og byområder. Metoden med enkeltbygninger har sin ressourcemæssige grænse – og hvad så? Kan man operere med kvarterer, med hustyper eller kombinationer deraf? Hvad ville man gøre i f.eks. Holbæk, hvor Ivar Bentsens huse ligger spredt i hele byen, eller i Kolding, hvor de mest interessante miljøer efterhånden ligger uden for middelalderbyen?

Når dette er sagt om udvælgelsesprincipperne, skal derefter siges, at »Kalundborg« i lay-out, kort og illustrationer, by- og bygningshistorisk m.v. fuldt ud står på højde med de øvrige registranter. Et for hele frednings- og bevaringssagens historie interessant stykke er f.eks. stykket om »Restaureringshistorie«, der ender i vore dage med en skarp kritik af en hård restaurering, der blev gennemført af kommunen selv i 1981. En fin lille ide er også de små ukommenterede fotografier under afsnittet om by- og bygningspleje, hvor godt og dårligt er sat op som »Beispiel« og »Gegenbeispiel«. Ingen hænges ud, og læseren opfordres til selv at se og tænke.

I selve gadegennemgangen er det, som i flere

andre registranter en god ide at først karakterisere gaden som helhed, her sammen med fine gamle fotografier. I de lange bygningsbeskrivelser indgår også bemærkninger, som imidlertid her er blevet noget indforstået-arkitektede: Husene er »vold-somme«, »taktfaste«, »slappe«, »plumpe« o.s.v.

Hvad skal husejer eller stadsarkitekt stille op med det? Eller er det husene selv, som skal til moralsk genopbygning? Men måske *har* huse sjæl? – de græder i hvert fald så forrådt, når de bliver revet ned. Så tak til fredningsstyrelsen, registranterne gavner dog gennem deres brede formidling langt mere, end en svag miljøminister formår at skade.

Peter Dragsbo

Jens Christian Varming: Kannevorff's Gaard. Udg. af Sparekassen Faaborg 1982. Faaborg Museum, 109 s., ill., kr. 125.

Hans Larsen, Ole Mortensen og Jens Møllerup: En købmansgård gennem 200 år – Bays Gård i Rudkøbing, udg. af Dorrit og Flemming Borch, Rudkøbing 1982. 79 s., ill., kr. 75.

I takt med den stadig større forståelse for de mange bevaringsværdier i byer og bygninger, foregår der efterhånden overalt i landet et stort istandsættelses- og restaureringsarbejde på privat basis. Ser man ud over landet, er det klart, at der ligger store uløste bevaringsproblemer i f.eks. gamle industri-anlæg, i miljøerne fra århundredskiftet og derefter, i herregårdene og i landbrugsejendommene. Men det skal ikke få os til at glemme, at store dele af den anonyme 17–1800-tals bebyggelse i de ældre købstæder med tradition for bevaringsarbejde i løbet af få år er kommet uden for farezonen og nu nærmest undertiden står i fare for at blive overrestaureret. Fra de gamle sydfynske købstæder foreligger nu interessante beretninger om to nyrestaurerede ejendomme, som hæver sig over byernes almindelige huse.

Det er i begge tilfælde gamle købmansgårde med en spændende bygnings- og beboerhistorie, og det er derfor meget glædeligt, at man i begge tilfælde har valgt udførligt at berette om bygningshistorien og om de mennesker, som gårdene har været en ramme om. Om den gamle købstadskøbmand, der i kraft af sine familiemæssige og økonomiske forbindelser tilhørte købstadens førende lag, foreligger nok en del spredte beretninger og erindringer, men ingen samlede beskrivelser, skønt Ellen Damgård i sin artikel »Købmand og borger« (Folk og Kultur 1972, p. 25–50) har givet et glimrende oplæg til studiet af provinskøbmanden i 1800-årene. De to byer, Faaborg og Rudkøbing, har haft en meget parallel udvikling og man fornemmer gennem de mange tidsbilleder en udvikling fra »Kjøbmandens« storhedstid i årene omkring 1840–80 til en langsom, stille afslutning på en hel livsform efter 1. verdenskrig. I ingen af gårdene medførte den nye tid en dramatisk afslutning,

i Faaborg-gården levede købmansgården videre som en gammeldags butik på historiens sidespor, i Rudkøbing endte sagaen på stille villaveje og pensionater. Mere dramatisk kunne det gå til, da det var formuer og høj status, der stod på spil. Gribende er historien om købmand Bendsen i Faaborg, der i 1866 en våd, kold og lang februardag måtte erkende, at han var insolvent og at ingen kunne låne ham tilstrækkelige penge. Næste morgen fandt man ham, hængende fra en egetræspæl ved et vandhul.

Jens Christian Varming har gennemført sin velskrevne beretning som en klar fortløbende historie, hvor ejernes og bygningens historie er sammenvævet til et hele, mens den øvrige by kun nævnes som en baggrund for gårdens egne folk. Historien omkring »Bays Gård« er derimod ret rodet serveret, med vigtige oplysninger om samme mennesker og tidspunkter på meget forskellige steder i bogen. Det virker, som om de enkelte forfattere slet ikke har samordnet deres bidrag. Til gengæld er der rundt omkring i bogen nogle spændende eksempler på en mere etnologisk tankegang: Gården er sat ind i gadens miljø ved illustration af hele husrækken med dens husstande i henholdsvis 1801 og 1916, og på side 54 er der en meget fin »Børje Hanssen'sk« illustration af placeringen af Rudkøbings 6–7 største købmansgårde og de nære familieforbindelser imellem dem i tidsrummet 1780–1850. En mere fast sammenskrivning ville have gjort disse ideer mere frugtbare.

»Bays Gård« er godt illustreret med bl.a. en del charmerende og instruktive skitser. Men grafisk bærer »Kannevorff's Gaard« prisen. Det er simpelthen en af de smukkeste bøger, jeg længe har set. Layout, billedgengivelse, udnyttelsen af margin og spalter og først og fremmest arkitekt Varmings bygningstegninger er en smuk og imponerende helhed. Steen Eiler Rasmussen og H. J. Engqvist har kunnet den slags, men denne bog er dog i sjældnen grad et kunstværk!

Selv om dette er en anmeldelse af to bøger, kan jeg som bevaringsinteressert ikke lade være med til sidst at komme med et par bemærkninger om selve husene og deres istandsættelse, som er gennemført af samme arkitekt, Jens Christian Varming. – »Bays Gård«, der er blevet restaureret for en privatmand, havde været fredet siden 1919. Selve facaden var derfor så velbevaret, at den kunne fortsætte uændret. Restaureringen kunne derfor i det ydre begrænses til opretning af forhuset samt til en tilfældig gendigtning af et sidehus. Gården i Faaborg har været et mere problematisk objekt. Dels var facaden i tidens løb blevet ombygget mange gange og i begyndelsen af dette århundrede indrettet med butikker i stueetagen. Dels var begge nabohuse blevet erstattet af ret ufølsomme klodser, den ene i øvrigt af den nu »angrende« sparekasse. Arkitekt Varming valgte, efter nogenlunde sikre spor, en radikal tilbageføring af facaden til skikkelsen i 1765 – dog med bibeholdelse af en fin senklas-

sicistisk hoveddør stammende fra en pudsfacade 1857. Når denne facade ikke kunne genskabes, skyldtes det bl.a., at store dele af denne facade var forsvundet igen, samt at den bevarede gesims var for dårlig. Da huset ydermere ikke mere indgik i en miljølhed, valgte man altså at skabe et monument i »sydfynsk bindingsværk«, som nu virkelig lyser op på Faaborg Torv og i den af gågadenykker ret mishandlede hovedgade. I mange andre tilfælde bør man sætte spørgsmålstegn ved så radikale tilbageføringer, men i dette tilfælde synes det at have været den bedste løsning.

Peter Dragsbo

Johs. E. Tang Kristensen: Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik Nørresundby – med et udsyn over tobaksrygningens historie i Danmark indtil ca. 1800. Samt en Johs. E. Tang Kristensen bibliografi. Udg. af Sundby-Hvorup Sognehistoriske Samling. Aalborg 1982. 65 sider, ill.

Gode artikler har det med at dukke op med jævne mellemrum, og heldigvis for det. Johs. E. Tang Kristensens artikel om Johan Adolph Rømers tobakspibefabrik blev første gang publiceret i Sprog og Kultur 1959, genoptryktes senere i Fra Himmerland og Kær Herreder 1981, og er nu udsendt som særtryk af sidstnævnte årbog af Sundby-Hvorup Sognehistoriske Samling i anledning af forfatterens 75 års dag.

Som det fremgår af titlen, drejer arbejdet sig først og fremmest om oprettelsen af og produktionen i Rømers pibefabrik, men det omhandler fremkomsten og udbredelsen af en af de store og kære laster, piberygningen. Tobakken gjorde sit indtog i Danmark omkring 1600, og rygningen – eller tobaksdrikningen, som det blev kaldt – bredte sig snart som en steppebrand. Rygning var længe ensbetydende med piberygning, og piberne man anvendte var skrøbelige lerpiber, som der blev stadig større behov for, efterhånden som lasten bredte sig. I begyndelsen blev alle piber importeret, men i midten af 1700-tallet opstod en selvstændig dansk pibeindustri, hvori Rømers fabrik i Nørresundby, oprettet 1773, indgik som en af de større virksomheder.

Fremstilling af piber var et raffineret og kompliceret håndværk, og forfatteren gennemgår omhyggeligt, bl.a. ved hjælp af plancher fra Diderots Encyclopédie, fremstillingsteknikken og illustrerer de færdige resultater med kunsthåndfærdige piber fra Rømers fabrik. Selve fabrikkens historie og dens produktionsapparat kortlægges dels gennem de skriftlige kilder og dels ved hjælp af rapporter fra de udgravninger som Aalborg Museum foretog i tomten i 1950'erne.

Johan Adolph Rømers pibefabrik blev nedlagt i begyndelsen af 1800-tallet, da lerpibens bedste tid

var forbi, men takket være Tang Kristensen lever den videre i historien – i bedste velgående.

Som det altid er tilfældet med arbejder fra Johs. E. Tang Kristensens hånd, er »apparatet« upåklageligt, det samme gælder tryk og illustrationer, og skriften kan derfor anbefales til alle interesserede – rygere såvel som ikke-rygere, som i tilgift endda får en bibliografi over Tang Kristensens omfattende forfatterskab.

Klaus Egeberg

Axel Steensberg: HERNINGSHOLM OG HOSEBINDERNE. Fra herregård til Blichermuseum. Herning 1982, 232 sider, ill. Pris kr. 128.

Det hænder, at man under læsningen af en bog spørger sig selv: Hvad er formålet med denne bog? Hvem henvender den sig egentlig til? o.s.v. Således var det for undertegnede med det foreliggende værk.

Forfatteren er den tidligere professor i Europæisk Etnologi (eller materiel folkekultur, som faget hed indtil 1970) ved Københavns Universitet, og bogen er en selvstændig fortsættelse af »Herningholm og Herremændene«, som forfatteren udsendte 1975 og som skildrede godsets historie frem til ca. 1700. Dette første bind indgik direkte som et led i den redningsplan for herregården, som blev iværksat fra slutningen af 1960'erne og frem til beslutningen om at anvende bygningerne til et Blichermuseum, hvilket åbnedes 1980. Formålet med bind 1 var altså at påvise det rimelige i at bevare resterne af det tidligere gods, hovedbygningen og en del af haven.

Det foreliggende bind fortsætter altså HERNINGHOLMS historie fra ca. 1700 til i dag. Fremstillingen er kronologisk og består af en række afsnit, hvor der veksles mellem afsnit som udelukkende består af genealogiske oplysninger om de forskellige ejere, og dem har der været mange af siden 1700, og afsnit som skildrer udviklingen i godsets jordtilliggende og bygningernes form og indretning. Endelig sluttet af med to afsnit, hvoraf det ene omhandler hele debatten om hovedbygningens restaurering og nuværende anvendelse og det andet skildrer Blicher og hans tilknytning til HERNINGEGGEN.

Som nævnt er det vanskeligt at afgøre formålet med bogen, ud over at følge skildringen i bind 1 op til nutiden (bind 1's hovedformål, bevaringen af resterne af godset, er jo allerede opfyldt). Bogen siger ikke selv noget om et eventuelt formål, men i forordet, som giver et meget kort rids af bogens indhold, fremhæves specielt 2 forhold af betydning. Det første er, at det var på HERNINGHOLM gods grunden blev lagt til den midtjyske tekstilindustri (hosebinderiet) og for det andet HERNINGHOLM gods og landbrug, både hovedgårds- og fæstejorden. Man kunne derfor forvente, at disse 2 forhold ville

blive specielt behandlet i teksten. Dette er imidlertid kun delvis tilfældet.

Hosebinderiet omtales kun direkte i 2 kapitler. I det første omtales binderiets start, væksten i antallet af får og indirekte hvilken betydning binderiet har på fæstebøndernes antal og evne til at udrede de feudale afgifter. Det andet kapitel giver kun genealogiske oplysninger om en række husekræmmere som på skift ejer Herningholm i 1800'tallet. Det er altså klart, at hvis man forventede en mere indgående redegørelse for hosebinderiets organisering og betydning, f.eks. for fæstebøndernes evne til at kunne købe deres gårde, så bliver man skuffet.

Der lægges pladsmæssigt mere vægt på omtalen af godsets jordtilliggende og drift, men indholdet består primært af længere referater og citater af forskellige synsforretninger i forbindelse med ejerskifter. Ud over dette omtales en hoverivise om en af ejerne, en betænkning om fællesskabets ophævelse, som en anden ejer har forfærdiget, plus enkelte andre forhold. Der ofres ikke mange ord på hovedgårdsjordens drift, landboreformernes forløb på godset, driften af hovedgården efter reformerne o.s.v. Der står ingen steder, hvor de forskellige købere fik kapitalen fra til at købe godset, hvor meget de tjente på det m.m. Der er altså ikke tale om at bogen opfylder bare nogle af de krav man med rimelighed kan stille til en godshistorie.

Årsagerne til bogens mangler er flere, men vigtig er mangelen på relevant datamateriale. F.eks. er godsets arkiv gået til grunde og det materiale der derfor kan bygges på, bliver derfor hvad der kan findes frem i de offentlige eller andre arkiver. Det materiale, som skulle oplyse os om godsets »indre liv« mangler helt. Med disse alvorlige mangler i baghovedet, kan det undre at bogen har set dagens lys og hvem den henvender sig til. Nu er godset jo bevaret og er anvendt til et fornuftigt formål, så det skulle være unødvendigt med flere redningsaktioner. Undertegnede har i hvert fald svært ved at se, hvem der kan have glæde af bogen, men jeg kan jo tage fejl?

Jens Christensen

Mie Vestergaard Jensen, Anne Lise Olesen og Dorte Petersen: Fugdal Mose 1918–1928. Historisk samfund for Ribe amt 1981, 148 s. kr. 90,50.

Engang i 1917 erhvervede en entreprenør Peter Jensen fra Andst 12 tdr. land mose og 30 tdr. land agerland fra den 90 tdr. land store ejendom »Skovgård« i Hejnsvig sogn, en halv snes kilometer syd for Grindsted. Peter Jensen havde året i forvejen været med til at etablere et tørveværk andsteds, så han havde visse erfaringer vedr. fremstilling af tørv til et brændselshungrende Danmark. Et I/S Fugdal Mose blev da stiftet efteråret 1917. Interesenterne var en frøgrosserer fra Odense, en pro-

prietær fra Vejen-kanten samt forbeholdt Peter Jensen. Frøgrosserererne havde det fornødne spor-materiel, eftersom han tidligere havde drevet A/S Stenlejerne på Sjællands Odde. Proprietæren rådede over lidt kapital plus en stor portion forretningsduelighed. Desuden interesserede han sig for moseopdyrkning, og var hovedmanden bag den senere opdyrkning af den nærliggende Bække mose. Det danske Hedeselskab belønnede ham i 1926 med dets sølvbæger for denne pionerindsats. Den tredje i forbundet Peter Jensen havde som sagt en del erfaringer som tørveentreprenør, men som daglig leder af virksomheden havde han to mand over sig: proprietæren, som var fabrikkens direktør, og en ingeniør, som var indsat af frøgrosserererne fra Odense som teknisk chef. Tørveværket eksisterede i 18 år, men allerede i 1928 udtrådte Peter Jensen af interessentskabet.

Det er om det hektiske liv i mosen, at tre af Peter Jensens døtre har skrevet nærværende bog. Selv har de ikke haft rådighed over et større kildemateriale, hvorfor de via en annonce i avisen har efterlyst øjenvidner fra dengang. De kom herved i forbindelse med en halv snes af fabrikkens daværende medarbejdere, og disses beretninger har da kunnet supplere forfatterkollegiets egne erindringer om tiden. Desuden har de sat sig i forbindelse med en række institutioner, deriblandt Hedeselskabet og Danmarks Statistik, for at få fremskaffet mere generelle oplysninger om mosedrift og tørvegravning. På dette grundlag har de da været i stand til at sætte erindringsmaterialet ind i en bredere sammenhæng og specielt da vilkårene for Danmarks brændselsforsyning i årene omkring 1. verdenskrig og den nærmeste efterkrigstid. Det er helt igennem et sobert billede, som her søges oprullet omkring tørvefremstilling i gullashtidens Danmark. De tre forf. har virkelig bestræbt sig på at få belyst så mange sider af sagen som vel muligt, og selv om man som anmelder sidder tilbage med en række ubesvarede spørgsmål, står det dog fast, at læserne får en både interessant og givende beretning om virksomheden og de mennesker, som var knyttet til denne til forskellige tider.

I ganske særlig grad har de tre søstre interesseret sig for det daglige arbejde på og omkring tørveværket, både som de så i deres barndomsdage, og som de nu er i stand til at rekonstruere det ved øjenvidnernes hjælp. Et godt billedstof støtter her fremstillingen på en række punkter. Trods al nænsomhed i skildringen står det helt klart for læseren, at tilværelsen i tørvemosen mest var et liv for virkelig hårdføre mennesker, mænd som kvinder. Folk med hårde og barske næver stod sig bedst i den daglige strid. Spredte erindringsglimt lader forstå, at det næppe var Peter Jensen med sin beskedne sjettedel af hæftelsesansvaret, som løb af med profitten. For der blev virkelig skovlet penge ind, især i de første år, hvor man simpelthen kunne sælge højmosens metertykke lag i kakkelovnsegnede tørveformater. Produktionen androg da ca. 50

mill. stk. årligt 1918–20, mest som skæretørv. Her-til svarer en årlig produktion på ca. 20 mill. stk. i 1920'erne, men nu overvejende som industrielt forarbejdede æltetørv. Til borttransporten rådede man over Danmarks længste privatbanestrækning Kolding-Grindsted og Grindsted-Troldhede-banerne, som i de første 10 år efter deres indvielse 25.8.1917 hentede tørv ude i mosen for 22 mill. kr. De fleste vognladninger blev fra Kolding havn videreekspereret til forskellige modtagerpladser øst for Lillebælt. Selv om man efter omstændighederne lavede ganske gode tørv i Fugdal mose, undgik man dog ikke klager over våde partier. I bogen refereres en trætte med Sydfynske Jernbaner 1918–19, hvor dog tørvefabrikken trak det længste strå. Banerne skulle jo køre. Arbejdskonflikter fik man også sin part af. I august 1920 gennemførte

Dansk Arbejdsmandsforbunds Grindsted-afdeling en månedlang strejke og fik da også hævet akkord-satserne.

Tørvfremstillingen i de danske moser under to verdenskrige er et spændende og så at sige uudforsket kapitel i vor historie. Vi savner minutiøse analyser af de enkelte mosebrugs historie, såvel set indefra som placeret i en lokal og regional sammenhæng. I beskæftigelsesfattige områder har landarbejderne uden tvivl hilst et tørveværk velkommen i samme omfang, som arbejdsgiverne i omegnen har skumlet over det medfølgende løn-pres. Bogen om Fugdal mose kan på mange måder give et godt indtryk af, hvordan tørvegraver-tilværelsen formede sig på disse betingelser. Det er faktisk et godt stykke folkehistorie, som her er præstet.

Erik Helmer Pedersen

Rettelse til Fortid og Nutid XXX s. 314f.

Referencen til Grønlunds bemærkning om de to troldkvinder, der blev anklaget af Oluf Andersen Klokker, gælder Anna Lourups og Birthe Olufsen, men ikke Maren Christens.

Årsmødet i Randers 1983

Årsmødet i Randers fandt sted i Kulturhuset i dagene 26.–28. august og havde 241 tilmeldte deltagere.

Ud over de sædvanlige repræsentantskabsmøder var der arrangeret præsentation og diskussion af fire temaer af central betydning for lokalhistorikere og kulturhistorikere. Årsmødetema 1 var håndværkets historie i fortid og nutid med rigsarkivar, dr. phil. *Vagn Dybdahl* og museumsinspektør *Bjørn Stürup* som indledere. Tema 2 var uddannelse af lokalhistorikere, hvor universitetslektor *Steen Busck* fortalte om erfaringerne fra undervisningen på Jysk Åbent Universitet. Som tema 3 talte universitetslektor *Claus Bjørn* og museumsinspektør *Palle Friis* om landbohistorien og lokalhistorien, og endelig var arkivar *Chr. R. Jansen* indleder ved tema 4, stationsbyens historie. Der var meget stor tilslutning til disse temamøder, og DHF vil fortsætte denne linje med at give de fremtidige årsmøder et styrket fagligt indhold.

Årsmødet begyndte med Dansk kulturhistorisk Museumsforenings repræsentantskabsmøde om eftermiddagen den 26. august. Referat bringes i Stof. Samme aften gjaldt det årsmødetema 1.

Lørdag den 27. august om formiddagen holdt Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver deres repræsentantskabsmøder. Referater bringes i Lokalhistorisk Journal. Efter frokost fandt Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde sted.

Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Kulturhuset i Randers den 27. august 1983

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra formanden *Vagn Dybdahl* blev museumsinspektør *Palle Friis* valgt til dirigent. Dirigenten indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Han gav derefter ordet til formanden for aflæggelse af beretning.

2. Formandens beretning 1982–83

Også i år er fremgangen i medlemstallet fortsat. Siden sidste årsmøde er der kommet 2 museer til,

11 lokalarkiver plus 3 ekstraordinære medlemmer under SLA samt 3 foreninger under SLF. DHF's samlede medlemstal er nu oppe på 647. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen i arbejdet.

I år holder vi årsmøde i Randers, og vi kan glæde os over, at vort tidligere styrelsesmedlem *Ole Warthoe-Hansen*, Randers, deltager i arrangementerne. Kort før årsmødet er Warthoe blevet udnævnt til ridder af Dannebrog. Det siger vi hjerteligt til lykke med. Denne udnævnelse betragter vi både som en påskønnelse af Warthoes egen store og uselviske indsats og som en anerkendelse af betydningen af det lokalhistoriske arbejde i almindelighed. – Samtidig vil jeg på deltagerens vegne takke Warthoe for at have udarbejdet den lille redegørelse om det historiske arbejde i det gamle Randers amt, som årsmødedeltagerne har fået. Brochuren er bekostet af Randers amts historiske samfund, som jeg også benytter lejligheden til at takke. I det hele taget er der grund til at være taknemmelig for den hjælp, vi har fået fra de lokale kræfter i forbindelse med årsmødearrangementet.

Ved sidste årsmøde fik vi fire nye styrelsesmedlemmer, nemlig de tre nye sektionsformænd *Poul Dedenroth-Schou*, *DKM*, *Henning Bender*, *SLA*, og *Finn H. Lauridsen*, *SLF*, samt arkivleder *Jørgen Dieckmann Rasmussen*, *Esbjerg*. Ved styrelsens konstituering blev *Knud Prange* valgt til næstformand efter *Jørgen Slettebo*, der udtrådte sidste år. *Knud Prange* må nu betegnes som styrelsens grand old man, selv om man ikke kan se det på ham. *Prange* kan nemlig i år fejre sit 25-års jubilæum som medlem af styrelsen. *Prange* har i disse mange år gjort et stort arbejde for DHF. Han var sammenslutningens første lokalhistoriske konsulent 1957–62, et arbejde, der senere er overgået til SLF's regie. Det krævende sekretærhverv bestred han 1958–64, ligesom han i en årrække var redaktør af *Fortid og Nutid*. Kun få har en så bred kontakthvide til det lokalhistoriske arbejde som *Prange*. Det kommer også til udtryk i hans virksomhed som leder af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns universitet. Det er derfor en stor fordel for styrelsen, at den kan trække på *Pranges* viden og erfaring fortsat. Som formand for redaktionen for Dansk kulturhistorisk Opslagsværk trækker *Prange* i høj grad læsset i disse år med at få dette værk skaffet i hus. (Herefter udbragte formanden et leve for *Knud Prange*).

Mens vi er ved jubilæerne, skal jeg nævne, at DHF selv kan fejre sit 75-års jubilæum næste år.

Det vil vi gøre i forbindelse med årsmødet, som det er planen at henlægge til København, både fordi foreningen blev stiftet dér, og fordi det efterhånden er længe siden, vi har været øst for Storebælt. I løbet af efteråret håber vi at kunne orientere medlemmerne nærmere om jubilæumsarrangementerne. Vi ønsker en anden form på årsmøderne. Alle-rede i år har vi forsøgt os med et mere fagligt indhold. Denne linje skal fortsættes med et samarbejde på tværs af sektionerne, der kan blive en væsentlig inspiration for det videre arbejde.

Det er allerede bestemt i styrelsen, at vi vil benytte jubilæet til at uddele en pris for en indsats i lokalhistorisk og kulturhistorisk arbejde. Derfor er der ikke i år uddelt nogen pris for en afhandling i én af de lokalhistoriske årbøger, sådan som vi skulle have gjort efter traditionen. Det er tanken, at jubilæumsprisen skal tildeles en person, der i bredere forstand har gjort en betydelig indsats i lokalhistorisk arbejde, og styrelsen har allerede modtaget mange gode forslag.

I anledning af jubilæet har vi desuden besluttet at udgive en antologi af artikler fra Fortid og Nutid. Antologien, der redigeres af Claus Bjørn, skal belyse forskningsudviklingen på en række felter: historieforskningen i almindelighed, lokalhistorie/, rigshistorie, lokalhistorisk arbejdes vilkår, landbohistorie, købstadshistorie, kulturhistorie og arkæologi. Næppe nogen steder har debatten om disse emner været ført så konsekvent som i Fortid og Nutid, og vi håber derfor, at mange vil få nytte af denne udgivelse. – Et samlet register til hele Fortid og Nutid vil også blive udgivet næste år. Hermed skulle et stort savn blive afhjulpet med et register, der går helt frem til 1983.

DHF har to gange udsendt en lokalhistorisk vejviser, sidst i 1978, med navne, adresser m.v. på organisationens medlemmer. Vi er nu igang med en ny og udvidet udgave heraf, der skal udsendes med titlen Historisk Vejviser. Vejviseren skal så vidt muligt dække hele det historiske arbejde i landet, så den bringer alle de adresser og telefonnumre, man kan få brug for i denne forbindelse, f.eks. også for de fonds, der yder støtte til historisk arbejde. Tag vel imod spørgeskemaerne, der udsendes i september.

Om vore ældre udgivelsesplaner skal jeg fortælle følgende. For to år siden gennemførte vi en reorganisering af arbejdet med Dansk historisk Bibliografi, og den begynder nu at give resultater. Redaktøren, forskningsbibliotekar Ann Welling regner med snart at have afsluttet arbejdet med 1974–76, således at dette bind forhåbentlig udgives i 1984. Det kongelige Bibliotek har velvilligt givet Ann Welling to måneders orlov til at afslutte arbejdet. Derefter går hun videre med årene 1970–73 og 1977–79. Det er en stor tilfredsstillende, at dette værk, der har voldt os så mange bryderier, nu ser ud til at kunne blive afsluttet.

Bryderier har vi også haft med det store kulturhistoriske opslagsværk, der skal afløse den gamle

Håndbog for danske lokalhistorikere. Manuskripterne kommer fortsat langsommere ind end ventet, og jeg vil som sidste år kraftigt opfordre de forfattere, der måtte være tilstede, og som endnu ikke har afleveret, til at gøre det hurtigt. Værket skulle gerne kunne komme i jubilæumsåret, og at det ventes med længsel, mærker vi af hyppige forespørgsler.

Den nye udgave af det store vejledende indledningsafsnit i Håndbog for danske Lokalhistorikere bliver til en selvstændig publikation i håndbogs-serien. Den nye vejledning i at skrive lokalhistorie har tre forfattere: Verner Bruhn, Eric Mourier og Knud Prange. Pranges afsnit om kilde- og litteratursøgning er ved at blive afsluttet i disse dage, således at dette nyttige hjælpemiddel snart skulle kunne tilbydes medlemmerne.

Et andet nyttigt værk, vi regner med at kunne udgive næste år er Karl Erik Frandsen: Dansk administrativt Atlas. Værket vil indeholde både et tekstbind og et atlasbind. Det vil i en overskuelig og pædagogisk form fremstille udviklingen i de administrative forhold og derfor blive en stor hjælp for lokalhistorikeren bl.a. ved arkivstudier.

Det var en orientering om de værker, der er igang. Mange flere vil forhåbentlig kunne planlægges i den kommende tid, og vi modtager gerne forslag fra medlemmerne om emner, man ønsker taget op.

Siden sidste årsmøde har vi udsendt 3. udgave af Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning, i håndbogsserien. Hermed er den bedste danske vejledning i emnet nu ført a jour, og salget er fortsat godt. I begyndelsen af året kunne vi med en mindre forsinkelse udsende Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden før 1848. Bogen er blevet godt modtaget, og salget har været tilfredsstillende. Vi håber også på et tidspunkt at kunne virkeliggøre planerne om en fortsættelse af dette pionerarbejde.

Den gamle plan om at udsende Fortid og Nutid hyppigere, nemlig fire gange om året, blev sat i værk i 1983. Overgangen har ikke kostet nedgang i holdertallet, der er forbløffende stabilt i en tid, hvor de fleste historiske tidsskrifter kæmper med dette problem. Det er et vidnesbyrd om tidsskriftets høje kvalitet, som redaktøren Claus Bjørn har sin store del af æren for. Der er ingen tvivl om, at den hyppigere udsendelse vil styrke tidsskriftets position også som debattidsskrift.

Som det er fremgået, er publikationsvirksomheden et bærende element i DHF's virke, der forhåbentlig kan styrkes yderligere i de kommende år. DHF's arbejde med lokalhistorie i undervisningen blev egentlig anset for afsluttet i 1981; men på talrige opfordringer, bl.a. fra Dansk Historielærerforening på sidste årsmøde, har vi besluttet at tage dette arbejde op igen. I foråret afholdt vi et møde med repræsentanter for SLA, SLF, DKM, Dansk Historielærerforening, Foreningen af gymnasie- og HF-lærere i Historie, Foreningen af seminarielærere i Historie og amtscentralerne om det videre ar-

bejde. Organisationerne opfordredes til at udpege kontaktpersoner, der kan rådgive DHF i arbejdet. Samtidig har lektor Verner Bruhn indvilget i at indtræde som observatør i kontaktgruppen. Vi er meget taknemlige for, at Verner Bruhn, der var formand for DHF's første udvalg vedr. lokalhistorie i undervisningen, fortsat vil støtte og rådgive os i sagen. Fra DHF's styrelse er Søren Ehlers udpeget til at være den, der skal køre det fortsatte arbejde. Det er planen at arrangere en konference i slutningen af året med repræsentanter for de implicerede parter. På konferencen skal man bl.a. drøfte problemerne med at undervise i lokalhistorie på de forskellige niveauer, og hvor DHF eventuelt kan sætte ind med vejledning og publikationer.

DHF ønsker fortsat også at sætte andet udvalgsarbejde igang. Planen, der omtaltes på sidste årsmøde, om at nedsætte en kommission til undersøgelse af det lokalhistoriske arbejdes indhold og organisering er ikke død; men vi har ikke haft ressourcer til at komme videre med det. DHF's styrelse er for lille til, at vi kan overkomme det hele selv, og vi vil ved mange ting være nødt til at inddrage kræfter udefra i arbejdet. Heldigvis er vores økonomiske situation fortsat i bedring, som kassereren vil orientere om i sin beretning. Det sætter os efterhånden i stand til at gennemføre den mødeaktivitet, der vil være nødvendig, men som også koster penge.

Til slut vil jeg takke hele styrelsen for dens indsats i det forløbne år, særlig kasserer og sekretær. Samtidig skal jeg ikke undlade at takke Statens humanistiske Forskningsråd og Ministeriet for kulturelle anliggender for de vigtige tilskud, vi har modtaget til vort arbejde, tilskud, der er livsnødvendige for virksomheden.

I tilslutning til formandens beretning tog *O. Bruun Jørgensen*, Holbæk Museum og Historisk Samfund for Holbæk Amt, ordet. Han fandt det katastrofalt, hvis sektionerne nu forlod DHF's årsmøde, således som DKM og SLA ville. Han kunne fuldt ud støtte styrelsens planer for de fremtidige årsmøde, og rigsantikvaren, der ikke havde kunnet være tilstede, var af samme opfattelse. Det var nødvendigt med meget fagligt indholdsrige årsmøder, der kunne vise, at vi stadig kom hinanden ved på tværs af sektionerne. – Vagn Dybdahl udtrykte sin glæde over indlægget. Han var overbevist om, at der fortsat ville komme mange til DHF's årsmøder. Derefter godkendtes formandens beretning.

Herefter fik Knud Prange ordet for at aflægge beretning om Lokalhistorisk Afdelings arbejde.

Lokalhistorisk Afdelings virksomhed 1982–83

I januar 1983 fejrede det finske institut for lokalhistorie 50-års jubilæum. Jeg var indbudt til at deltage i arrangementet, og det var spændende at opleve hvor meget anderledes de lokalhistoriske arbejder er organiseret i Finland. Det finske institut er meget centralt placeret og har hånd i hanke med størsteparten af de by- og sognehistorier der bliver

skrevet. Fore eksempel udpeger instituttet forfattere (i reglen altid faghistorikere), og det får en ganske god betaling for at bistå ved udarbejdelsen af kontrakt og fastlæggelse af bogens disposition. Forfatterne arbejder ofte på heltid og lønnes som en ældre lektor. Når manuskriptet er færdigt, udpeget instituttet en gransker som gennemgår arbejdet side for side – mod betaling til både granskeren og instituttet.

Systemet virker overvældende og overraskende på en dansker, men den noget håndfaste administration skyldes måske at de finske kommuner til sammen investerer betydelige beløb – omkring 10 millioner kr. om året – i udarbejdelse af sogne- og byhistorier. Også mht. økonomi er forholdene i Finland åbenbart meget forskellige fra de danske.

Mens jeg nok vil foretrække den mere spontane og selvgroede danske lokalhistorie, så kunne jeg nok ønske finske forhold hvad pengene angår. Jeg skal ikke gentage mine jammerklager fra sidste år (nu står de på tryk i Fortid og Nutid), blot konstatere at bevillingerne er faldet yderligere siden da. Fra og med næste år er der formentlig heller ikke længere studentermedarbejdere ved Københavns Universitet, og det vil være et alvorligt slag for instituttet, som jo ikke har nogen anden hjælp.

Vi prøver at råde bod på ulykkerne ved at udvirke små mirakler, og det sker virkelig at vi har medvind. Jeg kunne sidste år fortælle, at ministeriet havde indkaldt forslag til såkaldt humanistisk servicevirksomhed, og at instituttet omgående indsendte sin ansøgning. Den blev overalt prioriteret som nr. 2 af en ret lang liste, men efter et halvt års forløb fik vi at vide, at der kun blev penge til nr. 1 på listen. Det humanistiske fakultet var imidlertid blevet meget interesseret i sagen, og efter fornyet ansøgning og fornyet afslag bevilgede det af egne midler et beløb til fremme af sagen. Det betyder at min kollega fra Historisk Institut, Karl-Erk Frandsen, vil kunne bruge halvdelen af sin arbejdstid på lokalhistorisk servicevirksomhed, foreløbig i et semester. Det oprindelig og mere omfattende projekt måtte nu revideres, men efter adskillige forhandlinger er der udarbejdet en konkret plan om at få udarbejdet en kulturhistorisk håndbog for Falster. Det er tanken at bogen for hvert af øens ejerlav skal give en karakteristik af landsbyformen med kort over bebyggelsen på det ældste matrikel- eller udskiftningskort, en kartografisk rekonstruktion af bebyggelsen og tofterne 1682, et kort med den nuværende bebyggelsesstruktur, en kortmæssig redegørelse for bymarken før udskiftningen, oplysninger om udskiftning og udflytning og en række statistiske forhold og en sammenfattende vurdering af bevarelsesværdige elementer i såvel det åbne land som i landsbyen. Desuden skal det for hvert sogn oplyses hvilke embeder i lokaladministrationen (kommune, pastorat, retskreds osv.) sognet har hørt under til forskellig tid. For hver af disse administrative enheder vil der desuden blive givet en kort beskrivelse af de bevarede arkivalier med

yderår for de vigtigste serie samt oplysninger om de relevante arkivregistraturer, trykte som utrykte.

Vi mener at en sådan håndbog kan give de planlæggende myndigheder et nyttigt materiale til regionsplanens sektorplaner for landbrug og fredning og at den samtidig kan være et hjælpemiddel for de falsterske lokalhistorikere, enten de nu forsker, indsamler eller underviser. For at vi kan gennemføre planen vil det være nødvendigt at få dækket nogle udgifter til rejser og kopiering af kort m. m. En ansøgning herom er sendt til museumsrådet for Storstrøms Amt, og reaktionen har foreløbig været positiv, så mon ikke der kommer noget godt ud af de mange foberedelser? Skulle andre amter være interesseret i at få lavet en lignende håndbog, så vil vi meget gerne snakke om tingene . . .

Også på et andet område er der sket et mirakel. Takket være en bevilling fra den Hielmstjerne-Rosenroneske Stiftelse kan vi nu udsende en registratur over indberetninger til amtmændene. Det er en meget praktisk anlagt indføring til et stort og uoverskueligt, men særdeles vigtigt lokalhistorisk kildemateriale. I hælene på denne bog regner vi med at kunne udsende endnu nogle publikationer – jeg glæder mig til at vise dem frem på næste årsmøde.

Alt i alt må man vel sige, at miraklernes tid endnu ikke er forbi, og det er vi svært glade for på Lokalhistorisk Institut.

Endelig vil jeg gerne sige tak til de foreninger, institutioner og enkeltpersoner der forærer os deres bøger og tidsskrifter. Vore bevillinger er desværre for små til bogkøb, så vi er meget glade for disse gode og nyttige gaver.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren Chr. Petersen gennemgik regnskabet for 1982, der godkendtes.

4. Fastsættelse af kontingent

Det blev vedtaget, at de direkte medlemmers kontingent skulle være uændret 200 kr. i 1984, mens de tre sektioners kontingent blev sat op fra 12.900 kr. til 13.500 kr.

5. Indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

6. Valg af formand og kasserer

Formanden Vagn Dybdahl og kassereren Chr. Petersen genvalgtes.

7. Valg af to styrelsesmedlemmer

Dorrit Andersen og Calus Bjørn genvalgtes, ligesom de to suppleanter Søren Ehlers og Søren Marnøe.

8. Valg af revisor

Peter Kr. Iversen genvalgtes.

9. Eventuelt

Dorrit Andersen gav nogle praktiske oplysninger vedrørende bussernes afgang på udflugten den følgende dag.

Efter DHF's repræsentantskabsmøde stod årsmødetema 2 på programmet, og sidst på eftermiddagen var der modtagelse i Helligåndshuset. Borgmester Kr. Gjøtrup bød velkommen, og Randers Kommune var vært ved en forfriskning. Kustode Erling Bøgh gav en festlig præsentation af Helligåndshusets historie.

Om formiddagen den 28. august blev de sidste to årsmødetemaer præsenteret og diskuteret, og om eftermiddagen var der udflugt til Jyllands Herregårdsmuseum og Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup. Udflugten var som hele årsmødet begrundet af strålende sol. Knap 100 af årsmødedeltagerne var med på udflugten. De to museer blev præsenteret af museumsinspektør Vibeke Nielsen, Jyllands Herregårdsmuseum, og museumsinspektør Svend Nielsen, Dansk Landbrugsmuseum. Under udflugten, der var arrangeret af Randers Amts Historiske Samfund, var bibliotekar S. Sloth Carlsen og adjunkt Palle Rasmussen guider i busserne.

Til slut skal det nævnes, at Randers Amts Historiske Samfund havde en gave til alle deltagerne, nemlig en historisk fremstilling af udviklingen af det historiske arbejde i det gamle Randers amt, skrevet af O. Warthoe-Hansen.

Dorrit Andersen

Regnskab for året 1982

1. RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1982

<i>Note</i>		<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Kontingenter,			
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver		12.000,00	
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger		12.000,00	
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		12.000,00	
Andre		11.200,00	
			<hr/>
			47.200,00
Tilskud,			
Kulturministeriet	40.000,00		
Andre	13.167,43	53.167,43	
			<hr/>
			100.367,43
Omkostninger,			
årsmødet	305,62		
møder og rejser	6.883,35		
lønninger	1.500,00		
porto og telefon	11.899,78		
forsikringer	75,00		
gaver og repræsentation	2.519,52	23.183,27	
			<hr/>
			77.184,16
1 Fortid og Nutid	24.015,81 ÷		
2 Salg af bøger	17.614,58	6.401,23	
			<hr/>
			70.782,93
Differencer	130,96		
Renteindtægt	1.189,19	1.320,15	
			<hr/>
<i>Overskud</i>			72.103,08
			<hr/>

<i>Aktiver</i>	<i>kr.</i>
Girokonto nr. 5 08 62 64	1.659,42
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 1004257	1.636,10
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4020920	305,31
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4020912 (Danske Seglmærker)	6.442,90
Tilgode Kulturministeriet	40.000,00
Udestående Fordringer	6.107,52
Mellemregning med Fællesekspektionen	2.652,56
Diverse tilgodehavender	14.515,98
Johan Hvidtfeld's Fond	9.234,00
	82.553,79

<i>Passiver</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Skyldige kreditorer			3.607,98
Gæld til D.H.F. og S.L.F's støttefond af 1984			28.903,00
Skyldig moms			13.960,94
Fællesekspeditionen			131,31
Gæld til Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk			14.728,50
Danske Personnavne i nyere tid			7.000,00
Gæld vedr. Danmark, Historisk Billedbog, Primo		36.038,85	
Betalt i 1982	10.245,00		
Overført støttefond	10.245,00		
Eftergivet	10.245,00		
yderligere betalinger	5.303,85	36.038,85	0,00
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk			
Afholdt udgifter		229.810,28	
Indgået, Forskningsrådet	71.820,00		
Kulturministeriet	60.000,00		
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	15.000,00		
Carlsberg Mindelegat	100.000,00		
akk. renter	1.078,46	247.898,46	
Likviditetsoverskud		18.088,18	
Udlånt til Dansk Historisk Fællesforening	14.728,50		
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 1003101	3.359,37		
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4020904	0,31	18.088,18	0,00
Årsbibliografien			
Afholdte udgifter		51.627,40	
Tilskud forskningsrådet	67.279,00		
akk. renter	163,65	67.442,65	
Likviditetsoverskud		15.815,25	
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 1004240		15.815,25	0,00
Kapital, primo		57.880,93÷	
Overskud iflg. resultatopgørelse		72.103,08	14.222,15
			82.553,79

Regnskabet for Dansk historisk Fællesforening er opstillet på grundlag af det af Chr. Petersens førte bogholderi. Der er foretaget stikprøvevis revision, der ikke har givet anledning til bemærkninger. Samtlige bankkonti samt girokonto er afstemt.

Randers, den 13. maj 1983
Anders Vinter Larsen

Åbenrå, den 1. juli 1983
Peter Kr. Iversen

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATSOPGØRELSEN

<i>1 Fortid og Nutid</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Salg		155.891,93
Tilskud Forskningsrådet	20.000,00	
Dansk Historisk Fællesfond	1.900,00	21.900,00
		<hr/>
Andre indtægter		6.915,00
Indgået på tidligere afskrevne beløb		340,00
		<hr/>
		185.046,93
Omkostninger,		
Trykning	171.522,00	
Honorarer	4.785,00	
Administrationsomkostninger	10.214,51	
Reklamer	580,00	
Forsendelse	21.134,50	
Tab på debitorer	826,73	209.062,74
		<hr/>
<i>Underskud</i>		24.015,81
		<hr/>
<i>2. Salg af bøger</i>		
Salg af egne bøger		50.167,07
Andre indtægter		2.043,00
Kommissionssalg, netto		445,07
Indgået på tidligere afskrevne beløb		108,77
		<hr/>
		52.763,91
Omkostninger,		
Trykning	18.604,00	
Honorarer	3.500,00	
Forsendelses- og incassationsomkostninger	1.276,35	
Tab på debitorer	162,22	
Fællesekspeditionen	5.312,08	
Forsendelse (Åbenrå)	4.240,00	
Dansk Centraladministration	481,56	35.149,33
		<hr/>
<i>Overskud</i>		17.614,58
		<hr/>

Dansk Historisk Fællesfond

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1982

<i>Indtægter</i>	<i>kr.</i>
Gave fra D.H.F., København, kontant	4.425,10
Gave fra D.H.F., København, obligationer – kursværdi	15.824,00
Renteindtægter, bankbog	46,95
Renteindtægter, obligationer	1.957,50
	<hr/>
	22.253,55
<i>Udgifter</i>	
Gave til Fortid og Nutid	1.900,00
	<hr/>
Overskud	20.353,55

Status pr. 31/12 1982

<i>Aktiver</i>	
Nom. 6.000 Dansk Stat, 10%, 1991 – kursværdi	4.425,00
Nom. 5.000 Krf. Dk., 10%, 2009 – kursværdi	2.937,50
Nom. 10.000 Krf. Dk., 10%, 2004 – kursværdi	6.075,00
Nom. 100 Fyens Kr., 5%, 2029 – kursværdi	31,25
Nom. 1.000 Fyens Kr., 4,5%, 2022 – kursværdi	320,00
Nom. 10.000 Kbh. Krf., 5%, – kursværdi	3.000,00
Nom. 2.000 Øst. Krf., 7%, 1998 – kursværdi	1.150,00
Nom. 1.000 Øst. Krf., 5,5%, – kursværdi	435,00
Nom. 8.400 Øst. Krf., 5%, – kursværdi	2.646,00
Den Danske Provinsbank A/S, konto 4018445	104,45
	<hr/>
	21.124,20
<i>Passiver</i>	
Formue:	
Overskud iflg. driftsresultat	20.353,55
Kursreguleringer	770,65
	<hr/>
	21.124,20

Ovennævnte regnskabsår (1. regnskabsår) er opstillet af undertegnede på grundlag af fremlagt bankbog, depotudskrift pr. ultimo 1982, skrivelser fra D.H.F., København samt rentebilag.
Aktiverne er afstemt.

Randers, den 13. maj 1983
Anders Vinther Larsen

<i>Grethe Jacobsen</i> : Kvindehistorie – kvinders historie	1	Erik Nørr: Præst og Administrator. Birgit Løgstrup: Dommer og Administrator (Bodil K. Hansen)	58
<i>Erik Moltke</i> : Tunestenen. En omtydet norsk runesten fra urnordisk tid	20	Erna Lorenzen: Arvegods (Bodil K. Hansen)	61
<i>Debat</i>		Jens Sigsgaard og Ib Varnild (red.): Det legede vi med (Nina Fabricius)	61
Anders Bøgh: Mere om selvejerne i senmiddelalderen	33	Dansk Mejeribrug 1882–2000. Red. af Claus Bjørn (Birgit Nüchel Thomsen) ...	62
Knud Prange: Lokalhistorie i dagens kulturliv – nogle kætterske overvejelser	42	Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark (Bent Blüdnikow)	66
Karl Rønne: Arkivtjeneste for lokalhistorikere?	47	Palle Ove Christiansen: En livsform på tvangsauktion? (Aa. H. Kamp)	67
<i>Anmeldelser</i>		Københavns historie. Bind 3 (Helle Linde)	67
Danske Domme 1375–1662. Ved Erik Reitzel-Nielsen (Jens Chr. V. Johansen)	48	Dorthe Falcon Møller: Musiklivet på Lolland-Falster (Sybille Reventlow)	68
Vonsild Kirkebog 1659–1708. Udg. af Hans H. Worsøe (Jens Chr. V. Johansen)	48	Hans Hansen: Bogens historie I (Erik Helmer Pedersen)	68
Musik & Forskning 8 1982 (Sybille Reventlow)	49	Huse i Skagen 1. Udarb. af Bodil Heegaard. Huse i Skagen 2. Udarb. af Bodil Heegaard. Kalundborgs historie 3. Udarb. af Jørgen Ganshorn (Peter Dragsbo)	69
Årbog for arbejderbevægelsens historie (Bodil K. Hansen)	50	Jens Christian Varming: Kannevorff's Gaard. Hans Larsen, Ole Mortensøn og Jens Møllerup: En købmandsgård gennem 200 år (Peter Dragsbo)	71
Vagn Dybdahl m.fl. (red.): Håndværkets kulturhistorie. Grethe Jacobsen: Håndværket kommer til Danmark: Tiden før 1550 (Torben Witt)	52	Johs. E. Tang Kristensen: Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik Nørresundby (Klaus Egeberg)	72
Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848 (Jette Kjærulff Helleesen og Ole Tuxen)	54	Axel Steensberg: Herningsholm og hosebinderne (Jens Christensen)	72
Erik Dal: Dansk provinsbogtryk gennem 500 år. Guillaume Caoursin: Belejringen af Rhodos. C. F. Wadskjær: Bogtrykker-Kunstens historie i Danmark (Steen Stegeager Hansen)	55	Mie Vestergaard Jensen, Anne Lise Olesen og Dorthe Petersen: Fugdal Mose 1918–1928 (Erik Helmer Pedersen)	73
Hans Chr. Wolter: Adel og embede (Steffen Heiberg)	57	Årsmødet i Randers 1983	75

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 168. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd